

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2018, № 4 (84)**

4/2018

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:
Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Толобек Абылович, *т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғыз Республикасы).*

Акинер Ширин, *т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания).*

Аяған Бүркітбай Гельманович, *т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институтының директоры (Қазақстан Республикасы).*

Асылбекова Жамиля Мәлік-Айдаровна, *т.ғ.д., Халықаралық бизнес университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы).*

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, *т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.мүшесі (Қазақстан Республикасы).*

Әлімбай Нұрсан, *т.ғ.к., ҚР Мемлекеттік музейдің директоры (Қазақстан Республикасы).*

Әжіғали Серік Ескендірұлы, *т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Антропология және этнология бөлімінің меңгерушісі (Қазақстан Республикасы).*

Байтанаев Бауыржан, *т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының директоры (Қазақстан Республикасы).*

Буканова Роза Гафаровна, *т.ғ.д., профессор, Башқұрт мемлекеттік университетінің профессоры (Уфа қ.).*

Голден Питер, *Принстон университетінің профессоры (АҚШ)*

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, *т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Геттинген университетінің (Германия) құрметті профессоры.*

Исмағұлов Оразақ, *т.ғ.д., профессор (Қазақстан Республикасы).*

Карл Навроцкий, *PhD доктор, Екінші дүние жүзілік соғыс музейінің директоры (Польша, Гданьск қ.).*

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, *т.ғ.д., профессор, ҰҒА корр.мүшесі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің оқу-методикалық істер жөніндегі проректоры (Қазақстан Республикасы).*

Көмеков Болат Ишмұхамедұлы, *т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі, Халықаралық қыпшақтану университетінің директоры (Қазақстан Республикасы).*

Ламин Владимир Александрович, *т.ғ.д., профессор, PFA корр.мүшесі, PFA Сібір бөлімінің Тарих институты (Россия Федерациясы).*

Мансура-Хайдар, *профессор, (Үндістан).*

Масов Рахим Масович, *т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан).*

Осман Мерт, *Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)*

Сидхарт С. Саксена, *Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания).*

Сон Ен Хун, *Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)*

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, *т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан Республикасы).*

Якуб Алексей Валерьевич, *т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университетінің ректоры (Россия Федерациясы).*

Редакционная коллегия журнала

Абдырахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызская Республика).

Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, директор Института истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки (Республика Казахстан).

Абусейтова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки.

Алимбай Нурсан, д.и.н., профессор, директор государственного музея (Республики Казахстан).

Ажигали Серик Ескендиринович, д.и.н., профессор, зав.отделом Антропология и этнология Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитета науки (Республика Казахстан).

Асылбекова Жаля Малик-Айдаровна, д.и.н., профессор университета международного бизнеса (Республика Казахстан).

Байтанаев Бауыржан, д.и.н., профессор, директор института Археологии имени А. Маргулана Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитета науки (Республика Казахстан).

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета (г. Уфа).

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США).

Жумагулов Калкман Турсынович, д.и.н., профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета (Германия) (Республика Казахстан).

Исмагулов Оразак, т.г.д., профессор.

Карл Навроцкий, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны (г. Гданьск, Польша).

Кенжебаев Габит Капезович, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, проректор по учебно-методической работе Казахского национального университета имени Абая (Республика Казахстан).

Кумеков Болат Ишмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК, директор Международного кыпчакского университета (Республика Казахстан).

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (РФ).

Мансура-Хайдар, профессор, (Индия).

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор, институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикстан).

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания).

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея).

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л. Гумилева.

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского (РФ).

Editorial Board of the Journal

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich, Doctor Historical Sciences, Professor, Rector of the I. Arabayev Kyrgyz State university (Kyrgyz Republic).

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain).

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Republic of Kazakhstan).

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Republic of Kazakhstan).

Azhigali Serik Eskendirovich, *Doctor of History, Professor, Head of Department Anthropology and Ethnology of the Institute of History and Ethnology named after. C.C. Valikhanova Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Republic of Kazakhstan).*

Asylbekova Zhamiliya Malic-Aidarovna, *Doctor of Historical Sciences, Professor of the University of International Business (Republic of Kazakhstan).*

Baytanaev Bauyrzhan, *Doctor of History, Professor, Director of the A. Margulan Institute of Archeology of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Republic of Kazakhstan).*

Bukanova Roza Gafarovna, *Doctor of History, Professor of the Bashkir State University (Ufa).*

Golden Peter, *professor at Princeton University (USA)*

Zhumagulov Kalmaman Tursynovich, *Doctor of Historical Sciences, Academician, Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of Gottingen University (Germany) (Republic of Kazakhstan).*

Ismagulov Orazak, *Doctor of Historical Sciences, professor (Republic of Kazakhstan).*

Karol Nawrocki, *Ph.D, Director of the Second World War in Gdansk (Poland).*

Kenzhebaev Gabit Kapezovich, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member NAS of RK, vice-rector for teaching and methodical work of the Abay Kazakh National University (Republic of Kazakhstan).*

Kumekov Bolat Ishmukhamedovich, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS of RK, Director of International Kypchak University (Republic of Kazakhstan).*

Lamin Vladimir Alexandrovich, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (RF).*

Mansura-Haydar, *Professor, (India).*

Masov Rakhim Masovich, *Doctor of Historical Sciences, A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography (Tajikstan).*

Osman Mert, *professor of the Ataturk University (Turkey).*

Sidhart S. Saxena, *Professor at Cambridge University (Great Britain).*

Son Yong Hong, *professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea).*

Sydykov Erlan Battashevich, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Republic of Kazakhstan).*

Yakub Alexey Valerievich, *Doctor of Historical Sciences Professor, Rector of the F.M. Dostoevsky Omsk State University.*

Жауапты редактор:

Ф. Шамшиденова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: 272-68-46

E-mail: kazhistory@bk.ru

Электрондық мекен-жай:

www.iie.kz

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY**

МРНТИ 03.20.00.

Бекназаров Р.А.

Доктор исторических наук, доцент.
Актюбинский региональный государственный университет
имени К.Жубанова. Казахстан, г. Актобе.
E-mail: r.beknazarov@gmail.com

**О НЕКОТОРЫХ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ СОВРЕМЕННОГО
ПАМЯТНИКОВЕДЕНИЯ: НА МАТЕРИАЛАХ ЗККЭА*
АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ****

В статье рассматриваются некоторые актуальные проблемы современного казахского памятниковедения на материалах 1990–2015 годов деятельности Западно-Казахстанской комплексной этноархеологической экспедиции на территории Актюбинской области (научный руководитель профессор С.Е. Ажигали), как например, историография проблемы, вопросы методики исследования памятников, их последующего обнаружения, классификации, осмысления историко-культурного значения, использования выявленных памятников в качестве объектов туризма и т.д.

Ключевые слова: этнография, этноархеология, памятники, памятниковедение, народное зодчество, Западный Казахстан, Актюбинская область, мавзолей, кулпытас, мемориальный комплекс, туризм.

Бекназаров Р.А.

Тарих ғылымдарының докторы, доцент.
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: r.beknazarov@gmail.com

**ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЕСКЕРТКІШТАНУДЫҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ: АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН
БҚКЭА-НЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША**

Мақалада 1990–2015 жылдардағы Ақтөбе облысының аумағында жүргізілген Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедицияларының (ғылыми жетекші профессор С.Е. Әжіғали) материалдары негізіндегі қазіргі таңдағы қазақ ескерткіштануының кейбір өзекті мәселелері қарастырылады. Мысалы, проблеманың тарихнамасы, ескерткіштерді зерттеу әдістемесі, оны жариялау, жіктеу, анықталған ескерткіштердің тарихи-мәдени маңыздылығын түсіну, туризм нысаны ретінде пайдалану және т.б. сұрақтары.

Түйінді сөздер: этнография, этноархеология, ескерткіштер, ескерткіштану, халықтық сәулет өнері, Батыс Қазақстан, Ақтөбе облысы, кесене, кулпытас, мемориалды кешен, туризм.

*ЗККЭА – Западно-Казахстанская комплексная этноархеологическая экспедиция (науч. рук. С.Е. Ажигали).

**Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования № АР05132149 «Казахское (этнографическое) памятниковедение»: теоретические, научно-методические и прикладные проблемы».

Beknazarov R.A.

Doctor of Historical Sciences, associate professor.
Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov.
Kazakhstan, Aktobe., E-mail: r.beknazarov@gmail.com

ABOUT SOME ACTUAL PROBLEMS OF MODERN MONUMENTS: ON THE MATERIALS OF THE WEST KAZAKHSTAN INTEGRATED ETHNO-ARCHEOLOGICAL EXPEDITION OF THE AKTOBE REGION

The article deals with the current problems of modern Kazakh study of monuments based on the materials of 1990–2015 activities of West Kazakhstan Integrated Ethno-Archelological Expedition on the territory of Aktobe Region (a supervisor- Professor S.E. Azhigali), such as historiography of the problem, questions of the methodology of monument study, their further publication, classification, interpretation, historical and cultural comprehension, using revealed monuments as objects of tourism, etc.

Key words: ethnography, ethnoarcheology, monuments, monument studies, folk architecture, Western Kazakhstan, Aktobe Region, mausoleum, tombstone, memorial complex, tourism.

В Казахстане за годы независимости отечественными этнографами, этноархеологами, архитекторами интенсивно развивается новое направление отечественной этнологической, исторической науки, не имеющее аналогов в отечественной гуманитарной сфере – «казахское памятниковедение». Как отмечает профессор С.Е. Ажигали, разработчик этого направления в Казахстане, памятниковедение, отражающее основополагающий блок народной культуры, могло бы стать (при соответствующих условиях со стороны государства) стержневым и наиболее ценным, с огромными возможностями исследования и презентации культуры казахов и других этносов республики как внутри Республики, так и зарубежом. «В связи с этим в настоящий период интенсивной реализации программы «Культурное наследие» со всей необходимостью встает актуальная задача развития важнейшего для нашей культуры направления памятниковедения – как всесторонней научно-исследовательской, научно-практической и методической деятельности в области многочисленных и разнообразных недвижимых памятников истории и культуры страны. Одной из первостепенных, стержневых отраслей в этом направлении в настоящий момент становления суверенного государства должно стать «казахское памятниковедение», ориентированное на системное выявление, комплексное изучение, широкое обнародование, охрану, консервацию, реставрацию, использование памятников последних веков (отчасти еще сохранившихся), наиболее причастных к казахской истории и культуре и находящихся, главным образом, в степной зоне Казахстана, нередко в отдаленных районах (Сарыарка, Арало-Каспий, Жетысу). Неотложность реализации этой задачи диктуется, помимо уже высказанных причин, тем фактом, что большинство из этого огромного круга памятников находится в стадии окончательного разрушения, в особенности сырцовые и др. сооружения XIX – начала XX вв., расположенные вне населенных пунктов» [1, с. 337–338].

Как показали исследования в этом направлении, материалы по разнообразным казахским памятникам стали появляться в печати и вводились в научный оборот со 2-й половины XVIII в., когда военные, путешественники, ученые стали посещать территорию Казахстана. В частности, отдельные мемориально-культурные и др. памятники Казахской степи отмечали П.И. Рычков, Н.П. Рычков, И.Ф. Бларамберг, А.И. Левшин и др. [2–5]. Целенаправленно надмогильные и

культовые сооружения казахов начали изучаться членами Оренбургской ученой архивной комиссии и, в особенности, И.А. Кастанье, что, прежде всего, нашло отражение в его сводных трудах «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» [6] и «Надгробные сооружения киргизских степей» [7]. Памятники Казахской степи мы встречаем в работах Ч.Ч. Валиханова, В.А. Каллаура, Н. Руднева, Е. Смирнова и др. авторов [8–14].

В советское время, в послевоенный период изучением памятников степной зоны, как известно, занимались этноархеолог А.Х. Маргулан, архитекторы Т.К. Басенов, М.М. Мендикулов, Д.Б. Пюрвеев и др. [15–18]. Целенаправленное исследование памятников народного зодчества Казахстана на материалах Арало-Каспийской зоны было осуществлено экспедициями под руководством С.Е. Ажигали в течение 1978–1998 гг., результаты которых были опубликованы в монографиях «Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана» [19] и «Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии» [20]. Из этноархеологов, архитекторов современного Казахстана, целенаправленно занимающихся проблемами памятниковедения, безусловно, следует отметить таких исследователей, как С. Жолдасбаев, Э.М. Байтенов, Л.Р. Турганбаева, Т.Т. Аршабеков, Р.А. Бекназаров и др. [21–25].

Однако по вопросам методики исследования недвижимых памятников казахской культуры, в том числе архитектурных, мы на сегодняшний период фактически не имеем отдельных трудов. Исключение составляет специальная статья С.Е. Ажигали и Р.А. Бекназарова, изданная в последние годы и представляющая собой обобщение методического опыта Западно-Казахстанской комплексной этноархеологической (этноархитектурной) экспедиции [26]. Тем не менее, «голод» на методические издания подобного рода в настоящее время ощущается достаточно остро. Заметим, что в 1960–80-е гг. проблема методики памятниковедческих исследований обсуждалась в кругу специалистов архитекторов, археологов, этнографов бывшего Советского Союза [27–30]. Особо вопрос методики исследования памятников ставился в период подготовки «Свода памятников истории и культуры СССР» [31]. Безусловно, проблемы усовершенствования методики изучения памятников в целях сохранения культурного наследия поднимались и в западной научной литературе [32].

После развала СССР вопросы системного изучения и охраны памятников отходят на второй план и до сих пор, на наш взгляд, не находят должного внимания – как среди специалистов (историков, этнографов, искусствоведов, архитекторов), так и представителей заинтересованной общественности, других сфер деятельности (в том числе и политиков) в странах СНГ, где прежде интерес к недвижимым памятникам был достаточно высоким. Вместе с тем, отдельные научные центры продолжают традиции прошлых лет и накопили значительный опыт в области методики комплексного исследования памятников народного зодчества, этноархеологических объектов, их обнародования, классификации, осмысления историко-культурного значения. Среди современных центров в области памятниковедения необходимо выделить следующие: Омский университет (Россия, г. Омск, во главе с д.и.н., профессором Н.А. Томиловым) [33; 34], Петрозаводский университет (Россия, Карелия – научный руководитель академик В.П. Орфинский), Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (Казахстан, г. Алматы, под руководством д.и.н., профессора С.Е. Ажигали) [26; 35–37] и др.

Следует отметить, что проблемы методики памятниковедения повсеместно остаются одни и те же. Это организация полевых исследований, определение приоритетов при работе в поле, усиление комплексности научных изысканий, усовершенствование правил ведения и хранения полевых документов, методика и практика работы в поле, обработка экспедиционных материалов (камеральная

обработка) и их хранение.

Несомненно, большую методическую помощь в изучении памятников степной зоны Казахстана современным исследователям оказывают монографии С.Е. Ажигали [19; 20], в которых всесторонне изложены вопросы типологии и классификации памятников, обобщены многолетние труды ученых этнографов, археологов, архитекторов, историков, работавших над «Сводом памятников КазССР», в Объединении «Казреставрация» и т.д. Здесь же приводятся примеры обмеров некрополей, ситуационные планы, планы кладбищ, разрезы и аксонометрия отдельных памятников и многое др. При этом большая их часть сведена в типологические таблицы, сопровождается развернутыми панорамными и отдельными фотосъемками. Конечно, даже эта информация претерпевает сейчас трансформацию и требует дополнения фотосъемками на цифровых носителях, планов, снятых лазерным теодолитом, аэрофотосъемки, космосъемки и т.д.

Работа в поле подразумевает координацию действий многих специалистов: этноархеологов, архитекторов, эпиграфистов и т.д. В частности, до сих пор возникают проблемы эмпирического осмысления некоторых типов памятников: надгробие ли, ограда или саганатам? Тем более сложной и не до конца отработанной остается выработка универсальных условных обозначений, которые бы четко подчеркивали те или иные архитектурные особенности памятников, их хронологическую и историческую атрибуцию, материал изготовления, ориентацию на местности и другие факторы. Вопросы возникают так же при переводе и написании на казахском языке тех или иных специализированных терминов, например, отдельные основания-подставки под купытас, перехода к куполу мавзолея в виде парусов и т.д.

Тем не менее, следует отметить, что вышеуказанные положительные наработки казахстанских ученых-памятниковедов на сегодняшний период уже позволяют существенно облегчить работу специалистов в поле и при камеральной обработке материалов, в регионах публикуются издания просветительского, рекламного характера, которые способствуют развитию местного туризма, расширяют правовые возможности местных исполнительных органов в деле сохранения историко-культурного наследия, консервации и реставрации памятников мемориально-культового зодчества казахов, в частности, в Актюбинской области.

Например, за последние 20 лет Актюбинскими историками, этнографами, памятниковедами в деле организации локальных местных туристических маршрутов, наряду с природными объектами, зонами отдыха и досуга, разработаны и облагорожены несколько выдающихся памятников, которые сейчас активно используются как объекты туризма. Остановимся на наиболее значимых из них.

Несомненно, это *некрополь Абат-Байтак*, относящийся к XIV – началу XX вв., находится в Хобдинском районе Актюбинской области в 12 км к югу от пос. Талдысай. Памятник насчитывает более 200 мемориальных архитектурных сооружений-преимущественно камерезных стел-купытасов – и является крупнейшим в северной части Арало-Каспийского региона. Мавзолеем Абат-Байтак является выдающимся памятником мемориального зодчества степной Евразии, фактически единственным сохранившимся портално-купольным шатровым мавзолеем на территории Казахстана. Имеет целый ряд аналогов в средневековой архитектуре обширного региона: от Монголии до Кавказско-Причерноморской области. Памятник занимает промежуточное место между хорезмскими мавзолеем с шатровыми перекрытиями XII – начала XIII вв. (Иль-Арслана, Текеша) и портално-купольными шатровыми мавзолеем Кок-Кесене и Кесене, датированными специалистами XV–XVI вв. По архитектурно-стилевым признакам С.Е. Ажигали памятник датирует концом XIV–XV вв.

Предания приписывают мавзолеем Абат-батыру, сыну известного философа-

утописта XV в. Асана Кайгы. Абат трагически погиб здесь, в урочище Бескопа, когда по заданию отца искал хорошие, привольные места для перекочёвки. Он был сброшен верблюдицей-жельмая и разбился. Мавзолей был построен в кратчайшие сроки всем населением окружающей степи. Отсюда вторая часть названия – «байтак»: широкий, необозримый; здесь – всенародный. Легенда, очевидно, имеет косвенное отношение к памятнику. Подобные грандиозные сооружения в степи возводились, главным образом, над захоронениями царственных особ ханского рода.

Уникальность комплекса Абат-Байтак заключается в том, что здесь в XVIII – начале XX вв. сформировался огромный казахский некрополь. В него входят сырцовый мавзолей, построенный, видимо, в подражание раннему памятнику, и ансамбль великолепных резных стел-кулпытасов (более 200). Они установлены с западной стороны надмогильных насыпей или сырцовых оградок. Кулпытасы Абат-Байтака поражают разнообразием типов, необычностью композиционных и декоративных решений, изяществом резьбы. На большинстве памятников высечены арабиграфические эпитафии на казахском языке и тамги, которые имеют большое историко-этнографическое значение. На некрополе произведены захоронения представителей различных родов Младшего жуза: табын, кете, шекты, ожырай, байбакты и др.

Особо выделяются на комплексе высокие образцы «изящной» школы казахских камнерезов середины XIX в. с тончайшей проработкой деталей. Зачастую объёмно-декоративные элементы решены в традициях резьбы по дереву. Большая группа памятников относится к характерному типу массивных стел с выраженным объёмно-геометрическим решением составных элементов. Интересны архаичные типы стел: таков, например, замечательный по своей простоте кулпытас, представляющий собой окаменевшее дерево, вкопанное у западной подошвы надмогильной насыпи. Над созданием уникальных кулпытасов Абат-Байтака трудились выдающиеся мастера-камнерезы, из которых, по надписи, нам известно имя только одного: Мыктыбая-гасшы.

В 70-е годы прошлого столетия довольно остро стоял вопрос о проведении охранных, консервационно-реставрационных мероприятий на некрополе Абат-Байтак, главным образом на мавзолее. В середине 1980-х гг. институтом «Казпроектреставрация» была предпринята неудачная попытка его «реставрации», не обеспеченная, однако, по части технологии древних материалов. Затем памятник вновь остался без присмотра, продолжал разрушаться, а на некрополе производились новые захоронения, искажавшие былой ансамбль [20].

В 2003 г. вопрос реставрации мавзолея Абат-Байтак был включён особым пунктом в Государственную программу РК «Культурное наследие». Летом 2004 г. здесь были проведены археологические исследования (рук. Е.А. Смагулов), которые выявили три захоронения внутри мавзолея, произведённые с элементами мусульманского обряда. Два из них – мужчины и женщины – в кирпичных склепах типа стрельчатого-сводчатых сагана. Как и предполагалось, раскопки обнаружили развитую входную часть с юга в виде камеры-тамбура. В 2006 г. была проведена реконструкция уникального памятника. На сегодняшний период территория некрополя огорожена металлическим забором, проложены пешеходные дорожки, за пределами кладбища построен дом смотрителя-шырақшы. Некрополь Абат-Байтак активно посещается местным населением и гостями области как туристический объект [38, с. 70–81].

В этом же направлении на северо-запад от г. Актобе находится *мемориальный комплекс «Кобланды батыра»*, построенный на месте захоронения Кобланды батыра в поселке Жиренкопа Кобдинского района Актюбинской области.

По легенде Кобланды батыр (XV в.) – выдающийся образец эпической

поэзии казахского народа. По историческим источникам жил примерно в XV веке. В народной памяти казахского, башкирского, каракалпакского и других тюркских народов сохранились 29 вариантов поэмы «Кобланды батыра». По этим данным установлено, что Кобыланды батыр участвовал в политических событиях периода Ногайской Орды, участвовал в походе на г. Казань. Кобыланды батыр сражался с Алшагыром, потомком Едиге бия в четвертом колене. Батыр погиб от руки сына Алшагыра Орак батыра.

Впервые данные о месте захоронения Кобланды батыра мы фиксируем у В.В. Карлсона (1906). О нахождении памятника батыра в 40 км от Илецкой защиты (современный г. Соль-Илецк, РФ) отмечает И. Кастанье (1910). В советский период на этом месте был образован пос. Жиренкопа. Местное население знало о месте нахождения памятника и отмечало о сохранении останков мавзолея высотой до 1 м вплоть до середины XX в. В 1969 г. на месте мавзолея были произведены изыскания костных останков антропологами Н. Шаяхметовым и С. Балмухановым, однако, антропологические изыскания не были доведены до логического завершения. Работы были продолжены лишь в 2005 г. казахстанскими антропологами О. Исмагуловым и А. Исмагуловой. В результате дополнительных археологических исследований (археологами Ж. Смаиловым и О. Ошановым) был определен полный костяк скелета захоронения, расчищены останки средневекового мавзолея. Восстановление облика батыра по черепу скелета была произведена в лаборатории Герасимова в г. Москве (Т. Балуева, В. Веселовская).

В 2007 г. по инициативе акима области Е.Н. Сагиндыкова на месте захоронения Кобланды батыра был воздвигнут мемориальный комплекс, автором которого является архитектор Б. Ибраев. Основой его является мавзолей в форме шлема батыра высотой 17 м, шириной 12 м, построенный из красного жженого кирпича, купол покрыт железным листом и выкрашен в золотой цвет. Вокруг мавзолея установлены 29 стеклянных стел в виде стреловидных менгиров. С западной стороны мавзолея построен музей, вид сверху которого напоминает тетиву и стрелу легендарного батыра. На территории комплекса, с восточной стороны мавзолея, находится также каменная глыба, называемая «точильным камнем» батыра («кайрактас»), о который по преданию Кобланды точил свою саблю перед походом.

На сегодняшний период комплекс является одним из главных туристических объектов Актюбинской области на трассе «Западная Европа – Западный Китай» [38, с. 70–81].

Мемориальный комплекс «Хан моласы» расположен в 660 км от г. Актобе близ пос. Тольбай Айтекебийского района Актюбинской области.

Не вдаваясь подробно в политическую историю Абулхаира, мы лишь отметим, что он вошел в мировую историю, как хан, подписавший в октябре 1731 года от лица казахов Младшего и части Среднего жузов документы о принятии в российское подданство близ урочища Манитобе (Мәнітөбе) на правом берегу реки Иргиз.

Достоверно известно, что Абулхаир хан был убит в неравной схватке 1 августа 1748 года с султаном Бараком в «местности между реками Олкейек и Торгай». Конечно, смерть человека такого политического уровня была отражена не только в шежере – народной истории кочевников казахов, но и в официальной переписке семьи хана с администрацией Оренбурга, в указах Оренбургского губернатора, топонимике края и т.д. В фондах Государственного архива Оренбургской области имеется большое «Дело о смерти Абулхаир хана» под № 18 [39, с. 236–240]. Анализ всех источников показал, что хан Абулхаир был похоронен на том месте, где его и настигла смерть от оружия его врага султана Барака на некрополе «Хан моласы». Сыновьями хана в последующем был «временно» воздвигнут небольшой сырцовый мавзолей, который так и остался постоянным пристанищем Абулхаир

хана. О могиле хана Абулхаира подробное описание в 1771 г. приводит в своих «Дневных записях...» капитан Николай Рычков. [3]. Не менее интересно описание могилы хана мы фиксируем у князя Дмитрием Алексеевичем Эрстовым, знатока среднеазиатских народов, одного из авторов «Энциклопедического лексикона» [40, с. 53–54]. Историю дальнейшего исследования места захоронения Абулхаир хана можно начинать с примеров отдельных посещений Хан моласы такими деятелями Казахстана, как писателем А. Кекильбаевым при подготовке романа «Үркер» в 1979 г., У. Жанибековым в 1982 г., М.Г. Арыновым в 1995 г., местными краеведами во главе с Р.И. Ильясовой и Б.Б. Мырзабай в 1993 г. и т.д. Научное же изучение некрополя целенаправленно проводилось профессором С.Е. Ажигали начиная с 1982 г. В 1998 г. по программе фронтального обследования всей территории Казахстана был снят глазомерный план некрополя Хан моласы и его предварительные итоги озвучены профессором С.Е. Ажигали на Республиканской научно-теоритической конференции «Әбілқайыр хан және Еуразиялық идея: тарихи шындық пен күмән» в г. Актобе 16–17 октября 1998 г. А в 1999 г. в центре города Актобе был установлен и памятник хану Абулхаиру. С 2001 по 2012 гг. были проведены ряд исследований Западно-Казахстанской комплексной археолого-этнографической экспедицией (научный руководитель профессор С.Е. Ажигали), основной целью которой было комплексное изучение некрополя Хан моласы с привлечением специалистов археологов, этнографов, антропологов, почвоведов, генетиков и др.

На сегодняшний период некрополь «Хан моласы» представляет собой большое кладбище овальной планировки, вытянутой осью с севера на юг, состоящее в основном из оплывших земляных курганов и насыпей. На некоторых из них имеются каменные (голубой мрамор) надгробия типа «көктас» («самарқантас»), а также обыкновенные стелы-кулпытасы с эпитафией. На некрополе в 2015 в честь Абулхаира построен мемориальный комплекс, состоящий из каменного мавзолея над местом захоронения хана, мемориального памятника в виде комплекса из трех башен-стел, символизирующих единение казахских жузов в XVIII в. и летнего дома смотрителя-шырақшы. Автором проекта является известный казахский архитектор Б. Ибраев [38, с. 23–35].

Следующий мемориальный комплекс «Есет батыр Кокчулы» расположен в 3 км на восток от пос. Бестатак Алгинского района Актюбинской области.

Батыр Есет жил во второй половине XVII – в первой половине XVIII веков, оставив в истории казахского народа незабываемый след своим героизмом и мужеством. Родословная Есета восходит к роду тама, входившее в племенное объединение Младшего жуза – Жетиру. Вся его жизнь как военного полководца была тесно связана с политической деятельностью хана Абулхаира. Вместе с Букенбаем и Жанибек батырами, Есет батыр был опорой, верным советником и соратником хана. Правительство Российской империи в 1743 году указом императрицы присвоило Есету батыру звание Тархана. Есет батыр похоронен в Алгинском районе Актюбинской области близ пос. Бестатак. В 1992 году на республиканском уровне отмечалось 325 летие батыра и был заново возведен однокамерный мавзолей со шлемовидным куполом из известняка-ракушечника. Современный комплекс включает в себя помимо мавзолея музей, дом смотрителя-шырақшы, зоны отдыха для паломников [38, с. 17–19].

Следующим сакральным памятником близ пос. Шубаркудык Темирского р-на Актюбинской обл. является великолепный культово-жилищный комплекс *Досжан-ишана*, религиозная деятельность которого была широко известна в Западном Казахстане и за его пределами в конце XIX в. [41, с. 22–28].

По народной истории шежире известно, что Досжан дружил с Нурпейс-хазретом (его еще называли Нурпек-хазрет). Примерно в 1875–1876 гг. он совершил хадж в Мекку и Медину, построил несколько мечетей, из которых нам известны

две: в Донызтау в оазисе Кайнар (строительство которой ярко описал выдающийся акын Кердери Абубакир), а также в местности Шийлису в верховьях р. Уил около современного пос. Шубаркудык. Последний комплекс получил наименование Ишан-ата и явился конечным пристанищем хазрета. Все эти памятники очень близки по структуре, а вышеупомянутая мечеть Дуйсеке и мечеть Ишан-ата фактически идентичны (строились по одному проекту?). Строительство последнего памятника также приписывается Бирману-уста.

Досжан-ишан был высокообразованным человеком, распространял идею перехода к оседлой культуре среди казахов этого региона, подготавливал почву для сопротивления русской колонизации. О факте его поездки в хадж нами, например, было отмечено в архиве г. Оренбурга на страницах газеты «Оренбургский листок». «Юнус Ишан (башкир – Б.Р.) из старых полонников, он не успел возвратиться из Константинополя с киргизами и муллою Нурпеис-хозретом, как вторично отправился туда с Досчаном (Досжан-ишан – Б.Р.)». Доподлинно известно, что в одной из поездок в хадж с ним были Кунанбай (дед Абая Кунанбаева) и Мыркы-жаппас.

Кладбище комплекса Досжан-ишана расположено в низине на пологом спуске к степной реке и занимает площадь овальной планировки (250 x 330 м), вытянуто продольной осью с запада на восток. Некрополь действующий, поэтому почти по всему периметру его расположены новые захоронения из силикатного, красного жженого кирпича и бетона. Старая внутренняя часть кладбища представлена в большей своей массе сильно оплывшими земляными и сырцовыми насыпями и оградами. Отчасти здесь присутствуют каменные ограды из бурого железистого песчаника, серого гранита и мелового известняка. На многих могилах первоначально были установлены стелы-кулпытасы из известняка-песчаника и известняка-ракушечника, которые сейчас находятся почти все в разбитом состоянии. По эпиграфике кулпытасов и тамговым знакам было установлено, что здесь были захоронены представители следующих родов: табын, ожырай-кете, шекти, кердери. При этом некоторые кулпытасы представляют собой великолепные шедевры народного каменерезного искусства казахов района Темира.

Досжан-ишан Кашакулы (Досеке, Дошеке), умер в 1896 г. в возрасте 84 лет и похоронен на культово-жилищном комплексе, в последствии получивший его имя – Досжан-ишана. Захоронение представляет собой небольшую прямоугольную ограду, с западной стороны которого в последующем был поставлен кулпытас. Место активно посещается паломниками как сакральное место [38, с. 89–94].

Следующим, активно продвигаемым местными властями как туристический объект является *историко-архитектурный комплекс «Керуен-сарай»* (мечеть, торговые места, ярмарочный комитет), расположенный на территории современного поселка Уил одноименного районного центра Актюбинской области.

Создание торгового комплекса неразрывно связано именно с историей образования и развития укрепления, затем аула Уил, деятельностью ярмарочной торговли на «Кокжарской ярмарке» («Көкжар жәрмеңкесі»). По данным профессора Г.С. Султангалиевой Уилское укрепление основано в 1868 г. на берегу реки Уил, как часть Оренбургской пограничной линии. Оно изначально разделялось на три части: военное поселение, где проживали солдаты и казаки гарнизона; поселок Шиповка, где жили русские переселенцы, а также самой ярмарочной части, где проживало торговое сословие. В Уиле в последующем «функционировали русско-киргизская школа, церковь, мечеть, почтовое отделение, военный лазарет и ветеринарный пункт».

Особенностью укрепления изначально стало развитие ярмарочной торговли. Кокжарская ярмарка официально была открыта в мае 1867 г. и проводилась традиционно два раза в год: весной (с 15 мая по 15 июня) и осенью (с 15 сентября

по 15 октября). Вместе с тем в торговых рядах торговля осуществлялась круглый год, в основном по понедельникам. Как показывают исследования широкому развитию ярмарки способствовали две причины: близкое расположение торговых площадок к кочевьям казахов, а также создание хороших условий для купцов из Средней Азии и России. Последнее, в частности, выразилось в строительстве из красного жженого кирпича «18 каменных корпусов, в каждой из которых было по 9 лавок» и т.д. Как отмечают исследователи, предполагалось даже строительство отдельной железнодорожной ветки, соединявший Уил с Уральской железной дорогой. По данным историка Б. Курманбекова бурному развитию торговли способствовала справедливая работа торгового комитета ярмарки, которая изначально пресекала все попытки казнокрадства, воровства в торговых рядах, несправедливости при торговых спорах, распространению фальшивых кредиток (денег), санитарные условия менового двора и мн. др. Естественно, открытие и закрытие ярмарки сопровождалось праздничными мероприятиями, как состязание народных импровизаторов (айтыс), казахской борьбы (казақша күрес) и т.д.

На сегодняшний период от Кокжарской ярмарки сохранились здание мечети (прямоугольной планировки 20 x 40 м), торговые места (состоит из 5-и корпусов прямоугольной планировки (5,30 x 80,0 м), общая длина торгового места составляет 400 м. В каждом корпусе 18 дверных (1,60 x 1,60 м) и оконных (0,70 x 1,50 м) проемов, высота зданий 4,10 м), дома ярмарочного комитета, построенные из качественного жженого красного кирпича еще во второй половине XIX в. Постановлением акимата Актюбинской области № 180 от 4 июня 2010 г. вышеуказанные памятники внесены в список памятников истории и культуры местного значения [38, с. 20–21].

Таким образом, на примере Актюбинской области можно констатировать, что наработки казахстанских ученых, в частности школы памятниковедов Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (Казахстан, г. Алматы, под руководством д.и.н., профессора С.Е. Ажигали) дают реальный результат в деле сохранения историко-культурного наследия казахской народной архитектуры, развивают направления туризма и т.д.

Тем не менее, работа требует дальнейшего своего продолжения, в первую очередь, на уровне правительства, совершенствования законов РК. На наш взгляд, Республика Казахстан, его государственные органы не до конца определились с самой системой охраны памятников историко-культурного значения. Вопрос паспортизации в последний период уходит в сторону практического решения, а именно, определения лишь охранных зон и территорий запрета застроек (эксплуатации). Отдельные памятники остаются вне поля зрения, в лучшем случае на него заполняется усеченный паспорт памятника или учетная карта. Таким образом, требуется всесторонне взвешенная политика в области охраны памятников и развития казахского памятниковедения.

Литература:

1. Ажигали С.Е. «Казахское памятниковедение» как важнейшее научно-практическое направление в сфере культуры // «Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости РК. – Алматы–Актобе, 2011. – С. 337–339.
2. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Уфа: Китап, 1999. – 312 с. Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степи в 1771 году. – СПб., 1772. – 105 с.
3. Бларамберг И.Ф. Воспоминания / пер. с нем. О.И. Жигалиной и Э.Ф. Шмидта; вступ. ст. Н.А. Халфина. – М., 1978. – 357 с.
4. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / под общ. ред. акад. М.К. Козыбаева. – Алматы, 1996. – 656 с.

5. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края // ТОУАК. – 1910. – Вып. 22. – 332 с.
6. Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. – Оренбург, 1911. – 11 с.
7. Валиханов Ч.Ч. О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще // Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том IV. 1984. – 432 с.
8. Валиханов Ч.Ч. Могила Джубан-ана // Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том IV. 1985. – 462 с.
9. Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы по реке Сыр- Дарья, в восточной части Перовского уезда // ПТКЛА. – 1901. – Год 6-й. – С. 69–78.
10. Каллаур В.А. По поводу сообщений А.А. Диваева о древних сооружениях «Тек-Турмас» и «Кок-Кесене» // ПТКЛА. – 1908. – Год 12-й. – С. 32–34.
11. Каллаур В.А. Древние города и селения (развалины) в Перовском уезде в долине рр. Сыр-Дарья и Яны-Дарья // ПТКЛА. – 1903. – Год 8-й. – С. 59–69.
12. Руднев Н. Следы древних городов по Сыр-Дарье // ПТКЛА. – 1900. – Год 5-й. – С. 57–62.
13. Смирнов Е. Древности на среднем и нижнем течении р. Сыр-Дарья // ПТКЛА. – 1897. – Год 2-й. – С. 1–14.
14. Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1968. – С. 3–38.
15. Басенов Т.К. Архитектура Казахстана VII–XII веков // Архитектура Казахстана. – Алма-Ата, 1959. – С. 85–115.
16. Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. – Алма-Ата, 1987. – 160 с.
17. Пюрвеев Д.Б. Природа и кочевая архитектура // Изв. АН КазССР. Серия обществ. – 1972. – № 6. – С. 13–30.
18. Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы, 1994. – 260 с.
19. Ажигали С. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Ғылым, 2002. – 654 с.
20. Жолдасбаев С. Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XV–XIX вв.) // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата, 1976. – С. 46–59.
21. Байтенов Э.М. Мемориальное зодчество Казахстана: эволюция и проблемы формообразования / Автореф. дисс. ... д-ра архитект. [Алматы – М.], 2004. – 50 с.
22. Аршабеков Т.Т., Жакин М.С., Жұмабеков Ж.Ә., Әбдрахманова Г. Шет өңірінің тарихи-мәдени ескерткіштері: фотошежіре – Қарағанды : ЖШС «ТАиС», 2004. – 190 б.
23. Турганбаева Л.Р. Архитектурно-пространственная организация системы традиционного казахского поселения: дис. ... докт. архитект. – Алматы, 2010. – 294 с.
24. Бекназаров Р.А. Мемориально-культурные памятники казахов Северного Приаралья: распространение, архитектурные и этнокультурные особенности // «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости РК. – Алматы–Актобе, 2011. – С. 251–254.
25. Ажигали С.Е., Бекназаров Р.А. К методике комплексного исследования архитектурных некрополей и кладбищ Западного Казахстана: предварительные замечания (из опыта работы ЗККЭАЭ) // Материалы 1-го и 2-го Симпозиумов по казахскому памятниковедению: Актобе, 15 сентября 2011; Атырау, 22–24 ноября

2012 г. – Алматы–Атырау: «Ағатай», 2012. – С. 24–40.

26. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. – М.: Изд-во Московского университета, 1966. – 120 с.

27. Пугаченкова Г.А. К проблеме архитектурной археологии в изучении зодчества Средней Азии // КСИА АН СССР. Вып. 172. – М.: Наука, 1982. – С. 24–30.

28. Жданко Т.А., Крупянская Б.Ю., Терентьева Л.Н. Об организации и методике полевых этнографических исследований // СЭ. – 1956. – № 3. – С. 25–34.

29. Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры // СЭ. – 1970. – № 4. – С. 3–17.

30. Методические указания по подготовке материалов свода памятников истории и культуры народов СССР. – М.: Министерство культуры СССР, 1986. – 65 с.

31. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. Пер. с фр. / общ. ред. Оболенской С.В., предисл. Гуревича А.Я. – М.: Изд. Группа «Прогресс»–«Прогресс-Академия», 1992. – 528 с.

32. Татаурова Л.В. Методические рекомендации по ведению полевой документации на раскопках памятников русских / Ред. С. С. Тихонов. – Омск : ОмГПУ, 2001. – 29 с.

33. Татауров С.Ф., Тихонов С.С. Международный научный семинар «Интеграция археологических и этнографических исследований» как катализатор научных идей // Вестник Омского университета. – 2001. – Вып. 2. – С. 126–128.

34. Бекназаров Р.А. Учебная программа курса «Этнология Казахстана» для студентов университетов (или других вузов) по специальности 0204 «История Казахстана». – Ақтөбе: РИО, 2001. – 15 с.

35. Бекназаров Р.А. Этнографиялық практика: әдістемелік нұсқау. – Ақтөбе: РББ., 2002. – 12 б.

36. Материалы 1-го и 2-го Симпозиумов по «казахскому памятниковедению» (Ақтөбе, 15 сент. 2011 г.; Атырау, 22–24 ноября 2012 г.) / Отв. ред., сост. С.Е. Ажигали. Алматы–Атырау: «Ағатай», 2012. – 226 с.

37. Ақтөбе облысының көрнекті халықтық сәулет өнерінің ескерткіштері / Құраст.-авт.: Р.А. Бекназаров, С.Е. Ажигали, Г.Б. Избасарова, Қ.Қ. Рахбаев (Аударма Г.К. Кушкарлова). – Ақтөбе: ТОО «LITERA», 2015. – 160 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

38. Бекназаров Р.А. Опыт исследования мест захоронения исторических личностей Казахстана: на примере «Хан моласы» // Материалы межд. науч. конф. «Развитие Казахского ханства: эпоха, события и личности», посвященной 550-летию Казахского ханства. Ақтөбе, 1–3 октября 2015 г. – Ақтөбе: М.Стиль, 2015. – С. 236–240.

39. Эристов Д.А. Абулхайр // Энциклопедический лексикон. – СПб., 1835. – Т.1. – С. 53–54.

40. Бекназаров Р.А. Досжан-ишан – религиозный деятель XIX в. // «Досжан ишан и религиозные деятели, культовые сооружения Западного Казахстана»: сборник материалов респуб. науч. конф. (Ақтөбе, 19 февраля 2016 г.). – Ақтөбе: М.Стиль, 2016. – С. 22–28.

Shaimerdenova Mendygany D.¹

¹ candidate of Historical Sciences, associate professor
professor of Kazakh National Academy of Art by T. ZHurgenov
E-mail: mena_MS@mail.ru. Almaty, Kazakhstan

NAURYZ: A FESTIVAL OF JOY, HAPPINESS, PEACE AND CHARITY

The article is devoted to the popular holiday of the Kazakh people since ancient times Nauryz. The rituals and traditions associated with Nauryz are considered, as well as examples of rituals that have existed from ancient times in Kazakh mythology, as well as examples of new forms of celebrating Nauryz in modern times.

Key words: tradition, custom, ritual, Nauryz, dastarkhan, aitys, competition, rituals.

Шаймерденова М.Д.¹

¹ Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының профессоры,
тарих ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор
E-mail: mena_MS@mail.ru. Almaty, Kazakhstan

НАУРЫЗ - ҚУАНЫШ, БАҚЫТ, БЕЙБІТШІЛІК ПЕН ГҮЛДЕНУ ФЕСТИВАЛІ

Мақала қазақ халқының көне Наурыздан бері танымал мерекесіне арналған. Наурыз мейрамымен байланысты дәстүрлер мен салт-дәстүрлер, сондай-ақ көне заманнан қазақ мифологиясында қолданылған рәсімдердің мысалдары, сондай-ақ қазіргі заманғы Наурыз мейрамының жаңа нысандарының мысалдары қарастырылған.

Түйін сөздер: дәстүр, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, Наурыз, дастархан, айттыс, жарыс, салт-жоралар.

Шаймерденова М.Д.¹

¹ Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
профессор КазНАИ им. Т.Жүргенова,
E-mail: mena_MS@mail.ru. Казахстан, г. Алматы.

НАУРЫЗ: ФЕСТИВАЛЬ РАДОСТИ, СЧАСТЬЯ, МИРА И БЛАГОДЕНСТВИЯ

Статья посвящена популярному празднику у казахского народа с древних времен Наурызу. Рассматриваются ритуалы и традиции, связанные с Наурызом, а также приводятся примеры ритуалов, существующих с давних времен по казахской мифологии, а также примеры новых форм празднования Наурыза в современное время.

Ключевые слова: традиция, обычай, ритуал, Наурыз, дастархан, айттыс, состязание, обряды.

Content

The Origins, History and Meaning of Nauryz

The ancient festival of Nauryz has been celebrated in modern Kazakhstan for some years. This is witness to the rebirth of the festival's history, traditions and ceremonies, which are based on the beginning of the New Year according to the Old Persian calendar – a time of renewal of nature and life, cleansing, conciliation and forgiveness.

Nauryz was, and continues to be, an international festival of joy, happiness, kindness, charity, dreams and hopes for the future. All the peoples of Kazakhstan, regardless of their nationality or religion, celebrate this festival.

Traditions and customs are a reflection of the essence of a nation – a witness to its way of life, thoughts and beliefs. The Kazakh are in no way an exception to this. Over the centuries, their identity was formed by a nomadic way of life which overcame the limitations of time and space and the obstacles that the ages placed in their way. Some aspects of their identity have lived on up to the present time unchanged whilst others have undergone some degree of modification. However, the very fact that Kazakhs remember and honour, if not all, then at least the majority of their ancient customs and traditions is of doubtless benefit for the future development of their nation.

Whatever the Kazakhs might possess today, the inheritance left to them by their ancestors is worthy of especial attention and detailed study. After all, their multitude of beliefs, traditions and customs did not appear out of nowhere.

Through traditions a people passes its knowledge and ideas down the generations from which the youth draw their own conclusions and begin to view the world not as newly-hatched chicks but as soaring eagles which have seen and been through much during their life's journey.

The Kazakh people have carried through the centuries many wonderful customs and traditions which serve as the basis from which the new generation can draw experience, knowledge and morals. The older generations see as one of their main tasks the education of their children in their country's history and culture as found in their traditions, customs, folklore, games and forms of entertainment. This goal is assisted by the resurrection of their ancient festivals such as Nauryz.

Nauryz is, in fact, one of the most ancient festivals in the history of world culture. In modern times it is celebrated by many countries in the Middle East and Central Asia. The word Nauryz is derived from two Persian words now (new) and ruz (day). According to the Persian solar calendar Nauryz is the beginning of the yearly cycle and the first day of the New Year. The original name of the festival is not known. It was subsequently given the name Nauryz (in different spelling variations), literally meaning «New Day», by Turkic tribes who adopted the festival.

Nauryz was first celebrated in Persia in the tenth century BC, an age of fire worship. Over time it was adopted by Turkic tribes from Central Asia and is presently celebrated as a New Year festival by Muslims on the day of the spring equinox when the sun enters the Aries constellation.

The Persian Zoroastrians believed that the world was created at the moment that the sun emerged from the Aries constellation, so dividing light from dark, day from night. The sun, however, will inevitably return to Aries and so good will triumph over evil. Thus Nauryz is celebrated on the day of the spring equinox. According to the Gregorian calendar this falls on 22 March. According to the ancient Kazakhs and their ancestors each year was divided into six months of summer and six months of winter. The dividing line between the two was the first day of the New Year or Nauryz, the day of the spring equinox. The summer months were the personification of good whilst the winter ones were that of evil. Nauryz is seen as the first reappearance of good and its victory over evil

«Nauryz is enthroned for three days and rules for three days» is a line from ancient Persian hymns. For three days ritual food preparations are made for the gods and the

dead are remembered. If the first guest you meet the next day is a man, this is a good omen and he will say to you «May you live another hundred years». By midday the woman and children (rarely the men) will have visited the graves of their ancestors beginning with that of the local saint. The religious ceremony begins by tying a white cloth around the fence of the grave. Then a wooden pole is placed at the head of the grave upon which visitors tie coloured pieces of cloth. On the evening of the last day of celebrations the whole community gathers around a fire and whilst walking around it seven times hold hands and sing ceremonial songs face to face.

The number 7 has special significance: there are seven days in a week; in front of the village elders seven bowls of a special ceremonial soup (known as Professor Mendyganym Shaimerdenova, Kazakh Multi-disciplinary Institute Parasat Nauryz: A Festival of Joy, Happiness, Peace and Charity 49 the Nauryz-Kozha) must be placed. Each elder must visit seven homes and invite seven guests.

The spring festival of Nauryz was, from earliest times, considered by Muslims in the East to be their most important celebration. The ideas found in the Nauryz celebrations were creatively tied to national traditions and customs and were expressed in the works of ancient philosophers.

Even the Avesta, an ancient Persian collection of sacred texts (composed over centuries dating perhaps as far back as the 10th century BC) contains information on the worship of fire and the symbols of good and evil. Mahmud Kashgarsky's *Дивани лугат ат-тюрк* speaks of the struggle between summer and winter.

There were celebrations similar to that of Nauryz in the cultures of other peoples: the ancient Greeks had *Patrich*, the Burmese – *Celebration of Water*, Buryat – *Saagan Sara*, the Mongols – *Nakoyash*, the Tadjiks – *Gulgardan* or *Gulnaruz*, the Uzbeks - *Navruz* and the Armenians – *Navasardi*. Prior to their conversion to Christianity in the tenth century AD the Slavs celebrated New Year on 1 March in a festival known as *Sukhii* («dry» i.e. the coming of the dry season)

Nauryz was introduced into everyday world culture by the Zoroastrian magicians and one can, without exaggeration, say that the celebration is magical as its secret is hidden in the orbit of the planets, national customs, the graves of ancestors and saints and in the language of plants and birds.

Despite the fact that, according to astronomical calculations, Nauryz should take place on 22 March, in the ancient East it could be celebrated in different months. This was due to variations in climatic conditions which determined the onset of spring and the start of the agricultural season.

The Persian polymath Omar Khayyam studied the question of New Year celebrations and concluded that the annual Nauryz should fall on 22 March. To this end drew up a new Persian calendar which came into use on 15 March 1079 AD, or, according to the Hijri/ Islamic calendar on 10 Ramadin 471. Ever since, the peoples of the East have celebrated Nauryz as the beginning of the New Year on 22 March. The Kazakhs call it the *Great Day of the People* (Ұлыстың ұлы күні) or the *First day of the New Year*.

As in ancient time, Nauryz is considered to be a harbinger of peace and goodwill, a symbol of spring and a general awakening of all Turkic, Iranian and Caucasian peoples. It is the most important national celebration in Iran, Afghanistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Azerbaijan, Georgia, Kyrgyzstan, Tadjikistan, India, Turkey and China. During the preparations for the festival one is supposed to forget all former disputes with family and friends.

During Soviet times, in Kazakhstan the celebration of Nauryz was officially banned in 1926 (until 1988) as being a religious Islamic festival. However, Nauryz and Islam are separated by many centuries. Islam first appeared in Central Asia and Kazakh in the eight century whereas Nauryz had been celebrated for almost two thousand years previously. Moreover, Islam opposed the celebration of the festival for a number of centuries.

Until 1926 Nauryz was celebrated in Kazakhstan on 22 March alongside the European New Year on 1 January. From 1926 the Soviet republic of Kazakhstan officially adopted the Gregorian calendar and Nauryz was banned.

The great Kazakh scholar Abay Kunanboev wrote about Nauryz in his academic work *A Few Words on the Origins of the Kazakhs*. He described it as a spring festival during which special national dishes were prepared and popular celebrations held.

The origins of Nauryz, its function and popularity amongst the Turkic peoples also interested the 50 Kazakh writer Mukhtar Auezov. In his work *The History of Kazakh Literature* he considers Nauryz to be first and foremost a labour festival amongst Eastern peoples. The Turkic peoples especially considered it to be a very important festival.

In the early years of the Soviet period (1920–1926), the Nauryz was celebrated in Kazakhstan (then united in one administrative territory with Kirghizia known as the «Kirghiz Autonomous Soviet Socialist Republic» as the beginning of the New Year. The working people of Kazakhstan would prepare for it in advance and get all the republic's different nationalities involved. The preparations were announced in the pages of all the republic's newspapers and journals. In a 23 March 1925 article of the newspaper *Enbekshi Kazakh*, the social commentator Sultanbek Kozhanov, no doubt bearing in mind Communist sensibilities, was keen to distance the festival from Islam. He wrote 'Nauryz is a celebration of nature, a celebration of agriculture and fertility. Nauryz is not a religious festival but a peasant one. Nauryz is a truly national festival. It is a great day for the Kazakhs – the beginning of the new Year'. However this view was not accepted by F. Goloshchekin, who in the autumn of 1925 was selected as the head of the regional Kazakh Communist Party, and Nauryz was soon banned as being an overtly nationalistic and religious festival.

Those members of the Kazakh intelligentsia that attempted to justify Nauryz, arguing it was simply a popular national festival that had nothing to do with religion, were persecuted. One of them was the famous Kazakh poet Magzhan Zhumabaev who, after the ban wrote: «Nauryz is not a religious festival for the Kazakhs, but a festival for workers and peasants. We must carry on celebrating it as usual».

Towards the end of the Soviet period, the celebration of Nauryz was legalised. In 2001 it was declared a national holiday in the now independent Republic of Kazakhstan. Since 2009 it has become a three-day holiday, celebrated between 21 and 23 March. Nauryz is, of course, no modern innovation. Its antiquity may be judged by its place in Kazakh literature and folklore. The famous academic and folklorist Malik Gabdullin in his poems dedicated to Nauryz saw the festival as an offshoot of Kazakh national poetry.

Nauryz and Kazakh Customs

Since antiquity, Nauruz has been considered to be one of the most important festivals in Central Asia and Kazakhstan. Nauryz («New Day») is a celebration of spring when nature is reborn, an equilibrium between day and night is established as well as a celebration of the solidarity the labour of Eastern peoples. It is celebrated on 9 March (according to Julian calendar) or 22 March (according to the now universal Gregorian calendar).

Nauryz marks the beginning of spring, the awakening of nature and the animal world and the increase in numbers of livestock which have finally been freed from the hardships of winter. For the Kazakhs, who traditionally were herders, it was a celebration of labour. On this day they wished each other peace, success and happiness and wished fertility for the soil.

The celebration begins with a greeting. People take each other with both hands and say the various Nauryz greetings «Blessed be the great day of the people!», «May the year be plentiful!» and «May the path be a happy one!».

After the greetings all leave for the steppe to watch the horizon. One of the most important rituals of the festival was the worship of the sun. The first rays of the sun

should be met with the words «Hello Mother-Sun!»

According to Kazakh mythology, during the night of 21-22 March the earth is orbited by the old man Kydyr. He plants trees and delivers happiness and prosperity to the people. Under his gaze, the earth becomes fertile and even rocks melt and are turned into a life-giving liquid.

The rituals and traditions connected to Nauryz still exist and are honoured by many peoples to this day. The ancestors of the Kazakhs prepared in advance for the celebration of Nauryz.

Since the festival also has a deep philosophical meaning, people believed that during the days of Nauryz angels came down to earth from the heavens and brought the people happiness and prosperity. However, they would not enter houses which still had dirt and dust from the old year as this showed they were not living in peace and harmony. It was believed that when the festival entered the cleaned house, owned by a good person, then illness, failure and misfortune would avoid him in future. Thus preparations for Nauryz began well in advance, beginning with a cleaning of the house, yard and neighbourhood, all household items were sorted and aired and the children prepared festival clothes.

The house was lit by the light of two candles. Every utensil was usually filled to the brim with milk, yoghurt or spring water as a symbol of the «full glass» or prosperity. People cleaned local springs saying ‘if you see a spring, clean it’, and planted trees nearby. The saplings were sprinkled with milk with the words «If you have cut down one tree, plant ten in its place». The children then gave each presents. The girls treat the young men who in turn bring their chosen ones mirrors, dresses and perfume.

On the eve of Nauryz it is essential to cover the table with the traditional dastarkan table cloth and place seven different dishes on it. This is supposed to bring the house prosperity. Then traditional drinks are served are kymyz (horse milk), shubat (camel’s milk), kuyrdak (fried offal), besparmak (traditional meat dish), shelvek (flat cake), kurtirimshik (salted dried cheese), zhent-mai (ground millet mixed with oil, sugar, nuts and raisens) and takan-tary (fried millet).

The pride of place at the table is located opposite the door of the hut and is given to an especially respected guest. The latter is also given the honour of 51 saying the prayer bata zhasau before the main course and the blessing as kaiyru and the end of the feast. The most honoured dish at any celebration feast is a sheep’s head. It also includes other parts of the sheep hip joint and spine as well as various horse meat delicacies such as kazy, karta, shuzhyk, zhal and zhaya. This dish is brought to the most honoured guests. The eldest or most honoured of them cuts the head and gives a small portion to each guest and says a blessing.

Great meaning is attached to the preparation of the celebration dish Nauryz kazhe. According to legend, the smell of the dish wards off hunger from the village. Nauryz kazhe is a great example of national culture, generosity and hospitality. For mythological and astrological reasons, the number 7 has, since ancient times, been considered a divine number by the Kazakhs. Whilst the ingredients of Nauryz kazhe have changed over time, their number has stayed the same. The seven ingredients: water, meat, salt, fat, flour, cereal (rice, sweet corn or wheat) and milk, symbolise seven elements of life: joy, success, wisdom, health, wellbeing, speed, growth and divine protection.

During the festival many other dishes are prepared which symbolise plenty and prosperity. If you are offered food during Nauryz it is customary to eat until you are completely full «so that the year will be full».

On the eve of Nauryz it is essential to light a bundle of recently-cut grass. This will bring fertility to the soil.

During Nauryz, two candles should be lit. According to custom, the flame wards off evil spirits. In effect, it cleans the home. Muslims consider this to be an essential part of the festival. One must never blow out the candles lest the life of one of the family

members be shortened.

During Nauryz, former insults should be forgotten and disputes between neighbours and relatives ended. At this time it is important to receive bata – a blessing. Over the table where the dastarkhan is laid, the eldest guest will say the blessing. Various wishes are proclaimed such as «I wish you success in all your endeavours», «I wish for the fertility of our land» and so forth.

It is usual for people to visit each other's homes, offer New Year greetings and accept food given by the households.

During this time, three people, dressed as the heroes of Kazakh folk tales: Aldar Kose, Karashash and Zhirenschi as walk the streets, banging drums and calling people out to witness the spectacle of the festivities.

In many countries Nauryz is also called the Festival of Charity. In order that all are able to celebrate the New Year: old and young, rich and poor, people help the needy with acts of charity. Such acts are obligatory for the rich.

Any wedding held on the day of Nauryz ensures that the marriage will be strong and last for ever. When the bride crosses the threshold of a house so will happiness. Any child born on this day will be naturally exceptionally strong and gifted.

In the streets, parks, squares and stadiums Kazakhs will greet each other with the phrase koktem tuby «Happy birthday to spring». Thousands of people will watch competitions in national sports: Kazaksha kures, Togyz kumalak and horse jumping. Many theatrical productions of traditional Kazakh stories are staged to teach people to respect their culture and homeland, strive to preserve peace and understanding between the different ethnic groups living in Kazakhstan.

At the culmination of the festival, young people assembly at the altybakan, «swings», where they sing, dance, play national games and recite poems by the fire. Towards evening the aitys begin. This is a singing poetry contest accompanied by dombra – a traditional string instrument. Both men and women, young and old may participate.

However, not everyone who sings a poem has the right to call themselves an akyn (poet-improviser). Only the participation and victory in many such contests allows the bestowing of such a respected title. An akyn achieves victory and wins his glory only after he has 'finished off' his opponent by the eloquence and wit of his retorts and jokes.

The aitys on New Year's day symbolises the struggle between good and evil, hot and cold, summer and winter. Usually, Nauryz begins with an aitys between a girl and boy which personifies the struggle between winter and spring. The aitys continue until daybreak. The winner is the person who best glorifies good. Nauryz finishes with the playing of national games and competitions which are open to all sexes and ages. All spectacles and competitions of the festival are organised and are governed by the rules of tradition and custom.

References:

1. Kadyrbaev A.SH., Shaimerdenova M.D. Strana izuchaemogo yazyka: Respublika Kazakhstan. Istoriya Kazahstana. Istoriya, geografiya i kul'tura Kazahstana. – M.: Tezarus, 2012. – 348 s.
2. Kazahi. Istoriko-ehtnograficheskoe issledovanie. – Almaty, 1995. – 352 s.
3. Kairbekov B. Nacional'nye obychai i tradicii. Kazahskij ehtiket. –Almaty, 2011.
4. Kalendar'. Kazahskie tradicii i obychai. «Phillips Petroleum Kazakhstan». –Almaty, 2003.
5. Nazarbaev N. V potoke istorii. – Almaty, 1999. – 296 s.
6. Nazarbaev N. Kazakhstan – 2030: Poslanie Prezidenta strany narodu Kazahstana // Kazahstanskaya pravda. 11 oktyabrya, 1997.
7. Nauryz: Obnovlennye obychai i tradicii. – Almaty, 1996. – 40 s.
8. SHajmerdenova N.ZH., Avakova R.A. Strana izuchaemogo yazyka: Respublika

- Kazakhstan. YAzyk. EHtnos. Kul'tura. Uchebnoe posobie. – M., 2011. – 200 s.
9. Shaimerdenova M.D. Nauryz – «Үлестың ұлы күні» – «Velikij den' naroda»: vestnik mira i dobra, simvol vesny. – Almaty, 2001. – 60 s.
 10. Shaimerdenova M.D. Istoriya Kazahstana. – Almaty, 2015. – 218 s.
 11. Snezhko A. Nauryz. [EHlektronnye resursy] Rezhim dostupa:<https://www.stihi.ru/2010/03/19/5095>.
 12. Interesnye fakty o Nauryze. [EHlektronnye resursy] Rezhim dostupa:<http://www.inform.kz/rus/article/2641162>.

Литература:

1. Кадырбаев А.Ш., Шаймерденова М.Д. Страна изучаемого языка: Республика Казахстан. История Казахстана. История, география и культура Казахстана. – М.: Тезарус, 2012. – 348 с.
2. Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы, 1995. – 352 с.
3. Каирбеков Б. Национальные обычаи и традиции. Казахский этикет. – Алматы, 2011.
4. Календарь. Казахские традиции и обычаи. «Phillips Petroleum Kazakhstan». – Алматы, 2003.
5. Назарбаев Н. В потоке истории. – Алматы, 1999. – 296 с.
6. Назарбаев Н. Казахстан – 2030: Послание Президента страны народу Казахстана // Казахстанская правда. 11 октября, 1997.
7. Наuryз: Обновленные обычаи и традиции. – Алматы, 1996. – 40 с.
8. Шаймерденова Н.Ж., Авакова Р.А. Страна изучаемого языка: Республика Казахстан. Язык. Этнос. Культура. Учебное пособие. – М., 2011. – 200 с.
9. Шаймерденова М.Д. Наuryз – «Үлестың ұлы күні» – «Великий день народа»: вестник мира и добра, символ весны. – Алматы, 2001. – 60 с.
10. Шаймерденова М.Д. История Казахстана. – Алматы, 2015. – 218 с.
11. Снежко А. Наuryз. [Электронные ресурсы] Режим доступа:<https://www.stihi.ru/2010/03/19/5095>.
12. Интересные факты о Наuryзе. [Электронные ресурсы] Режим доступа:<http://www.inform.kz/rus/article/2641162>.

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDING**

IRSTI 03.20

¹**Alibek S.N.**

Doctor of Historical Sciences, Professor at the M.O.Auezov
South Kazakhstan State University.

²**Naraliyeva R.T.**

Senior Lecturer at the Al-Farabi KAZNU.

³**Begaliyev A.K.**

Senior Lecturer at the Al-Farabi KAZNU.

**DESCRIPTION OF THE CULTURE AND LIFE OF THE PEOPLES OF
TURKESTAN IN THE WORKS OF PRE-REVOLUTIONARY RUSSIAN
RESEARCHERS OF THE LATE XIX - EARLY XX CENTURY**

In this article, the authors attempted a systematic study of the most key problems of ethnography of the peoples of Central Asia, including the Kazakhs and Uzbeks, in particular, the features of the traditional nomadic lifestyle, traditions, customs, rituals, classes, etc. Many well-known pre-revolutionary Russian researchers of the colonial period made a significant contribution to the formation and development of spiritual and cultural ties between Russia and Kazakhstan. In his scientific works and documentary works of art, especially in travel sketches, diary entries and memoirs, not only the best examples of the rich oral poetry of the Kazakhs, but also true pictures of their life and life, captured without false romance and exotic makeup, have been preserved for centuries. Personal impressions, observations, conclusions and conclusions were invaluable here. The cognitive material of these works is used today not only in studying the problems of Russian-Kazakh spiritual and cultural relations, but also by historians, ethnographers, Turkologists, linguists, and other specialists. The unifying principle, the philosophical basis of the scientific literature about the Kazakhs and their neighbors was the idea of civilization and enlightenment.

Most of the progressive-minded Russian researchers, despite the hard royal ideological pressure and censorship, as far as possible, tried to illuminate the history and ethnography of the peoples of Central Asia from objective points of view. Many prominent pre-revolutionary Russian researchers, travelers, and scholars invariably paid attention to the richness of oral folk poetry and the songs of the Kazakhs. Some of them left written evidences of exclamation to the poetic and musical works of the people, others limited themselves to stating facts, but they both unanimously recognized the unusual natural poetry, talent and musicality of the Kazakhs. This is our very important moment. For it testifies that this people possesses those positive qualities that are characteristic of all Turkic ethnic groups. In their true reasoning and thoughts there are true and objective ideas, concepts, points of view on various issues of Kazakh history and ethnography. It is indisputable that they managed to make a significant contribution to the development of science and education in the Turkestan region.

Keywords: Traditions, customs, ceremonies, culture and life, economy, areas of settlement of the Turkic peoples, their unity and kinship.

¹Алибек С.Н.

д.и.н., профессор ЮКГУ им. М.О.Ауэзова

²Наралиева Р.Т.

старший преподаватель КАЗНУ им. аль-Фараби

³Бегалиева А.К.

старший преподаватель КАЗНУ им. аль-Фараби

ОПИСАНИЕ КУЛЬТУРЫ И БЫТА НАРОДОВ ТУРКЕСТАНА В ТРУДАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В данной статье авторами была предпринята попытка системного исследования наиболее ключевых проблем этнографии народов Центральной Азии, в том числе казахов и узбеков, в частности, особенности традиционного кочевнического образа жизни, традиции, обычаи, обряды, занятия и т.д. Многие известные дореволюционные российские исследователи колониального периода внесли значительный вклад в становление и развитие духовных и культурных связей между Россией и Казахстаном. В созданных им научных трудах и документально-художественных произведениях, особенно в путевых очерках, дневниковых записях и воспоминаниях сохранены на века не только лучшие образцы богатого устного поэтического творчества казахов, но и правдивые картины их жизни и быта, запечатленные без ложной романтики и без грима экзотики. Неоценимое значение имели здесь личные впечатления, наблюдения, выводы и заключения. Познавательный материал этих произведений используется сегодня не только при изучении проблем русско-казахских духовных и культурных отношений, но и историками, этнографами, тюркологами, лингвистами и другими специалистами. Объединяющим началом, философской основой научной литературы о казахах и их соседях являлась идея цивилизации и просвещения. Большинство прогрессивно настроенных российских исследователей несмотря на жесткий царский идеологический прессинг и цензуру, по мере возможности старались с объективных позиций осветить историю и этнографию народов Центральной Азии. Многие видные дореволюционные российские исследователи, путешественники, ученые неизменно обращали внимание на богатство устной народной поэзии, песенного творчества казахов. Одни из них оставили письменные свидетельства восхищения поэтическим и музыкальным творчеством народа, другие ограничились лишь констатацией фактов, но и те, и другие единодушно признавали необычную природную поэтичность, одаренность и музыкальность казахов. Это на наш очень важный момент. Ибо оно свидетельствует о том, что этот народ обладает теми позитивными качествами, которые характерны всем тюркским этносам. В их правдивых рассуждениях и мыслях присутствуют правдивые и объективные идеи, концепции, точки зрения по тем или иным проблемам казахской истории и этнографии. Бесспорно, что они сумели внести свой весомый вклад в развитии науки и образования в Туркестанском крае.

Ключевые слова: традиции, обычаи, обряды, культура и быт, хозяйство, ареалы расселения тюркских народов, их единство и родство.

After the conquest of the territory of the peoples of Central Asia by Tsarist Russia, systematic and systematic study of the history and ethnography of the Turkic peoples by pre-revolutionary Russian researchers began. History is well aware of the clear position of the advanced democratic Russian intelligentsia of that period - scholars of orientalists, geographers, historians, linguists, ethnographers who did a lot to study the history, culture and life of the Kazakh and other peoples of Central Asia. They, in our opinion, were

able to correctly determine who is who and what the Kazakhs were in the past, they were able to appreciate the great role that the Kazakhs played in the development of the economy, trade and culture of the peoples of Central Asia. Advanced Russian democrats who adhered to democratic principles in covering and analyzing the key problems of the national history and ethnography of the Kazakh people were completely alien to such concepts as falsification, distortion of the past of the Kazakhs, artificially implanted by Soviet missionaries during the establishment of Soviet power in Turkestan. Many prominent pre-revolutionary Russian researchers such as V.V.Radlov, G.N.Potinin, V.V.Bartold, N.M.Yadrintsev, N.A.Maev, A.P.Fedchenko, N.A. Severtsev, V. F.Oshanin and others who studied the nature, flora, fauna, climate, relief, ethnogenesis and ethnic history, tribal composition, culture and life of the peoples of Central Asia, were treated with respect and sympathy for the Turkic peoples. In our opinion, the majority of democratically minded Russian researchers, due to their honesty, decency and responsibility to historical science, could not mislead the scientific community, who were deeply interested in the rich history and ethnography of the peoples of Central Asia.

Thus, due to certain historical circumstances, the problem of studying the most pressing problems of national history and the ethnography of the peoples of Central Asia is still poorly understood.

Many prominent pre-revolutionary progressive Russian researchers of the late XVIII - early XX centuries. made an invaluable contribution to the development of the Turkestan science. These were progressive people who sincerely believe in the future of the local indigenous inhabitants of the Turkestan region. Many of them were fluent in the languages of the local peoples, and therefore quite successfully studied this rich region.

For example, the well-known pre-revolutionary Russian researcher, the first editor of the newspaper Turkestan Gazette N.A. Mayev, in his informative article "A Guide from St. Petersburg to Tashkent", analyzed the most important issues, such as features of the nomadic lifestyle, customs and customs, domestic crafts and crafts, and beliefs of the nomadic Kazakhs. For example, referring to the range of territorial habitat of nomads, N.A. Maev notes: "The nomadic population of the Turkestan General Governorate is made up of Kirghiz people living mainly in the steppes between the Urals, the Caspian Sea, the Turkmen nomads, and the Amu Darya by the mountain spurs of Tien Shan." Valuable information is provided in the "Guide" on the beliefs of the Kazakhs. Thus, the author notes: «Kirghiz are considered to be Mohammedans, but the actual religious beliefs of Mohammedanism have little rooted between them and only the sultans, the mullahs and some old people fulfill the rules and requirements of their faith. Most of them, the essence of their religious cult lies in prayers and various offerings on the graves of saints, respected by the people, and there are many such graves with high barrows in the steppe» (Maev N.A., 1869: 9).

Thus, the author, in essence, is correct, notes that in the religious beliefs of the Kazakhs and other Turkic peoples there is a mixture of Islamic and pre-Islamic elements.

In the same work, N.A. Maev very informatively describes the dwelling of nomadic Kazakhs. According to his testimony, Kirghiz (Kazakhs - authors) live in summer in tents of thin poles, intertwined with bars and covered with felts. On hot days, in the summer, instead of a cat, the tent, that is, the yurt is surrounded from the sides with special mats of chiy. The floor is covered with felts, fire is set in the middle of the kubit, and chests are placed around the walls (Maev N.A., 1869: 10)

In the article by famous Russian researcher G.A. Arendarenko«From Khodzhent» published in the Turkestan collection rightly notes that: «The indigenous population of Turkestan is different in nomadic –Kirghiz (Kazakhs - authors) and settled (Sarts - Uzbeks-authors). Semirechye region and some of the reins of the Syrdarya region are inhabited exclusively by Kirghiz (Kazakhs - the authors). The remaining counties of the latter oblast are occupied by part of the Kirghiz(Kazakhs - authors), partly by sarts (by Uzbeks - authors). In the cities, the Sart (Uzbek - authors) population dominates in general,

and the Kirghiz (Kazakh — authors) roam in their tents along the steppes, constantly changing the pastures for their vast herds of rams, horses and camels, which constitute their exceptional wealth and almost the only craft. Describing the food of the nomads, the author emphasizes that: «The Kirghiz (the Kazakhs are authors) feed very ineptly: the poor eat almost one millet with water in winter, they rarely eat meat. In the summer they drink koumiss and airan - a drink made from goat's milk. Only the rich eat mutton and horse meat» (Arendarenko G.A., 1869: 261).

In this article, the author describes in detail the activities, clothing, beliefs, lifestyle of the Uzbeks. According to his testimony: «Sarts (Uzbeks - authors) live sedentary, are engaged in agriculture and trade. The costume of the sart (Uzbek - authors) consists of a robe, which is mostly sewn from paper and cotton fabrics. The people are very fond of diversity, on the shaven head sart (Uzbek are authors) with a trimmed mustache and full beard, always wearing a skullcap and above its turban, usually white, the size of which depends on the social status and origin of the host than the more distinguished sart (Uzbek is the authors) , the more its turban, so that some of its magnitude reaches enormous size. Legs are shod in soft boots, and green leather galoshes are constantly worn on the streets, which are removed only when entering the room and the mosque»(Arendarenko G.A., 1869: 263).

The article by the well-known pre-revolutionary Russian researcher M. Gramenitsky«The Steppe of Siberian Kirghiz» describes the traditional way of life of the nomads, their occupations, food, the direction of migrations, etc. So, for example, the author notes that:«For Kirghiz (Kazakh - authors) living means to move from place to place, never to stop anywhere, and this is the distinctive feature of this nation. Kirghiz (Kazakhs - authors) own huge herds of sheep and horses. Those and others give them meat, which is the main food of the Kirghiz (Kazakhs - the authors). In addition, they use wool from sheep, which they use for dressing their cats, mares give them milk, from which Kirghiz prepare their favorite drink - kumys from sheep's milk, various types of cheeses. Of the Kirghiz cattle (Kazakhs - authors) they still keep camels and cows, bulls, oxen» (GramenitskiM., 1869: 1-2).

V.Potto in the article «On the steppe campaigns» published in the Turkestan collection in St. Petersburg in 1872 notes that: «like all Asians, the Kirghiz people are by nature cordial, never deny the traveler a shelter and treats cattle breeding was the main source of wealth and wealth. They successfully breed herds: sheep, goats, horses, camels and north of the Emba, cattle, the latter, however, in very small quantities. These herds give them food, a tasty drink (koumiss and airan), clothes, felts, and conveyances that are necessary for roaming». Describing the classes of Sarts (Uzbeks - authors), he writes that Sarts, that is, Uzbeks are prone to quiet life, and their main occupation is in agriculture, commerce and gardening. In the Turkestan Territory, it is customary to call Sartas (Uzbeks - authors) all residents settled in cities or villages (Potto V., 1871: 245).

Describing the features of the economic and economic life of the nomads, V.Potto notes that: «The most important and you can say the favorite occupation of the Kazakhs is cattle breeding. Kirghiz (Kazakhs - authors) as true nomads could not exist in the steppes without their sheep and sheep flocks that dress, feed, water and in addition, serve as the main subject of trade relations with neighboring nations, the sheep in the Kirghiz steppe are considered millions. They all belong to the breed of fat tail, are high on the legs, strong, but the wool is so tough and coarse that it suits only the sheepskins, bringing the lambs to the simplest and thickest felts, for the most part, two sheep, but on the other hand, as many as tens of thousands die during snowstorms, despite the amazing ability to withstand bad weather, hunger and thirst» (Potto V., 1877: 165).

In addition, this article reflects the picture of migrations over long distances of nomads. The author writes that «The night was excellent; moonlight and fresh. I woke up several times, smoked, listened to how the guard dogs, tied to mutton cats, barked

and fell asleep again. In the morning I was awakened by an extraordinary noise that rose in the village. It turned out that some kind of Kirghiz arrived, sent in a few days to select a place for a new migration. He probably brought good news, because the old men decided to raise the village before the sun rises. While the men were hustling in the field, knocking together herds of herds and herds, the women hurriedly dismantled the tents and put their belongings on camels. Two hours later, the aul was already on the move and moved in a steppe along a slim caravan. The old men and most of the women rode on horseback, but the youngsters started racing and didn't spare their heads, ran across the field dug in by fox holes, which made the jigits quite often tumble with their horses. Then they started new games, staged a baiga and the steppe was announced with the most cheerful and noisy glee. This was a picture full of poetry, from which it breathed a wide expanse, freedom and freedom of the steppe» (Potto V., 1877: 1189).

In our opinion, the author's conclusion is very objective and truthful, since the nomads certainly felt free and happy only in their native steppes. In addition, during the distant migrations, a song in which they conveyed their feelings, joy, sorrow and grief certainly sounded.

In the article Poltoratsky Z.P. «General overview of the country lying to the west of the Zailiysky region between the rivers Chu and Syrdarya», published in the Turkestan collection describes the traditional way of life, life and culture, occupations and dwellings of nomads. According to his testimony: «the way of life and the steppes of development of the local Kirghiz (Kazakhs are authors) is exactly the same as in other parts of the Kirghiz population within Russia. The dwelling is their yurt, the wealth consists in rams, cattle, horses and camels. In addition, they are engaged in arable farming. Sow wheat, millet, barley and tobacco. Kirghiz (Kazakhs - authors) have very few weapons» (Poltoratski Z.P., 1869: 323).

Thus, the author of this article was perfectly able to show that during this period of time one part of the Kazakhs was engaged in nomadic cattle breeding, the other led a neighbor-agricultural lifestyle.

The article «The Region of Siberian and Orenburg Kirghiz» reflected the traditional way of life, life and culture, the economy, the beliefs of the nomads. It notes that: «One should not imagine the Kirghiz steppe as a desert accessible only to wild nomads. Of course, there are large barren areas in it, such as the Hungry Steppe, but there are also areas that are recognized by the Siberian paradise (Semirechensky and Zailiysky regions). There are many grain-growing areas abundantly supplied with forest, flowing waters and good pasture. In order to study Kirghiz (Kazakhs - authors) in their primeval life, it is necessary to delve more into the steppe than further penetrate it, the Kirghiz (Kazakh - authors) becomes closer to the nature of its environment» (Oblast Sibirskiih Orenburgskih Kirghizov, 1872/73: 46).

In addition, this article presents a pictorial picture of nomadic migrations. «Kirghiz Day is also considered to be a holiday day; women who are constantly at home cannot rejoice when they set off. It gives men the opportunity to show off in front of others with their wealth, and to enjoy themselves, looking at their property, which is fully assembled, young people scour the neighborhood to familiarize themselves with food and water, about children who love entertainment, and nothing to say. In addition, it is a pleasure for everyone to eat meat, because on arrival at the new parking lot in each family it is customary to celebrate this day with the ram of the ram. Women dress up in their best dresses, sit astride pacers, married women attach pupons covering horses to their backs in different colors of their belts. The heads of favorite camels are cleaned with ribbons, bells and more. In a word, everything has a festive look» » (Oblast Sibirskiih Orenburgskih Kirghizov, 1872/73: 50).

N. Abrosimov left his observations on the life and culture of nomads, while he pointed out their holiday, which is in September and is called Kurban. According to

his testimony, «This holiday is that everyone, both rich and poor, slaughter sheep and prepare their meals from them, visit each other, moving from kibitka to kibitka, and eat mutton everywhere, run around the steppes, and engage in various games. Their industry consists mainly of livestock, but they also engage in arable farming, they also have boats that they go fishing in the sea» (Rasskaz...- T.57, 1872/73: 353).

No less interesting ethnographic information about the Kazakhs is contained in the article by M. Venyukov. His publications reflect the picture of the traditional way of life, life and culture, mores and character, activities, economy, nomadic beliefs. As the author notes: «Walking from the north, because of Chu, we primarily meet Kirghiz (Kazakhs - authors). These nomads lead a completely tighter shepherd life, which is in the Siberian, Orenburg and Semirechensky steppes. Some of them, in the districts of Chimkent and Auliatskiy, however, are engaged in arable farming. Their number within the Syrdarya region, with the exception of the districts of Kazalinskiy and Perovskiy, extends to 355,000 souls» (Venjukov M., 1873: 353).

The article by the well-known Russian researcher Yu. Yuzhakov «Our Acquisitions in Central Asia» very vividly describes the picture of the movement of the Kazakh nomadic aul, life and culture, customs and rituals, beliefs, etc. So, for example, the author writes that: «Summer is a holiday for the Kirghiz, with some solemnity they migrate from place to place, climbing higher and higher into the mountains, it is fresh and the view is gorgeous and fresh grass is cattle. He lives nicely in the summer. And the heat they are not too afraid. In the hottest time, they will rise even higher in the mountains and be saved from the heat, and their livestock will find excellent food for themselves» (Izjakov I., 1873: 56).

As the author notes, «Turkestan County is inhabited by Kirghiz (Kazakhs - authors) and sarts (Uzbeks - authors). Sarts (Uzbeks - authors) are natives of the region, they live in the following towns: in Chimkent, Sayram, Karabulak, Karamurta, Sultanabrate and Chulak-Kurgan. Their main occupation is farming and trade» (Izjakov I., 1873: 56).

In the article «Kirghiz of the Little Horde», published in the Turkestan collection in 1874, M.V. Vasilyev described the traditional way of life, occupation, mastery and life of nomads. In it, he notes that: «This people are wandering. They carry their tent kits from one place to another. They have a tent covered with fur inside, a stove is arranged in them and in any weather, it is warm and comfortable there, especially since the nomads are not looking for great comforts. Their condition is in the herds of horses and sheep, the dishes are not intricate. The author of the article believes that with such a lifestyle it is almost impossible to engage in agriculture, although historical facts suggest something else». In addition, he managed to faithfully reflect the nomads' natural sharpness. «They, that is, the Kazakhs, wander without a compass and always find their way» (Vasilev M.V., 1874: 284-285).

Describing the main breeds of livestock, the author notes that: «The main breeds of cattle are: sheep, horses, camels, cattle, donkeys and oxen. Breed of sheep is kurdyuchnaya: It is divided into species – Kazakh koi – Kazakh sheep and Uzbek koi – Uzbek sheep. The first is distinguished by the best quality of wool and excellent meat. Speaking about the Kazakh horses, the author writes that they are distinguished by their endurance, they can run 100 versts without rest and water» (Vasilev M.V., 1874: 286).

In 1875, the well-known Russian researcher A. Maksheyev visited the Turkestan region, who left interesting notes about the peoples of the Turkestan region. In his article «Geographical, ethnographic and statistical materials» he highlighted the areas of settlement of the Turkic peoples, their habitats, the direction of migrations, farming, occupations, etc. For example, referring to the nomads' territorial habitat, the author writes that: «KirghizKazaks (Kazakhs - authors) wander in all counties of the Turkestan general-governorships, with the exception of Issykkul and Tokmakovskiy, where they give way to Karakirgiz. In the districts of Jizzakh, Khojent, Kirghiz-Kazaks

(Kazakhs – authors) do not live permanently, but only come here for a short time from other counties and from the Bukhara domains. The latter are under the weak influence of the Russian authorities, and therefore are excluded from the general account of the Kirghiz (Kazakhs - authors) of the Turkestan Territory. The author notes that the Kazakhs are divided into three hordes of the Kazakh people; The Senior zhuz occupies Vernensky, Aulie-Ata, Turkestan, Chimkent and Tashkent districts, the Middle zhuz – Sergiopol, Kopalsky and eastern Perovsky, and finally the Minor Horde – Kazalinsky and the western part of Perovsky, however Kirghiz Middle and Minor Hordes are also found in small numbers in Turkestan and Tashkent counties. In the Turkestan region, as elsewhere, the Kirghiz (Kazakhs - authors) lead a nomadic life, but apart from cattle breeding, they are mainly engaged in grain farming» (Maksheyev A.I., 1875: 119-120).

Thus, the Kazakh economy was complex at this period.

An article by D. Semenov “Turkestan Territory”, published in 1883, describes the way of life, life and culture, economy, manners and character, beliefs, main types of livestock, etc. In it, the author notes that: “the language of the Kazakhs belongs to a purely Turkic root with an admixture of the words Mongolian, Persian and Arabic, introduced together with the Mohammedan religion. Religiously, the Kirghiz (Kazakhs - authors) call themselves Sunni Mohammedans; mullahs and Khoja are not fanatical. The picture of the nomad migrations is very picturesquely described in this article. Kirghiz Kaisaks (Kazakhs - authors) always greeted spring with admiration. Most of the summer days they wake up, or they drink koumiss, almost without eating meat, and at night they get together, feast and tell each other tales, or listen to musicians playing the Siberian, kobyz or balalaika (the dombra is the authors). Speaking about the Kazakh sheep, he notes that they are similar to Indian ones, their noses are humpback, the lower lip is longer than the upper, the ears are large and drooping. Their distinctive feature is the rump, or a wide fat-filled tail, from which 20 to 30 pounds of fat are melted. A whole sheep weighs from 4 to 5 pounds, and gives fat up to 2 pounds. They are generally so strong, robust and tall, that 10-12 year old children can ride them for fun (Semenov D.D., 1883: 129-130).

In 1890, in N.V. Vasilyev «The Nomads of Turkestan» was published in Samarkand, where the author cites a number of substantial ethnographic information relating to certain aspects of the ethnography of the peoples of Turkestan. For example, he notes that: «The nomad attracted our personal attention for a long time. In all relations with him, both business and everyday, his mind, resourcefulness, practicality, self-esteem and consciousness of his rights immediately struck. Nomads constitute a very significant part of the population of Russian Turkestan and are found almost everywhere, from its northern borders to the extreme south, then in solid masses, such as in the districts of Kazalinsky and Perovsky (Syrdarya region), then in small patches among the sedentary, agricultural population that we see in the valley of Fergana and in the foothills of the Zeravshan river basin» (Vasilyev N.V., 1890: 7).

In the work of P.P. Semenov «The outskirts of Russia: Siberia, Turkestan, the Caucasus» the places of settlement of the Turkic peoples, their way of life, life and culture are very vividly described. According to the author, «The most numerous tribe that lives in the Turkestan Territory are the Kirghiz and related to them Karakirgiz. The total number of those and others amounts to 1,038,000 souls, that is, almost 2/3 of the total population. Kirghiz (Kazakhs - authors) are found in all counties, with the exception of two southern counties of the Syrdarya region of the Zeravshan district, constitute the majority of the population. In the Kuramin district, they, together with the Kuramins, constitute a complete population, surrounding from every side a few Sart (that is, Uzbek settlements) authors. At the same time, in this article the author indicated the area of settlement of the Kyrgyz people who lived in Tokmakovsky and Issykkuluyezds, partly in the southern part of Vernensky and Aulieatinskyuyezds. They live almost exclusively in the mountains, and they all engage in arable farming. As for the Sarts, that is, the settled residents of

Turkestan, their number, according to the author, amounts to 126,000 people. They live almost exclusively in Chimkent and Kuramin counties and in the city of Tashkent, nowhere making up a solid mass. The largest focus of Sart (Uzbek population - the authors): in Turkestan, Chimkent, Tashkent and Pskent. In Semirechensk region, Sarts, that is, Uzbeks number up to 3229 people. Most of them are engaged in trade, they have nowhere separate settlements from the Russians» (Semenov P.P., 1900: 128-129).

The author of this article briefly and succinctly described the places of settlement, occupations of the Turkic peoples inhabiting the Turkestan region. Very interesting ethnographic information is contained in this publication about Sarts, Tajiks, Kirghiz, etc. Tajiks - as the author notes - are the settled peoples of the region, inhabiting the valleys of Angren, Chirchik, the cities of Khujand, Uratyube, Zarafshan district. Uzbeks in the region number up to 350,000 thousand. They inhabit Zeravshan district, Khojent district and Fergana region. They live in all cities of the region, engaged in trade and agriculture. Of the settled nations, there are fewer kuramins - 77,000 souls. They are farmers and live in the Kuramin district, Karakalpaks - 76,000 people, inhabit the Amudarya department, the southern part of Kazaly and the Fergana region (Semenov P.P., 1900: 130).

Very valuable ethnographic information about the Kazakhs is contained in the aforementioned article by P. Semenov. Describing the way of life, life and culture, the nomad classes, the author writes that: «Kirghiz (Kazakhs - authors) receive most of the consumer goods they need from their nomadic cattle breeding. The main items of food for them are ayran and koumiss, kurt and irimchik, lamb lard (fat tail), clothes - woolen fabrics prepared by them from their raw materials, their dwelling is covered with woolen felts (felt), part of household utensils and clothes are made from leather, finally, fuel Kirghiz serves as a litter of domestic animals (Semenov P.P., 1900: 132).

In addition, this article describes domestic livestock breeds: horses, sheep, camels, their habits and their role in the traditional economy of the nomads.

As the author of the article «The Kirghiz (Kazakh - authors) horse, with a small height, possesses invaluable qualities, namely, ease, speed, tirelessness and generally extraordinary endurance, so that Kirghiz (Kazakhs - authors) are often made on one horse, not feeding with the most short stops from 100 to 150 kilometers in continuation from 10 to 12 hours. The Kyrgyz breed of cattle is distinguished by its strength, good build, with a small growth, gives not only good meat, but also a sufficient amount of milk, camels of double-hump breed are distributed only in the southern most wilderness area bordering Turkestan. But the main wealth of the Kyrgyz (Kazakhs - the authors) are sheep and sheep. In addition to cattle breeding and partly farming, the Kirghiz (Kazakhs - authors) are engaged in small-scale hunting and fishing» (Semenov P.P., 1900: 135).

In 1902, KK Abaz's *The Conquest of Turkestan* was published in St. Petersburg. It contains a number of ethnographic information about the Kazakhs. Observing the way of life of the nomads, the author notes that «They, like all nomads, move from place to place with their flocks, families, and all household belongings as they graze. Migrating is the best time, the Kyrgyz holiday, men, women, girls, even children ride, and the horses are taken away on a holiday basis, baggage camels are hung with Bukhara rugs or colorful Kyrgyz felt, decorated with ostrich feathers, ribbons, bells, youth of both sexes are dancing. Everyone rejoices in anticipation of eating fat lamb. Women and girls dress up in the best clothes, married women attach multicolored blankets to their backs to cover the groats of horses, men are girded in silver-rimmed sash, in the hands of expensive whips, nifty bridles and saddles are completely covered with gold, silver and precious stones. The hike is opened by foremen familiar with the place of migrating, herds of sheep, cattle, herds of horses and camels are chasing him, the entire male population, women and pack animals are behind them, and workers are at the tail of the caravan (Abaza K.K., 1902:52).

The author of the fun and entertainment of nomads describes very vividly. «The

favorite entertainment of the Kirghiz (Kazakh - authors) is catching animals with the help of learned birds; golden eagle, hawk or falcon. The bird, covered with a cover, sits at the Kirghiz (Kazakh - authors) on the saddle, when the hunter removes the cover, the golden eagle flies and claws at the prey, be it a hare, a fox, a wild goat, even a wolf - until the owner comes and finishes the beast with a whip or his spear. Falcons and hawks are released on small animals» (Abaza K.K., 1902:56).

In general, in this work, K.K.Abaz very informatively describes the home breeds of the nomads, their housing, activities, beliefs, customs and character, especially the upbringing of children in conditions of nomadic life, etc.

In 1903, the article «Horse-breeding in the Turgay Region» was published in the journal «Military Collection». The author of this article notes that «The main thing, we can say an exceptional occupation of the Kirghiz (Kazakhs - authors) is cattle breeding, among which a prominent role is occupied by horse breeding. The horse in the eyes of the Kazakh is the personification of beauty. The number of horses determines the wealth of the Kazakhs. It is necessary for him both as a means for moving through vast steppe spaces and as a means for living, for it supplies him with meat and koumiss. In general, the Kirghiz (Kazakh - authors) horse makes a pleasant impression by the ease and proportion of its parts, but its main advantage is endurance and unpretentiousness in the stern»(Obrúchev N.A., 1903: 118).

N.A.Obrúchev also emphasizes that «in the home life of Kirgiz (Kazakh - authors) a horse is of primary importance. She is not only a labor force, but she also waters and feeds the Kirghiz (the Kazakh are authors). Kumys is the favorite drink of the steppe habitants. Kirghiz (Kazakhs - authors) do not use horse milk in raw form. Kirghiz (Kazakhs - authors) ate horse meat boiled and only on holidays» (Obrúchev N.A., 1903: 120).

Thus, N.A.Obrúchev managed to correctly reflect the role of the Kazakh horses in the traditional life of the nomads. In the conditions of a nomadic civilization, the horse played a leading role in the nomad's cattle-breeding economy.

In 1909 an interesting work was published by P. Infantev «Ethnographic stories from the life of the Tatars, Kyrgyz, Kalmyks, Bashkirs, Voguls and Samoyeds». In it, he notes: «In their home life, horse meat people are very good-natured and hospitable. To deny a traveler a shelter and an overnight stay, in their understanding, is to commit a crime, which is punishable even by a fine. For a visiting guest, they always cut a sheep and invite neighbors. Kyrgyz people are extremely inquisitive and love all kinds of news, so every visiting guest is at the same time a living newspaper for them, and the more news it gives, the more pleasant and desirable it is (Infantev P.P., 1929: 2-3).

In 1909, an article by N. Obrúchev was published in the 522 volume on the pages of the Turkestan Collection. «In the Kyrgyz Steppe», where the author notes that «Kirghiz (Kazakhs - authors) are nomadic people, mainly engaged in nomadic cattle breeding. Kirghiz (Kazakhs - authors) - people are good-natured and hospitable. When spring begins, the Kirghiz (Kazakhs - authors) collect all their household belongings and migrate to the steppes, a long way ahead. In the steppe, they are auls, but no longer live in dugouts, as in winter, but in tents. In the summer, many horse meat (Kazakhs - authors) are engaged in arable farming. They sow predominantly wheat and millet, the Kirghiz inquisitive and capable people» (Obrúchev N.A., 1909: 119-120).

In our opinion, the conclusions and conclusions of N.O. Obrúchev are quite truthful and objective and correspond to the historical reality of that period.

The article «Akmola region», published in 1909 in Tashkent, highlights the lifestyle, activities, clothes of the Kazakhs. It notes: «there is freedom in the steppe for Kazakh horses. It is fun to watch them as they jump on their hind legs, run in starts, especially young horses. At night, herds and all cattle are driven to the yurts, at the dawn the horses themselves go to the steppe. Dogs are running after the herd. When the night comes down, the Kazakh gets down to the ground, ties the horse's legs with a rope, takes off his

clothes and faces west, kneels on his armak spread out and starts praying and whispering prayers. Then he will lie down and fall asleep in a deep sleep until the first rays of the sun. With the dawn again, prayer, again on the horse, again koumiss and spree. And the Kirghiz horses are special, small, lively and remarkably resilient, he loves his horse most of all» (Akmolninskaya oblast, 1909: 70).

From the above text it is easy to see that the life of the steppe was unthinkable without the existence of Kazakh horses.

In 1912 the work of S.R.Konopka«Turkestan region» was published. In it, he notes that: «The population of the region consists mainly of Turkic nomadic and sedentary tribes. Nomads (Kirghiz, Karakalpaks, Karakirgiz), making up 2/3 of the entire population, occupy almost the entire steppe and lowland part of the region, in the higher part, along the banks of rivers and lakes, settled Sarts (Uzbeks - authors), Tajiks and resettled to the region Russian peasants. Farming in the Syrdarya region is an important source of well-being of the sedentary population, while the nomads have increased their desire for sedentary life and the occupation of agriculture. Cattle breeding, as a trade and at the same time as the sole source of existence, is the original occupation of the Kirghiz-nomads» (Konopka S.R., 1912: 7).

Describing the main species of cattle breeds, the author writes that «Kirghiz (Kazakh - authors) horse is stunted and ugly, albeit strong, hardy and unpretentious for maintenance. It consists of herds of nomads, and the sedentary population, the majority of working horses of the Kirghiz breed. The author correctly noted that sheep in the household of the Kirghiz (Kazakhs - authors) play an important role, giving wool to felts, carpets, arcana, as well as meat, lard, milk, leather and fur. Sheep are exclusively breed of fat tail. In some herds, goats are bred together with sheep, but not in large numbers. They give milk, wool and leather, from which a special kind of archin is produced» (Konopka S.R., 1912: 12).

In the work of V.P. Nalivkin«The Natives Before and Now», published in 1913, it is noted that «In ethnographic and household respect, the main ethnic groups that were part of the indigenous population of the three indigenous regions: Syrdarya, Samarkand and Fergana their conquests were: settled Sarts, nomads of Kirghiz, semi-nomads of Kuram (in Tashkent district of Syrdarya region, so-called Uzbeks in Samarkand region and Kipchaks and Karakalpaks in Fergana), Tatars and native, so-called Bukhara Jews. Under the name of the Sarts in the Syrdarya, Samarkand and Fergana regions, of course, the local sedentary Muslim population, urban and rural, which, not representing in different areas of these areas, especially rare differences in ethnographic attitudes in everyday life is divided into the actual Sarts, which have long since settled Turks or Uzbeks, who led Earlier, the nomadic way of life and Tajiks, from the earliest sedentary Aborigines of this country, speaking more or less peculiar adverbs of the Persian language, more or less subjected hysya influence of language alien invaders Turks» (Nalivkin V.P., 1913: 5).

And further, the author writes that «under the name of the Kirghiz (Kazakhs — the authors) we will mean all those Turks, the Mongols, who led a nomadic or semi-nomadic way of life. From the products of cattle-breeding raw materials, women made felt mats, carpets, coarse woolen fabrics and arcana. The objects of trade, mainly exchange were cattle, unmade leather and wool products» (Nalivkin V.P., 1913: 7).

In his observations of the life and way of life of the nomads, P.P.Rumyantsev noted that “With the primitive needs of the Kirghiz, the nomads, almost all of its needs are satisfied with the products and incomes from cattle breeding. Meat and milk serve him as food, wool, hides and skins go to the production of clothing, dwelling houses for yurts and shoes. In addition, all livestock, with the exception of sheep and goats, serve the Kirghiz as a labor and transportation force. Thus, cattle breeding constitutes the main basis of the Kyrgyz well-being, and a greater or lesser degree of satisfaction of the immediate needs of the Kyrgyz family depends entirely on it (Rumyantsev P.P., 1913: 148-149).

Describing the life of nomads, P.P.Rumyantsev writes: «The dwelling is a yurt,

which is a type of tent made of wooden lattice, it can be easily disassembled, loaded onto animals and transported to the most remote and inaccessible places with the usual method of movement and transportation. Houseware is contained in bags and bags, also convenient for transportation. In a word, all life use adapts to the requirements of wandering with herds during the year to different types of pastures» (Rəmiantsev P.P., 1913: 152).

Very interesting from an ethnographic point of view information is given in the work of I.Zarubin. In particular, his work «The List of Nationalities of the Turkestan Territory», published in Leningrad in 1925, provides a number of ethnographic and statistical information about the number of residents in the counties of the Turkestan Krai, the number of tents, the number of large and small cattle, areas of resettlement of the peoples of Turkestan, their main occupations, etc. (Zarubin I.I., 1925).

As I.Zarubin notes: «Of all the Turkic peoples, the Kazakhs occupy the most extensive space, going beyond the borders of the Turkestan region. They own the continuous steppe spaces of the northern part of the Turkestan Territory: the northern districts of the Semirechensk region, the entire Syrdarya region, the adjacent parts of the Khojent and Dzhizak districts, the Khiva and Bukhara oases (Zarubin I.I., 1925: 11).

In 1916, A. Mikin published his work «Turkestan» in the journal «Peoples of the World in Morals and Customs». In it, he notes: «Kirghiz are brave nomads living in the steppes between the northern borders of Turkestan and Central Siberia. They live in portable tents, camping, which is surrounded by an earthen wall to protect against wild animals. The main asset is almost entirely in camels, horses and cattle. Their main food is koumiss and horse meat» (Mikin A., 1916: 481-482).

M. Dostoevsky, one of the researchers of the culture and life of the Kazakh people, wrote in 1917: «The Kirghiz (Kazakhs - authors) have a keen interest in music and poetry, he is well aware of his ancestry and is very proud of the number of ancestors that he can mention with occasional conversation» (Dostoevsky M., 1917: 9).

We fully support this point of view of the author, since national music played a leading role in the spiritual and religious life of the nomadic Kazakhs. National music is the main element of spiritual culture. Through the national music, the Kazakhs poured out their joy, grief and sadness, separation and longing for their homeland, fell in love, glorified the beauty and mental abilities of their life partners, etc.

In 1917, on the pages of the Turkestan Collection, an interesting article was published by Yu.Sno: «Among the hot deserts and wide steppes. Peoples of Turkestan», in which the expanded plan describes the traditional way of life, life and culture, economy and occupation of nomadic Kazakhs. In her, describing domestic breeds of livestock, the author notes that:«Kirghiz (Kazakhs - authors) most of all breed rams, horses and camels. The steppe ram is extremely ugly in appearance, but at the same time it is distinguished by its endurance and quickly fattened over the summer. By the fall he already weighs 4-5 pounds, and his fat tail gives 20 to 30 pounds of fat. Kirghiz treat their horses with special love and care. The horse of the Kirghiz is strong and patient, it is easily reconciled with the hardships of the steppe life» (Sno Yu.O., 1917: 23).

Opening the poetic soul of the nomads, the author writes that: «The song is the best friend of the Kirghiz. She accompanies him all his life, from the cradle to death. Whether the Kirghiz has fun - a joyous song is heard, grief has befallen him - he sucked in a sad tune. Wherever he is, he always sings a song. Kirghiz (Kazakhs - authors) sing to the sounds of dombra - other singers who are famous for their art, from time to time bypass the village behind the aul. Everywhere such a singer is greeted with honor, treated to the best meat and milk. In their songs, the Kirghiz (Kazakhs - authors) sing the native steppe, its freedom, clean air, remember the old days, they sing about love, sing the beauty of their girls and the longing of separation» (Sno Yu.O., 1917: 23).

Thus, the author, in our opinion, has managed to correctly characterize the poetic

art of the nomads in their traditional way of life. Throughout its existence, poetic and oratory took one of the leading places in the history of any nation.

In addition, Yu.O.Sno gives a number of valuable ethnographic information about Uzbeks. In particular, the author describes their traditional way of life, classes, religious beliefs, especially parenting, clothing, etc. According to his testimony: «Peaceful farmers, artisans and merchants of the Turkestan region - Sarts (Uzbeks - authors) live mainly in the Samarkand, Syrdarya and Fergana regions. In addition, they, as traders, are scattered in all the cities of Turkestan»(Sno Yu.O., 1917: 24).

Traditional Uzbek clothes are described very informatively. «The clothes of the sart (the Uzbek are authors) are variegated, it consists of a trousers, long-sleeved robe and boots with socks raised upwards. In addition, Sarts (Uzbeks - authors) constantly wear ichigi - galoshes. Dressing gowns are usually made of paper or semi-silk fabrics, only women wear silk silk fabrics. On the head of a man wearing a turban. Sart (Uzbek - authors) is a good farmer, capable craftsman, but his favorite work is trade» (Sno Yu.O., 1917: 30).

Speaking about the religious beliefs of the Uzbeks, the author notes that «Sarts (Uzbeks - authors) profess the Mohammedan faith. They are very religious and strictly perform their rites. They pray fervently at a fixed time, observe fasting, willingly go on a pilgrimage, and with the greatest respect treat the holy book of Mohammedans - the Koran» (Sno Yu.O., 1917: 35).

Thus, the progressive-minded Russian scientific and intellectual elite in their research activities were guided by democratic principles in collecting, fixing, systematizing and summarizing the richest empirical material concerning the main aspects of the ethnography of Kazakhs and Uzbeks: their traditional way of life, customs, customs, rituals, rituals, many important elements of material and spiritual culture. Their contribution to the development of Turkestan science was very significant.

References:

- Abaza K.K. Zavoevaniye Turkestana. SPb., 1902. – S. 52.
Akmolinskaya oblast // Turkestanskiy sbornik Tom 505. Tashkent, 1909. – S. 70.
Arendarenko G.A. Iz Hodjenta // Turkestanskiy sbornik SPB., 1869. Tom 7. – S. 261.
Vasilev N.V. Kochevniki Turkestana. Samarkand, 1890.
Vasilev M.V. Kirgizy Maloi Ordy // Turkestanskiy sbornik Tom 89. SPB., 1874. –S. 284-285.
Venikov M. Etnograficheskaya karta Aziatskoi Rossii // Turkestanskiy sbornik Tom 56 SPb., 1873. S. 353.
Gramenitskiy M. Step Sibirskikh kirgizov // Turkestanskiy sbornik SPB., 1869. Tom 40. - S. 1-2.
Dostoevskiy M. Starina i byt Srednei Azii. Moskva, 1917. - S. 9.
Infantev P.P. Etnograficheskie rasskazy iz jizni tatar, kirgizov, kalmykov, bashkir, vogelov i samoedov. SPb., 1909. - S. 2-3.
Izjakov I. Nashi priobreteniya v Srednei Azii // Turkestanskiy sbornik Tom 54. SPB., 1873. – S. 56.
Konopka S.R. Turkestanskiy kraj Tashkent, 1912. –S.7.
Maev N.A. Putevoditel ot Sankt-Peterburga do Tashkenta // Turkestanskiy sbornik. SPb., 1869. T. 24. - S.9.
Maksheev A.I. Geograficheskie, etnograficheskie i statisticheskie materialy // Turkestanskiy sbornik Tom 112. SPb., 1875g. –S.119-120.
Mikin A. Turkestan // Narodnaya pravda i byt. SPb., 1916. - S. 481-482.
Nalivkin V.P. Tazemtsyransheiteper. Tashkent, 1913. – S.5.
Oblast Sibirskikh i Orenburgskikh kirgizov // Turkestanskiy sbornik Tom 48 SPb., 1872/73. – S. 46.

- Obrächev N.A. Konevodstvo v Tərgaiskoı oblasti // Voennyı sbornik. - № 3. SPb., 1903. – S. 118.
- Obrächev N.A. V kirgizskoı stepı // Tərkestanskıı sbornik. – T. 522. - Tashkent, 1909. –S. 119-120.
- Poltoratskıı Z.P. Obıı obzor strany, lejaei k zapadə ot Zailıskogo kraia mejdə rekami Chə ı Syrdarei // Tərkestanskıı sbornik Tom 16. SPb., 1869. –S.323.
- Potto V. O stepnyhpohodah // Tərkestanskıısbornik Tom 32. SPb., 1871. – S. 245.
- Potto V. Iz pətevyh zametok po stepı // Voennyı sbornik. SPb., 1877. - № 11. - S.165.
- Rasskaz torgovtsa Abrosimova o pəezdke ego v Hivə // Tərkestanskıı sbornik Tom 57 SPb., 1872/73. – S. 353.
- Rəmiantsev P.P. Materialy po obsledovanıə təzemnogo ı rəsskogo starojılcheskogo hoziaıstva ı zemlepolzovanııa v Semirechenskoı oblasti. Tom IV Vernenskıı əezd. Kirgizskoe hoziaıstvo. SPb., 1913. –S. 148-149.
- Semenov D.D. Tərkestanskıı kraı // Tərkestanskıı sbornik Tom 406. SPb., 1883. – S. 129-130.
- Semenov P.P. Okrainy Rossıı: Sıbir, Tərkestan, Kavkaz. SPb., 1900. – S. 128-129.
- Sno Yu.O. Sredi znoinyh pəstyn ı shirokih stepei. NarodyTərkeстана. // Tərkestanskıısbornik Tom 583. Tashkent, 1917. – S. 23.
- Zarəbın I.I. Spıсок narodnostei Tərkestanskogo kraia. Leningrad, 1925.

FTAMP 03.09.03

Ануфриева Е.¹

¹Волгоград мемлекеттік техникалық университетінің доценті, ф.ғ.к.,
Волгоград, РФ, e-mail: ev_anufrieva@mail.ru

Уразбаева А.М.²

²т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: ako-79@mail.ru

Суйнова А.³

³Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану
кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан,
e-mail: ainura.suinova@kaznu.kz

АУЫЗША ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ МӘНІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ*

Мақалада тарих ғылымында жаңадан қалыптасып, әдіс ретінде кең тарап келе жатқан ауызша тарих айту дәстүрі мәселелері Екінші дүниежүзілік / Отан қорғау соғысы тарихының гендерлік аспектілері тұрғысынан қарастырылды. Нақтырақ айтсақ, мақалаға Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан соғыс ардагерлерінің, тыл еңбеккерлерінің, соғыс жылдарындағы балалардың, соғыс тұтқындары отбасы мүшелерінің сұхбаттасу негізінде берген ақпараттары арқау болды.

Авторлар тарапынан Волгоград өңірі мен Алматы қаласы ардагерлерімен өздерінің алған сұхбаттарынан үзінділер пайдаланылды.

Сонымен қатар, ауызша тарих әдісінің ғылыми әдіс ретінде қалыптасуы мен пайдаланылуының маңызына, осы мәселенің зерттелуіне де баса назар аударылды.

Кілт сөздер: ауызша тарих, Ұлы Отан соғысы, Қазақстан, гендер, сұхбат, майдан, тыл, күнделікті өмір, ерлік

Anufrieva E.¹

¹Associate Professor, Volgograd State Technical University, Volgograd, RF,
e-mail: ev_anufrieva@mail.ru

Urazbayeva A.²

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
²Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: ako-79@mail.ru

Suinova A.³

³Senior Lecturer of the Department of World History, Historiography and Source
Studies, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: ainura.suinova@kaznu.kz

ESSENCE AND SPECIFICITY OF ORAL HISTORICAL SOURCES

The article discusses the gender aspects of the Second World War / Great Patriotic War through a relatively new method of historical science - oral history. The article is based on interviews with participants of military operations, veterans of the Great Patriotic War, rear personnels, and members of families of prisoners of war.

The authors used excerpts from interviews of veterans of the Volgograd region and the city of Almaty.

At the same time, the article considered the formation and use of oral history as a method of historical research.

Key words: oral history, World War II, Kazakhstan, gender, interviews, front, rear, daily life, heroism.

Ануфриева Е.¹

¹к.ф.н., доцент Волгоградского государственного технического университета,
Волгоград, РФ, e-mail: ev_anufrieva@mail.ru

Уразбаева А.М.²

²к.и.н., доцент кафедры Истории Казахстана, КазНУ имени аль-Фараби,
Алматы, Қазақстан, e-mail: ako-79@mail.ru

Суйнова А.³

³старший преподаватель кафедры Всемирная история, историография и
источниковедения КазНУ имени аль-Фараби,
Алматы, Қазақстан, e-mail: ainura.suinova@kaznu.kz

СУЩНОСТЬ И СПЕЦИФИКА УСТНО ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ¹

В статье рассматриваются гендерные аспекты Второй мировой/Великой Отечественной войны посредством относительно нового метода исторической науки - устной истории. Статья написана по материалам интервью с участниками военных действий, ветеранами ВОВ, тыловиками, с членами семей военнопленных.

Авторы использовали отрывки из интервью ветеранов Волгоградской области и города Алматы.

Вместе с тем в статье рассматривалось формирование и использование устной истории как метода исторических исследований.

Ключевые слова: устная история, Великая Отечественная война, Казахстан, гендер, интервью, фронт, тыл, повседневная жизнь, героизм.

Мақала «Майдан/тыл: Қазақстан мен Ресей тарихындағы Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысының гендерлік аспектілері» атты ғылыми жоба аясында дайындалған

Кіріспе

2020 жылы Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысының аяқталғанына 75 жыл толуы аталған жаһандық тарихи оқиғаны қайта зерделеуге деген сұранысты тудырып отыр. Осы негізде адамзат дамуына үлкен ықпал еткен сұрапыл соғыстың мазмұны мен мәнін ашуға баса назар аударылмақ. Мәселені жаңа қырынан зерттеуде ауызша тарих ақпараттарының деректік мәні өте зор.

Ауызша тарих әдістеріне «сауалнама технологиясы» негіз болады. Өзіміз білетіндей адамдарды жай әңгімелесу негізінде сөзге тартуға, қатаң құрылымы бар немесе еркін сұхбатқа тарту, пікіралмасу негізінде тергеуге болады. Бірақ, ауызша тарихтың басты ерекшелігі—бұл сұхбат алу әдісі, ал процесстің өзі – сұхбаттасу деп аталады. Ауызша тарих - зерттеу әдісі ретінде АҚШ-тың ауызша тарих Ассоциясымен анықталған. Ауызша тарих – тарихи мәліметті өткен оқиғаларға қатысушылармен сұхбатты жазып, сақтап алу арқылы пайдалану әдісі. Ауызша тарих ежелден бар, дегенмен, ХХ ғасырдағы технологияның дамуы оған жаңа серпіліс берді. Ауызша тарихтың қорытынды нәтижесі аудио немесе видео жазбалар.

Бүгінде ауызша тарих ол тек тарихи мәліметті жинау мен сақтау әдісі ғана емес, жаңа дерек көзін құру әдісі де болып табылады. Бұл процесске кем дегенде екі адам қатысады: респондент және сұхбат алушы. Ауызша тарихқа әрине аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар, эпостар, ертегілер, тұрмыс салт формалары сынды фольклор туындыларын да жатқыза аламыз. Айырмашылығы тек ауызша тарихи дерек белгілі бір оқиғаға қатысушының басынан кешкені негізінде тарихи оқиғамен бөлісуі, оның сол оқиғаға деген көзқарасы мен бастан кешкенін қамтиды. Жалпы айтқанда ауызша тарих белгілі бір адамның өз өмірі, өзін қоршаған адамдардың өмірі, сол кездегі оқиға мен қалыптасқан жағдай мен өзі қатысқан тарихи оқиға туралы естелігі. Жазба деректерге негізделген дәстүрлі зерттеулерге қарағанда ауызша тарих зерттеушіге құжаттан таба алмайтын – әңгімеге өрілген тірі сөз, эмоцияны ала алады.

Сонымен қатар ауызша тарих тұрмыстық, психологиялық детальдар мен белгілі бір оқиғаға қатысты неге олай істегенін түсінуге көмектеседі. Әрине ауызша тарих бұл субъективтілігі басым дерек, дегенмен, респондент қатысқан тарихи оқиға, біздің жағдайда соғыс шындығы бәрібір біреу. Осының бәрін ескере отырып, үлкен ғылыми талдау жасамай ауызша тарих мәліметтерін біржақты ғылыми айналымға енгізуге болмайтындығына көз жеткіземіз. Мәселеге қатысты жинақталған жазба деректер, құжаттар, ауызша тарих ақпараттары салыстырмалы талдаудан өтіп, өңделуі тиіс.

Ал, өзіміз қарастырып отырған Екінші дүниежүзілік/Отан қорғау соғысы тарихының күнделікті тұрмысы мен ондағы әйелдер мен ерлердің рөлін айқындауда ауызша тарих құнды әдістердің бірі.

«Ауызша тарих» әдісі ерекшеліктері

Ауызша тарих айту дәстүрі ХХ ғасырдың екінші жартысынан белсенді дамып келе жатқан ғылыми бағыт. Ауызша тарих айту дәстүрінде өткенімізді талдауда жеке тұлғаның рөлін ауызша дерек арқылы зерттеу зор маңызға ие. Осы бағыттың негізін қалаушы Колумбиялық университеттің оқытушысы Алан Невис осындай анықтама берген. (Буцько, 2011: 162-167.). Ол өткен тарихымызды қалпына келтіруде естеліктерге мән беру керектігі туралы пікірін 1932 жылы «Гровер Кивленд: пример Храбрости» атты еңбегінде атап өткен болатын. Ондай ой түюіне еңбекті жазу барысында материалдың жеткіліксіздігі түрткі болған. Тығырықтан шығудың жолын автор, сол заманда тарих барысына әсер еткен адамдардан сұхбат алудан көрген. Кейін тарихи таным теориясы туралы ойын жалғастырып, 1938 жылы жарық көрген «Введение в историю» атты еңбегінде жазып шыққан. Дәл осы еңбекте ауызша тарих айту дәстүріне басымдылық берілген

болатын. А.Невистің тұрғысынан сұхбат зерттеу объектісіне тікелей қатысы бар адамдардан, яғни тарихи тұлғалардан алынуы тиіс. Ол бұл әдісті көбінесе жекелеген адамдардың биографиясын зерттеуде кеңінен пайдаланған.

Бүгінгі таңда тарих ғылымында ауызша тарих айту дәстүрі барлық бағыттағы тарихи мәселелерді зерттеуде маңызды дерек көзі ретінде пайдаланылып отыр. Соның ішінде Отан қорғау соғысы жылдарындағы отандастарымыздың майдандағы, тылдағы ерлігін, өзіміздің зерттеуімізге арқау болып отырған соғыс жылдарындағы әйелдердің тағдыры мәселесін, яғни соғыстың гендерлік аспектілерін зерттеуде де аталмыш әдістің маңызы зор болып отыр. Соғыс куәгерлерімен сұхбаттасу арқылы тек соғыс барысындағы оқиғаларды ғана емес күнделікті тұрмысты, тауқыметті зерттеуге мүмкіндік аларымыз сөзсіз.

Сонымен ауызша тарих айту дәстүрі ретроспективті мәліметті табу мен сақтаудағы жаңа перспективті әдістердің бірі. С.О.Шмидтің пікірінше: «устная история» представляет собой практику научно организованной устной информации участников или очевидцев событий, зафиксированной специалистами, использующими современные технические средства» (Шмидт, 1991: 262)

«Ауызша тарих» арнайы тарихи әдіс ретінде жоғарыда айтқанымыздай Европада ХХ ғасырдың 30-40 жылдары танылса, Ресейде сол ғасырдың 90 жылдарының соңында қолданыс таба бастады. Қазақстандық тарих ғылымы «ауызша тарихқа» ХХІ ғасырдың басында бет алды.

«Ауызша тарих» арқылы тарихи құнды мәліметтер алуға болатынына қарамастан, оның деректік ерекшелігі мен құндылығына қатысты пікірталастар жоқ емес. Олардың дерек ретіндегі шынайылығы, объективтігі, талдану әдістері әлі де бір жақты анықталмаған. Зерттеулерде тарихи-ғылыми сұхбат алушы адамның кәсібилігі, сұхбат алу әдістері мәселесі де нақты анықталмаған. Сонымен қатар сұхбат берушіден алынған ақпараттың зерттеуші тарапынан интерпретациялануы да оның дерек ретіндегі шынайылығына әсер етері анық. Дегенмен ауызша тарих мұраларын дерек ретінде пайдаланушы зерттеушілер саны артып келе жатқаны анық. Бүгінгі таңда бірқатар архивтер де ауызша тарих естеліктерін жинақтауды қолға алса, осы бағыттағы арнайы ғылыми жобалар саны да артып келеді.

Ауызша тарих материалдарын пайдалану, оның тарихи маңызы мен ерекшеліктерін талдап жазған зерттеу еңбектердің де саны көп емес. Оған жол ашқан жетекші шетелдік мамандар. Жоғарыда алғашқылардың бірі болған А.Невисті атап өтсек, кейінірек британ ғалымы Д.Тош өз еңбегінің «История из первых уст» атты тарауын осы мәселеге арнаған (Тош, 2000:261-284.) Еңбекте, автор, ауызша тарих әдісін пайдалануға деген сұраныстың арту себептерін, осы бағыттың өзіндік ерекшеліктерін, сыни көзқарастарын білдіреді.

2003 жылы көлемі жағынан қомақты, шетелдік зерттеушілердің ауызша тарих бойынша еңбектерінің аудармасын қамтыған «Хрестоматия по устной истории» атты еңбек жарық көреді (Лоскутова, 2003) Авторлар қатарында Римдегі итальяндық La Sapienza университетінің профессоры А.Портелли, Буффалодағы Нью Йорк университетінің американистика бөлімінің басшысы М.Фриш, белгиялық антрополог-африканист Я.Вансин, Ұлыбританиядағы ауызша тарих негізін қалаушы П.Томсон сынды зерттеушілер бар. Дегенмен, хрестоматияға еңбектері енген зерттеушілер де ауызша тарихтың жалпы аспектілерін, соның ішінде оның құндылығын, ерекшелігін ғана қарастырады.

Одан бөлек, П.Томсонның 2003 жылы орыс тілінде жарық көрген «Голос прошлого. Устная история» атты монографиясын ерекше атап өтуге болады (Томсон, 2003). Еңбекте автор, жаңа зерттеу бағыты мен тұрғыларының қалыптасуындағы ауызша тарихтың рөлі мен маңызы, тарихшылардың бұрынғы қалыптасқан дерек көздеріне деген қарым –қатынасының өзгеруі, ауызша ақпараттың шынайылығы сынды теориялық мәселелермен қатар, ауызша тарихтың жобалар дайындау,

сұхбат негізінде материал жинақтау мен талдау секілді практикалық жағын да біршама кең талдап көрсеткен.

Мәселеге қатысты жасалған қысқаша тарихнамалық талдау, ауызша тарих ғылымының тарихи және деректанулық аспектілері әлі де болса нақты, толық зерттелмегендігін көрсетеді.

Дегенмен бұл кемшілік ауызша тарих ақпараттарын Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысы жылдарындағы гендерлік аспектілерге арналған ғылыми жобаны жүзеге асыруда пайдалануда қиындық тудырмады.

Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы интеграциялық үдерістерге орай мәдени-гуманитарлық ықпалдасуды тереңдету, соның ішінде Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысы жылдарындағы гендерлік мәселелер аясындағы зерттеулерді тереңдету өзекті деп білеміз. Әсіресе тоталитарлық мемлекеттің орталығы мен алшақ аймақтарында гендерлік трансформацияның қалай жүргендігі ерекше қызығушылық тудырады.

Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғыс жылдарындағы гендерлік мәселелер біршама зерттелгенімен, гендерлік талдау жасамай көптеген әлеуметтік-мәдени, экономикалық және саяси мәселелер мен олардың салдарын ашып көрсету мүмкін емес. Көтеріліп отырған мәселе Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысы тарихын зерттеудегі ақтаңдақтардың орнын салыстырмалы және пәнаралық келешектілік тұрғысынан толтыру.

Осылайша басты мақсат - Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысы тарихын гендерлік тұрғыдан қайта зерделеу және бағалау, соғыс тарихын зерттеудің жаңа бағытын қалыптастыру және оны шетелде белсенді дамып келе жатқан дүниежүзілік соғыстардың гендерлік тарихы аясына кіріктіру.

Ауызша тарих – соғыс ардагерлерінің естеліктері

Тарихи зерттеулердегі, соғыс тақырыбындағы гендерлік аспект әртүрлі қоғамдық ғылымдар әдістері мен кең ауқымдағы деректер қорын пайдалануды қажет етеді. Оның ішінде тек мұрағат құжаттары ғана емес, жеке тұлғалық құжаттар (күнделіктер, мемуарлар, естеліктер) және соғысқа қатысқан тұлғалардың, ардагерлердің эмпирикалық тәжірибиелеріне негізделген (сұхбат) деректер де бар. Аталған бағытта атқарылатын зерттеу Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысы тарихын гендерлік тұрғыдан объективті сипаттап ашуға мүмкіндік берері сөзсіз. Нақтырақ айтсақ, сондай мәліметтердің бірі соғыс тауқыметін басынан өткізген, сұрапыл жылдардың куәгері болған ардагерлермен сұхбаттасу нәтижесінде алынған ақпараттар.

Жыл өткен сайын Отан қорғау соғысы оқиғалары туралы ақпараттарды жеке қор деректерімен толықтыру мүмкіндігі азайып бара жатқанын айтуымыз керек. Оған бірден бір себеп – оқоптарда шайқасқан, тылда ерлік көрсеткен соғыс ардагерлерінің, балалық шағы сұрапыл соғысқа түс келгендердің, эвакуация қиындығын көргендердің, күйеуінен, баласынан айрылған аналардың, соғыстан мүгедек болып қайтқандардың санының күннен-күнге азайып бара жатқандығы. Біз сонау 1923-1939 жылдары туылғандар туралы айтып отырмыз. Бүгінде ол кісілердің жасы 95 келіп отыр. Жыл өткен сайын көрілік денсаулық пен күш-қауһарды азаяры анық. Сол себепті біз үшін естеліктер мен мемуарлар жазып қалдырмаған соғыста қолына қару алып майданда шайқасқан, күнделікті суықпен, аштықпен, өзіндік қорқынышымен бетпе-бет күрескен адамдардың аузынан соғыс туралы естіп, жазып алу өте маңызды. Әрине осы тұста ауызша тарих әдісі ерекше мәнге ие. Ол арқылы тарихшы өз зерттеуінің сұранысына қатысты жаңа дерек қаыптатыру барысын басқару мүмкіндігіне ие болып қана қоймай, алынған мәліметтерді нақтылауға, дәлелдеуге мүмкіндік алады (Реброва, 2007, <http://militera.org/oh/?node=44769>).

Ресей Федерациясының Зейнетақы қоры мәліметтеріне сүйенсек, 2018

жылдың 1 сәуіріне алынған ақпарат бойынша Ресей Федерациясында 1,6 млн. Ұлы Отан соғысы ардагерлері мен мүгедектері, соларға теңестірілгендер өмір сүріп жатыр. Оның ішінде:

- Ұлы Отан соғысы мүгедектері- 16691 адам;
- Ұлы Отан соғысы жылдары әуе қорғанысында жұмыс істегендер мен ҰОС –на қатқандар -80367 адам;
- «Жителю блокадного Ленинграда» белгісімен марапатталғандар -105 338 адам;
- Фашизмнің көмелетке толмаған тұтқындары -114 778 адам;
- Тыл еңбеккерлері -941 333 адам;

Фашизмнің көмелетке толған тұтқындары - 198 адам(Минтруд России <https://rosmintrud.ru/social/veteran-defence/7007/09/2018>).

Алматы қаласында 2018 жылдың 1 шілдесіне төмендегі бағыттар бойынша барлығы -20 777 ардагерлер өмір сүріп жатыр:

- Ұлы Отан соғысына қатысқандар – 242 адам;
- Ұлы Отан соғысы мүгедектері – 105 адам;
- Қайтыс болған жауынгерлердің әйелдері (жесірлер) – 5 адам;
- Қайтыс болған Ұлы Отан соғысы мүгедектерінің әйелдері мен күйеулері – 902;
- Тыл еңбеккерлері – 16874 адам;
- Ленинградты қорғауға қатысқандар – 64 адам;
- Саяси қуғын-сүргін құрбандары – 2540 адам;
- Концлагерлер тұтқындары – 45 адам (ЦБД по состоянию на 01 июля 2018 года.)

Жинақталған тәжірибе негізінде (Федоров, 2012: 35 с.; Репина, 2003: 44 с.; Ростовцев, 2018: 522–545. Щеглова, 2011: 364с.) тақырыбымызға қатысты зерттеу барысында ауызша тарих әдісін, нақтырақ айтанда сұхбат алу әдісін кеңінен пайдалануды жөн көрдік. Осы негізде соғыс ардагерлеріне бірнеше сатылы респонденттерге (соғыс ардагерлеріне (әскери іс-қимылға қатысқандар); тыл еңбеккерлеріне, соғыс жылдарындағы балаларға, эвакуацияланғандарға; соғыс ардагерлері жесірлеріне) арнайы сауалнама дайындалды. Сауалнама әрине гендерлік тұрғыны ескере отырып дайындалды. Сауалнама негізінде соғыс туралы білетінімізді толықтыруға, соғыс жылдарындағы күнделікті тұрмыс тауқыметін, ондағы әйелдер мен ерлердің, балалардың, ересектердің, мүгедектердің орны мен рөлін айқындай түсуге мүмкіндік аламыз.

Отан қорғау соғысы жылдары замандастары және ардагерлерімен байланыс орнатуда ардагерлердің Бүкілресейлік қоғамдық ұйымдарының Волгоград аймақтық бөлімшесі мен Алматы қаласы ардагерлер Кеңесі үлкен көмек көрсеткенін атап өтуіміз қажет.

Бүгінгі таңда Волгоград облысы бойынша барлығы 31 адам, оның ішінде: соғыс жылдарындағы балалар – 19 адам (1931-1942 жылы туылғандар); соғыс ардагерлері – 8 адам (1923-1926 жылдары туылғандар); тыл еңбеккерлері – 4 адамнан (1920-1926 жылы туылғандар, ал Алматы қаласы бойынша Курск даласындағы соғыста болған 6 соғыс ардагерінен сұхбат алынды.

Алынған сұхбаттың гендерлік аспектілері әйелдер туралы, олардың соғыс жылдарындағы орны мен рөлі туралы сұрақтар арқылы көрініс тапты. Мысалы, «Майданда әйелдер көп болды ма? Олар не істеді?»; «Соғыс жылдарындағы әйелдер еңбегін қалай сипаттап берер едіңіз?»; «Қандай қиындықтар болды? Майданға көмек кампаниялары туралы білесіз бе?»; «Әйелдердің еңбектегі ерлігі туралы көп айтылады, Сіз оны қалай сипаттап берер едіңіз? Ол неден көрініс тапты?».

Ардагерлердің бірі осы сауалдарға жауап бере отырып, былай деді: «Женщины одни и работали [в колхозе]...«У меня на учете 30 женщин было боевых действий, одна наша поселковая, сделала такой подвох, переделалась в форму немецкую, получилось много немцев перебить так, вот благодаря ней так

победили. Женщин с винтовкой почти не было. Вот та была с пулеметом» (Интервью И. Я. Измайлова, 1924 г.р., записано 28.05.2018) *(автордың айқанын өзгеріссіз беруді жөн көрдік, автор).

Келесі бір ардагеріміз Әйелдердің ерлермен тең шайқасқанын айта келе: «Брат мой ... работал начальником банно-прачечного отряда, стирка мойка. У него одни женщины были. Стиралаи, мыли и так далее на армию работали просто, там гимнастёрки прочее стирка... Бинты стирали. Да. Это страшно» -дейді. (Интервью Г.И. Гусева, 1927 г.р., записано 24.03.2018)

Келесі бір респондентіміз: «Вот я учился в сельскохозяйственной технике, на практике были женщины в основном. Сколько они зерна этой лопатой перелопатили. Это сейчас есть техника, а тогда лопатой [работали] у женщин были семьи, они оставляли своих детей, с утра до вечера работали там. Я видел как на заводах, в городе Чапаевске, я был как раз во время войны в этом городе, там производились снаряды, патроны, ящики для снарядов и патронов. И там работали девочки, можно сказать 13-14 лет у станков, даже спали там» (Интервью П.К. Рыбакова, 1925 г.р., записано 06.05.2018) - деп өз естеліктерімен бөлісті.

Сонымен қатар, Е.Ф. Роговтың сұхбатында: «Ну, по крайней мере, у нас в роте не было ни одной <женщины>, они где находились: они в медсанбате медсестрами могли быть, они могли быть радистами в штабе полка или телефонистами, а в строю никого женщин не было, так что за все время мне ни разу не приходилось сталкиваться с женщинами. Это вот хорошо показывают «Небесный тихоход», там целый полк женщины летают на кукурузниках, ну они молодцы они выполнили свою боевую задачу еще лучше, чем любые другие большущие самолеты» (Интервью Е.Ф. Рогов, 1924 г.р., записано 17.05.2018) – деп әйелдердің әртүрлі қызметтер атқарғанын тілге тиек етеді.

Айта кететін жайт ардагерлер де, тылдағылар да соғыс туралы баяндағанда соғыс жылдарының қиындықтары мен ауыртпашылықтарын және Жеңіс туралы баяндайды. Әсіресе әйел адамдар көздеріне жас ала отырып, соғыстың қаншама туғандарын жалмағанын баяндайды : мен үшін қуаныш жоқ, бұл мейрамда мен үнемі көзіме жас аламын, ебебі, соғыстан әкеміз оралмады» (Интервью В.Е.Голишиковой, 1937 г.р., записано 27.05.2018).

Сұрақтардың келесі бір бөлігі соғыс жылдарындағы халықтың тұрмысы неге негізделгендігі туралы. Сұхбат алынған респонденттеріміз аштықты да, соғысты да бастан кеше отырып, Отан үшін аянбай ерлік көрсеткендер.

Қорытынды

Атқарылған жұмыстардың қорытындысына қорытынды жасай отырып, бұл процестің сұхбат алушы үшін де ауыр екенін айтуға болады. Сұхбат беруге келісушілер қарт жастағы кісілер болғандықтан сұрақтарға әртүрлі жауап береді: біреулері көрген қиыншылықтарын еске түсіре, сезіне, қайтадан батан кешіре отырып баяндаса, екіншілері, әсіресе мектеп оқушыларымен жиі кездесуге барып жүрген белсенділері қысқа ғана үйреншікті жауап береді, алмкейбіреулері өте нашар естігендіктен қойылған сұраққа жауап бермей жалпы есінде қалғанды баяндай бастайды. Тағы біреулері өздерінің қазіргі таңдағы әлеуметтік жағдайларына реніш білдіріп жатады (жалғыздық, зейнетақының төмендігі, айналысындағылардың ү мамырдан басқа кезде көңіл бөлмеуі және т.с.с.). Көп нәрсе сұхбат берушілердің тұрғылықты жеріне, біліміне, қызметіне, тбасылық жағдайына байланысты.

Маңыздысы ардагерлердің басым бөлігінің сұхбат беруге, алынған ақпараттарды зерттеуде пайдалануға рұқсат беруге келіскендігі,өздерінің қалай өмір сүріп неден өткендігімен бөлісуі.

Мұрағат қорларында жинақталған құжаттардан жекелеген адамдардың ерлігін, рухын, жеңіске ұмтылыс жолындағы жан тербенісін көре алмайтындықтан біз үшін ауызша тарих әдісі, соғыс куәгерлерімен сұхбаттасу өте маңызды.

Корыта келгенде ауызша тарих әдісі тарих ғылымындағы маңызды әдістердің бірі екендігіне көз жеткіземіз. Тек соғыс тақырыбы ғана емес, жалпы кеңестік тарих, күнделікті тұрмыс тарихын зерттеуде де таптырмас әдіс. Сол себепті де болашақта мемлекет пен қоғам үшін ерік-жігерін жұмсаған, абыроймен қызмет еткен адамдарға лайықты баға беруде, тарихты шынайы және толыққанды зерттеу мақсатында бүгіннен бастап ауызша архивтер жұмысын жолға қойып, құжаттық материалдарды қалпына келтіріп, соғыс немесе басқа да тарихи оқиға куәгерлерімен зерттеушілік тарихи сұхбаттарды ұйымдастыруды жолға қою керек. Себебін жоғарыда айтып кеткеніміздей сол сұрапыл соғыс куәгерлерінің күн санап азайып жатқандығымен –ақ көрсетуге болады. Ал көзі тірілерінің басым бөлігінің өзі денсаулық жағдайына, көрлікке байланысты сұхбат беруге қабілетсіз болып отыр.

Сонымен, Қазақстан мен Ресей үшін бірдей Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысы тарихын гендерлік тұрғыдан қайта қарап, ой елегінен өткізу өте қажет. Бұл өз кезегінде зерттеудің жаңа бағыттарын айқындай отыра тың нәтижелер алуға мүмкінді берері анық.

Әдебиеттер

Tout D Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка/ Пер. с англ. – Москва, 2000. – С.261-284

Буцько В.Н. «Устная история» в контексте изучения личности/В.Н.Буцько // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч.сб. (по материалам I-ой Международной научно-практической интернет-конференции) редкол В.Н. Сидоров. – Минск: БГУ, 2011. – с.162-167.

Интервью И. Я. Измайлова, 1924 г.р., записано 28.05.2018

Интервью Г.И. Гусева, 1927 г.р., записано 24.03.2018

Интервью П.К. Рыбакова, 1925 г.р., записано 06.05.2018

Интервью Е.Ф. Рогов, 1924 г.р., записано 17.05.2018

Интервью В.Е.Голишишниковой, 1937 г.р., записано 27.05.2018

Минтруд России <https://rosmintrud.ru/social/vetaran-defence/7007/09/2018>

Рებрова И. В. Великая Отечественная война в памяти фронтового поколения: на материалах устных воспоминаний // Науки о культуре в новом тысячелетии: материалы I международного коллоквиума молодых ученых. — М.; Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2007. <http://militera.org/oh/?node=44769>

Томсон П. Голос прошлого. Устная история./пер с англ. – Москва, 2003

Федоров, П.В., Историческое интервью (методика проведения и оформление результатов): Практикум по устной истории. - Мурманск: МГГУ, 2012. - 35 с.; Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания историографические заметки). Препринт WP6/2003/07 — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 44 с.;

Ростовцев Е. А. Российская наука об устной истории // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2018. Т. 63. Вып. 2. С. 522–545. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2018.213> ; Щеглова Т.К. Устная история: учеб. Пособие. Барнаул: АлтГПА, 2011. – 364с.

Хрестоматия по устной истории / пер., сост., введение, общ.ред. М.В.Лоскутовой. – СПб., 2003

ЦБД (централизованная база данных) сведения взяты по состоянию на 01 июля 2018 года. Филиал некоммерческого акционерного общества «Государственная корпорация «Правительство для граждан» по городу Алматы

Шмидт С.О. Предпосылки «устной истории» в историографической культуре России // Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма. Чтения посвященные памяти

А.Л. Станиславского. Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 27 января -1

февраля 1991 г. – М.,1991. –С.262

References

Tout D Stremlenie k istine. Kak ovladet' masterstvom istorika/ Per. s angl. – Moskva, 2000. – S.261-284

But'ko V.N. «Ustnaja istorija» v kontekste izuchenija lichnosti/V.N.But'ko // Rol' lichnosti v istorii: real'nost' i problemy izuchenija: nauch.sb. (po materialam I-oj Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj internet-konferencii) redkol V.N. Sidirov. – Minsk: BGU, 2011. – s.162-167.

Interv'ju I. Ja. Izmajlova, 1924 g.r., zapisano 28.05.2018

Interv'ju G.I. Guseva, 1927 g.r., zapisano 24.03.2018

Interv'ju P.K. Rybakova, 1925 g.r., zapisano 06.05.2018

Interv'ju E.F. Rogov, 1924 g.r., zapisano 17.05.2018

Interv'ju V.E.Golishnikovoj, 1937 g.r., zapisano 27.05.2018

Mintrud Rossii <https://rosmintrud.ru/social/vetaran-defence/7007/09/2018>

Rebrova I. V. Velikaja Otechestvennaja vojna v pamjati frontovogo pokolenija: na materialah ustnyh vospominanij // Nauki o kul'ture v novom tysjacheletii: materialy i mezhdunarodnogo kollokviuma molodyh uchenyh. — M.; Jaroslavl': Izd-vo JaGPU, 2007. <http://militera.org/oh/?node=44769>

Tomson P. Golos proshologo. Ustnaja istorija./per s angl. – Moskva, 2003

Fedorov, P.V., Istoricheskoe interv'ju (metodika provedenija i oformlenie rezul'tatov): Praktikum po ustnoj istorii. - Murmansk: MGGU, 2012. - 35 s.; Repina L.P. Kul'turnaja pamjat' i problemy istoriopisanija (istoriograficheskie zametki). Preprint WP6/2003/07 — M.: GU VShJe, 2003. — 44 s.; Rostovcev E. A. Rossijskaja nauka ob ustnoj istorii // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istorija. 2018. T. 63. Vyp. 2. S. 522–545. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2018.213> ; Shheglola T.K. Ustnaja istorija: ucheb. Posobie. Barnaul: AltGPA, 2011. – 364s.

Hrestomatija po ustnoj istorii / per., sost., vvedenie, obshh.red. M.V.Loskutovoj. – SPb., 2003

CBD (centralizovannaja baza dannyh) svedenija vzjaty po sotojaniju na 01 ijulja 2018 goda. Filial nekommercheskogo akcionernogo obshhestva «Gosudarstvennaja korporacija «Pravitel'stvo dlja grazhdan» po gorodu Almaty

Shmidt S.O. Predposylki «ustnoj istorii» v istoriograficheskoj kul'ture Rossii // Realizm istoricheskogo myshlenija. Problemy otechestvennoj istorii perioda feodalizma. Chtenija posvjashhennye pamjati A.L.Stanislavskogo. Tezisy dokladov i sobshhenij. – Moskva, 27 janvarja -1 fevralja 1991 g. – М.,1991. –С.262

Мақала «Майдан/тыл: Қазақстан мен Ресей тарихындағы Екінші дүниежүзілік/Ұлы Отан соғысының гендерлік аспектілері» атты ғылыми жоба аясында дайындалған

N. Baigabatova¹

1Candidat of Historical Science, acting Associate Professor
I.Zhansugurov named after Zhetysu State University

Taldykorgan, Kazakhstan

e-mail: bnk1606@mail.ru

M.Sancak²

²PhD, Senior Researcher

Max Planck Institute for Social Anthropology

Halle/Saale, Germany

e-mail: sancak@eth.mpg.de

ON THE ISSUE OF THE INTEGRATION OF REPATRIATES IN KAZAKHSTAN SOCIETY: EXPECTATIONS, ALIENATION, STRATEGIES

A preliminary analysis based on scientific research, empirical observations, media information and statistical data suggests that the integration of ethnic Kazakh repatriates into Kazakh society is a complex problem the study of which remains relevant over recent years.

In this article, researchers focus on oralmans and their alienation from the Kazakh society, as well as how they cope with this and develop strategies in various areas of life. They were initially invited to their historic homeland to solve a number of tasks, and above all, demographic, but due to various reasons over the years they have become almost a separate stigmatized social category of Kazakhstanian society. Inclusion and exclusion, difficulties and dissatisfaction are some aspects of oralmans' life as they experience the alienation that must be studied understood.

Keywords: repatriates, oralmans, integration, adaptation, Kazakhstan.

Н. Байғабатова¹

1Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Талдықорған, Қазақстан

e-mail: bnk1606@mail.ru

М. Санжак²

²PhD, аға ғылыми зерттеуші,

Макс Планк Әлеуметтік антропология институты

Халле/Салле, Германия

e-mail: sancak@eth.mpg.de

РЕПАТРИАНТТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМҒА ИНТЕГРАЦИЯЛАНУ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА: ҮМІТТЕР, ЖАТСЫНУ, СТРАТЕГИЯЛАР

Ғылыми зерттеулерге, эмпирикалық байқауларға, бұқаралық ақпарат құралдарындағы мағлұматтарға және статистикалық деректерге негізделген алдын-ала талдау этникалық қазақ репатрианттарының қазақстандық қоғамына интеграциялау күрделі және кешенді мәселе екенің дәлелдейді, сондықтан оның зерттелуі соңғы жылдарда өзекті болып қала береді.

Бұл мақалада зерттеушілер оралмандарға, олардың қазақстандық қоғамнан жатсынуына, сонымен қатар сол жағдайдағы ауыртпалықтарды шешу

жолында өмірдің түрлі саласындағы құратын стратегияларына басты назар аударады. Алғашында тарихи отанына бірқатар мәселелерді шешуге, соның ішінде ең алдымен, демографиялық жағдайды жақсарту үшін шақырылған олар, тарихи отанында осы жылдар аралығында қазақстандық қоғамның жеке стигматикалық әлеуметтік категориясына айналды. Қосу және шығару, қиындықтар және қанағаттанбаушылық – бұл оралмандардың өмірінің кейбір аспектілері ғана, себебі олар қоғамнан жатсынуды сезінеді, осы құбылыс зерттеуді және түсінуді талап етеді.

Түйін сөздер: репатрианттар, оралмандар, интеграция, бейімделу, Қазақстан.

Н. Байгабатова¹

Кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора
Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова
Талдықорган, Казахстан
e-mail: bnk1606@mail.ru

М. Санжак²

2PhD, старший научный сотрудник
Институт социальной антропологии Макса Планки
Халле/Салле, Германия
e-mail: sancak@eth.mpg.de

К ВОПРОСУ ИНТЕГРАЦИИ РЕПАТРИАНТОВ В КАЗАХСТАНСКОЕ ОБЩЕСТВО: ОЖИДАНИЯ, ОТЧУЖДЕНИЕ, СТРАТЕГИИ

Предварительный анализ, основанный на научных исследованиях, эмпирических наблюдениях, информации СМИ, статистических данных, свидетельствует о том, что интеграция этнических казахов-репатриантов в казахстанское общество является сложной комплексной проблемой, изучение которой остается актуальной на протяжении последних лет.

В данной статье исследователи фокусируются на оралманах и их отчуждении от казахстанского общества, а также о том, как они справляются с этим и разрабатывают стратегии в разных сферах жизни. Будучи изначально приглашенными на историческую родину для решения ряда задач, и прежде всего, демографических, за эти годы они стали почти отдельной стигматизированной социальной категорией казахстанского общества. Включение и исключение, трудности и неудовлетворенность – это некоторые аспекты жизни оралманов, поскольку они испытывают отчуждение, которое должно быть изучено и понято.

Ключевые слова: репатрианты, оралманы, интеграция, адаптация, Казахстан.

Introduction

At present issues of population migration are of great importance globally. While based on such general trends as migration from less developed countries to developed ones, from less democratic to more democratic countries, migration processes in the world may also be explained by people's ethnic and cultural linkages. Kazakhstan is an example of such processes. Under conditions of globalization, when there is an unlimited exchange of information and technology all over the world, and the borders for using languages are blended, migration policies in these countries pursue very specific aims. On the one hand, such policies seek to preserve national identity and pay tribute to the past and, on the other, consider social, economic, and cultural factors. After independence, Kazakhstan's diasporal policy has focused on bringing ethnic Kazakhs to

the territory of Kazakhstan, which is considered as a factor of national stability seeking to preserve national identity.

The oralmans from Uzbekistan, Mongolia, Kyrgyzstan, Russia, Iran, Afghanistan, Turkey and other countries belong to the same ethnic group and they managed to keep their national language and customs while spending 70 and sometimes more years outside Kazakhstan. At the same time, due to the differences in the realities of living in different foreign countries, the oralmans brought to Kazakhstan the legacy of other cultures and subcultures other than the local ones.

The integration of oralmans into contemporary communities in Kazakhstan is a topic of many discussions at the government, mass media, and public levels in Kazakhstan. Some oralmans integrated more or less successfully to local communities, while the others faced problems, which made some of them return to the countries, from which they came.

Repatriation problem and related issues of adaptation and the integration of repatriates in a new for them social communicative space has always been and remains very relevant worldwide. The study of migration features repatriation processes allows for a deeper understanding specifics of the acculturation of certain groups of migrants in specific region. This problem is due to its political and socio-cultural significance requires an integrated multidimensional research.

Our research focuses on the identity of repatriates in Kazakhstan, which is not only a timely topic but also significantly related with political, social and economic developments. Being Kazakh gave almost one million people a chance to move Kazakhstan after the demise of the Soviet Union in 1991. The reason behind this “call for return” was not only demographic but also cultural like the aftermath consequences when local and newcomers, labeled as oralman, encounter each other in their independent Kazakhstan. Although organized and regulated at the early stages the return of ethnic Kazakhs to their “longed Homeland” is not an easy process in many regards.

The decision to move contains a great deal of expectations for oneself and for the whole family who joins this journey (especially for the future of the children). Not getting lost in their home countries especially assimilation fear for the coming generations play a significant role to move to Kazakhstan, where some relatives have moved many years ago and it is still a continuing process. This study deals with different aspects of this unique “call for migration” such as identity (Kazakhness), state building, expectations, alienation, hope and post-diasporal realities in cultural and economic sense.

Methods and methodology.

Previous experience on everyday ethnicity of Kazakhs in Mongolia and China shows that members of diaspora have a certain set of characteristics, including the specific features of ethno-cultural identity, such as the preservation of a native language. Diaspora has features of its ethno-cultural identity markers, grounded in traditions, norms and mentality. On the other hand, the long stay in different ethnic environments together with people of different norms, interests and values affects identity patterns.

Since the focus of the research is to study identity of the repatriates I want to combine qualitative and quantitative methods as well as cognitive anthropology (Russell 2006). Participant observation and semi-structured interviews make possible to study and meet informants in everyday life situations. Participant observation allows to listen everyday conversations about life. The study of interpretation narratives of their lives before and after moving to “historical homeland” will come closer to understanding the nature of repatriates’ identity, their plans, hopes but also disappointments and developed strategies in order to deal with it. Inclusion and exclusion, difficulties and dissatisfaction are some aspects of *oralmans*’ life as they experience the alienation that must be understood.

The repatriation process leads to transforming social identity of repatriates for better adaptation to changing political and economic conditions. At the same time they interpret the repatriation process and build behavior strategies and adaptation models, depending

on the accumulated social and cultural capital in the countries of departure. Methodology of the research design of identity through institutions of diaspora will be based on theoretical developments and conceptual provisions of the international scholarship, in particular, theory of F. Barth's "ethnic borders", concept of B. Anderson's "imagined communities" (ethnic group as a social construct), as well as Schlee's work on identity and ethnicity and language (2007, 2015).

Review of literature

In the Kazakh historiography the questions of studying the diaspora received widespread coverage and is characterized by the significant accumulation of empirical material. However, literature review of previous research leads to the conclusion that, despite the abundance of various researches, few made special attempts to a comprehensive study of identity of the Kazakh repatriates. Exception is the research by Kalysh and Kassymova (2013) who have studied the problems of integration of repatriates in Kazakhstan society. In the western literature there are also research on the Kazakh diaspora. The work of Finke (2004), Werner and Barcus(2010), Diener (2009), Svanberg (1999), Gerny (2010) are highly relevant for my study.

In the works of these authors focus is on Kazakhs as minority in Mongolia and China, as well as the problem of migration, repatriation and adaptation after their move to their historical homeland. Among other valuable studies especially relevant is Finke's longterm study on Mongolian Kazakhs in both countries and the level of success of the integration of repatriates into a new geographic and social environment (2013).

There is no specific research done on the identity of the repatriates in Kazakhstan and it is necessary to study the effect of migration as well as the adaptive strategies to new economic, social and cultural environment in the country of arrival in this case "homeland" Kazakhstan. We are convinced that our research will be a contribution to this interesting development.

Content

A common saying has it that more than 100 ethnic groups are living in Kazakhstan. The "DostyqUyi", or "Houses of Friendship", are a vivid symbol of this diversity, a place where Kazaks, Russians, Uzbeks, Koreans, Chechens and many other ethnic groups come together and celebrate their peaceful living together in Kazakhstan. This proud number of ethnic diversity is a Soviet legacy and today's reality in Kazakhstan. However, among these ethnic groups none of them were politically relevant as much as Russians were during the early years of the independence of Kazakhstan in 1990's in state building process.

During this process Kazakhstan has faced a unique challenge with its peculiar ethnic population distribution for a titular nation. At this point oralman, as the repatriants are called in Kazakh, became the source of hope and remedy for solving of demographic problems and for the Kazakhisation of Kazakhstan. It is relevant here to say that for several years the question has been solved whether to exclude from the sphere of the Kazakh language the word "oralman" ("repatriate" in Kazakh), which describes ethnic Kazakhs returning to their homeland. However, no final decision has been made yet.

Almost 5 million ethnic Kazakhs living outside the country were invited to come back home. Since the early beginnings of the 1990s and with the beginning of the sovereignty of Kazakhstan, Kazakh repatriates from abroad, mainly from Uzbekistan, Mongolia, China and Turkmenistan began to be co-ethnically reintegrated into the society.

The government sought to build a state truly of and for the titular ethnicity, in order to overcome issues of Russification and promote or better said lift up the status of the Kazakh language itself. It is still believed that the ethnic purity is still kept untouched even if the Kazakh repatriates were abroad for so many years. Despite the fact that the Oralman might become a burden and problem for the society, the nation-building idea insists that the repatriates should contribute rather to the homeland than being and

becoming noisome and eventually a social burden. One important aspect here plays the role of the Kazakhstan's migration and citizenship policies that are based on the idea of self-definition or better said self-identification. For them, the one and only ethnic center for Kazakhs is and will be Kazakhstan itself. In 1997 with a migration law and other regulations the repatriation of Kazakhs has started. **This** number is not only remarkable in statistics but also in daily life of Kazakhs.

According to the legislation oralman status, guaranteeing benefits and compensation, will be terminated after obtaining citizenship. In practice, however, all the repatriates are still called oralman by local residents, in media, and sometimes by authorities, regardless of changes in their status, including citizenship of the Republic of Kazakhstan. It became a part of daily life and to call not only Kazakhs from other countries as oralman and the restaurants (oralman's place/Café) but also economic activities more and more associated with them (nail salons, small and lucrative agricultural activities like greenhouse establishments).

A special commission created under the Kazakh Ministry of Labour and Social Protection is researching whether or not the word "oralman" ("returnee," in Kazakh), which describes ethnic Kazakhs returning to the homeland, should be excluded from the Kazakh language

This research focuses on oralman and their alienation from Kazakh society as well as how they deal with that and develop strategies in different spheres of life. Once invited and seen as a significant contributor of Kazakhstan's nation building process, they became almost a distinct social category, one that is stigmatized regarding differences in style of dressing, housekeeping and the like. By contrast, local Kazakhs claim they have benefited and learned lots of things from Russians and Russian culture.

Especially in early years after their arrival oralman are rather isolated in daily life and their intermingling with locals is very limited, i.e. when it comes to marrying each other. In more recent years their economic success of some and/or the benefits they got from their home countries (such as pensions, skills) became also a topic of envy. Especially the latecomers among the repatriants did not get any access to distributed land and other resources, thus having to look for their fortune rather as entrepreneurs and in other activities (working for local Kazakhs like taking their livestock to the pastures). They are also excluded of well-established local networks, which is a necessary asset in Kazakhstan for any kind of success. Oralman face both cultural and economic isolation that encourages certain problem-solving mechanisms and strategies. In recent years intermarriage became more common but still considered an exceptional case.

Kazakhstan's long border with Russia as well as the significant number of ethnic Russians in Kazakhstan and their longstanding significant influence on society could not be ignored by freshly backed independent Kazakhstan. An example of this is the Kazakhs' competence in Russian. In contrast to other Central Asian Republics this is not merely limited to the urban sphere but extends to rural areas as well. While geographically some regions have a stronger Russian impact, such as the northern provinces, language influence has no borders within Kazakhstan. Not surprisingly this was a concern of the Kazakh government on the way of state building process. It was about to make a Kazakhstan for both Kazaks and also for others, to be labeled Kazakhstanians.

Oralman started to come to Kazakhstan from neighboring countries (Uzbekistan, China, Mongolia, Turkmenistan, Russia, Kyrgyzstan but also from Iran and Turkey). In 2016 the number of oralman in Kazakhstan officially reached 957.764 but is probably higher as many arrived without the help of the State Program on resettlement. According to various estimates, today about 1 million oralman have returned to Kazakhstan and became its citizens. But some experts believe that this figure is much higher, since there is also migration outside the quota allocated by the government. Thus, today about 10% of all Kazakhs of the Republic originate from outside the country.

The migration process slowed down a bit in 2012-2013, because once again changes were made to the law on migration. Since 2014, the regions that have been prioritized for resettlement in the territory of Kazakhstan have been identified, and at the same time conditions are determined for oralmans to acquire citizenship and also so that they can first adapt to the Kazakh environment: first, they can come as labor migrants, find a certain place of work, get settled and only after that declare that they want to move to a permanent place of residence in Kazakhstan, bring their family and obtain citizenship.

Thus, we see that over the course of 20 years this process has nevertheless been active and, for its part, the state has taken various measures to improve this situation. It is impossible to deny that the process was accompanied by negative aspects, which were reflected in the emotional, psychological perception of the Oralmans of the process of moving to Kazakhstan, and the perception of Kazakhstani of the arrival of the oralmans.

In order to make this process attractive and easy some amount of money and piece of land are allocated to families. The Department of Migration Affairs (KomitetpoMigratsii) and adaptation centers are also opened. Other benefits i.e. education, health, work were also available for arrivals before they get Kazakhstani citizenship. Especially education is a very strong driving force for the migration decision such as is ethnic identity (that is, not to get lost in Mongolian or Chinese culture as Kazakh and Muslim).

Our preliminary analysis, based on own empirical observations, media reports and statistical data, suggests that integration of ethnic Kazakhs who have arrived from Mongolia and China in Kazakhstan society is a complex problem. However, we must remember that Kazakhs had gone through complex processes of adaptation to host societies and regimes in the past. Therefore, in sociocultural terms, they are carriers of bi-cultural consciousness in different forms and representations (language, behavioral strategies, food preferences, value-motivational component of behavior and judgments).

Currently, being citizens of the Republic of Kazakhstan, repatriates carry not only different models of “kazakhity”, but depending on the accumulated social and cultural capital in the countries of departure, interpret the repatriation process and build the behavior strategy and adaptation models differently.

While oralmans do share the same cultural roots as

Kazakhs in Kazakhstan, differences in cultural practices and norms do exist. This stems from the fact that oralmans have conserved the traditional Kazakh culture and lifestyle whereas Kazakhs in Kazakhstan have adapted, first to influences brought about during the Soviet period, and more recently to changes occurring through the transition to a market economy. Oralmans, particularly those coming from far abroad countries, are for the most part more religious than local Kazakhs.

It should be noted that difficult processes of repatriates’ adaptation in the ‘historic homeland’ occur on the background of developing active processes of state-building in Kazakhstan, including the challenge of forming and strengthening a common national identity. Kazakhstan’s leadership adopted program, which include a specific task of forming state-civil identity. The task of state is to mobilize society and repatriates, in particular to participate in this project – creating a nation of unified future (Burkhanov 2017).

The peculiarity of oralmans’ status and their right to return to their historical homeland should be interpreted as ethnic until crossing the border, after arriving as transient, and after obtaining the citizenship of the Republic of Kazakhstan as civilian. At the same time my own observations lead to conclusion that many repatriates do not hurry to acquire citizenship of Kazakhstan. In particular, repatriates of retirement age from China preserve citizenship of People’s Republic of China and receive pensions in the country of departure periodically.

Meanwhile, the government of Kazakhstan is seeking civil-etatist interpretations of repatriates’ position in society from them. However, most repatriates interpret their

right as one to get back “home”, which is often expressed like in the following quote:

“We returned because it is the land of our ancestors. Our homeland called us, but it breaks its promises. There are other people than Kazakhs here, we did not expect that. Where we came from we were full-fledged citizens, although ethnic minority; but in the homeland of our ancestors we as ethnic Kazakhs are unable to rise above the status of oralman” (Kassymova D. & Issaeva A. 2013). Such statements confirm the facts of alienation from local population, and consequently, complexity of inclusion and further integration into Kazakhstan’s society.

Conclusion

The integration of repatriates has two main aspects – socio-economic and spiritual-civilizational. Since the diaspora is a multi-layered community, in the case of repatriate groups representing different strata, the priorities of the integration issues may also be different.

So our attention will be on studying theoretical and methodological approaches, revealing dominating theories and concepts, definitions of the developed discourses of identity and integration. Life is not static and the individuals are constantly involved in decision making process in every aspects of their life no matter where they are. During this process they mobilize their resources, when we think identity also as a resource, as well as their skills and entrepreneurship. Particular attention we will give to theoretical models that focus on the rationale of decision-making in identity, the role of institutions and familiarity with one’s own group as well as the question of cultural models of similarity and difference.

The above adaptation issues for repatriates represent one of the important aspects of migration processes in the world, the successful regulation of which is positive affects the stable and ongoing development of Kazakhstan society.

References

Anderson B. (2006). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso Books. New York, London.

Barth Fr. (1969) *Ethnic Groups and Boundaries*. Little, Brown.

Burkhanov A. (2017). Kazakhstan’s National Identity – Building Policy: Soviet Legacy, State Efforts, and Societal Reactions. In: *Cornell International Law Journal*, Vol. 50: Iss. 1, Article 1./ <http://scholarship.law.cornell.edu/cilj/vol50/iss1/1>

Diener A. (2009). *One Homeland or Two? The nationalization and Transnationalization of Mongolia’s Kazakhs*. Berkeley.

Drobizheva L. (2008). National civil and ethnic identity: positive compatibility problems. In: *Russia reformed*. Vol. 7, M.: IS RAS, pp. 214-228. (in Russian)

Finke P. (2004). *Nomadennim Transformationsprozess. Kasachen in der post-sozialistischen Mongolei*. Mynster: Lit-Verlag.

Finke P. (2013). Historical Homeland and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks. In: *Zeitschrift fur Ethnologie*, Bd.138, H.2, Special Issue: Mobility and Identity in Central Asia, pp. 175-193.

Gerny A. (2010). Going where the grass is greener: China Kazaks and the Oralman immigration policy in Kazakhstan. In: *Pastoralism*, Vol#1, No.1, pp.218-247.

Kaiser M., Schunhuth M. (2015). *Zuhause? Fremd? – Migrations- und Beheimatungsstrategien zwischen Deutschland und Eurasien*. Transcript Verlag. Bielefeld.

Kaiser M. (2015). *Kazakhstan’s Model of Interethnic Tolerance: From a European Perspective*. In: *Collection of materials of International Scientific-Practical Conference «Kazakhstan Model of Interethnic Tolerance and Social Consent of N.A. Nazarbayev: Twenty Years of Success and Creation»*. Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the KN MES RK, pp. 29-37.

- Kalysh A., Kassymova D. (2013). Path integration of repatriates in Kazakhstan society: realities and challenges. Almaty, 203 p. (in Russian)
- Kassymova D., Issaeva A. (2013) The problem field of ethnic repatriation: The position of researchers. In: *Bulletin KazNU. Historical series*, №3, pp. 67-92.
- Russell B. (2006). Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches. Altamira Press.
- Sanders R. (2016). Staying at Home: Identities, Memories and Social Networks of Kazakhstani Germans. Berghahn, New York-Oxford.
- Schlee G. (2007). Identities on the move: clanship and pastoralism in northern Kenya. Nairobi: Gideon S. Were Press.
- Svanberg I. ed. (1999) Contemporary Kazaks. Cultural and Social Perspectives London: Curzon,
- Werner C., Barcus H. (2010). The Kazaks of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990-2008. In: *Asian Ethnicity*, Issue: 11(2), pp. 209-228.
- Zharmukhamed Zardykh (2004) "Russians in Kazakhstan and demographic change: imperial legacy and the Kazakh way of nation building". In: *Asian Ethnicity*, 5:1, 61-79, DOI: [10.1080/1463136032000168907](https://doi.org/10.1080/1463136032000168907)

References

- Anderson B. (2006). Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism. Verso Books. New York, London.
- Barth Fr. (1969) Ethnic Groups and Boundaries. Little, Brown.
- Burkhanov A. (2017) Kazakhstan's National Identity – Building Policy: Soviet Legacy, State Efforts, and Societal Reactions. In: *Cornell International Law Journal*, Vol. 50: Iss. 1, Article 1 / <http://scholarship.law.cornell.edu/cilj/vol50/iss1/1>
- Diener A. (2009). One Homeland or Two? The nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazaks. Berkeley.
- Drobizheva L. (2008). Natsional'no-grazhdanskaya i etnicheskaya identichnost': problemy pozitivnoy sovmestimosti. In: *Rossiyskaya reformiruyushchaya sfera*, Vyp. 7. - M.: Institut sotsiologii RAN, pp. 214-228. (In Russian)
- Finke P. (2004). Nomadenim Transformationsprozess. Kasachen in der post-sozialistischen Mongolei. Münster: Lit-Verlag.
- Finke P. (2013). Historical Homeland and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks". In: *Zeitschrift für Ethnologie*, Bd. 138, H. 2, Special Issue: Mobility and Identity in Central Asia, pp. 175-193.
- Gerny A. (2010). Going where the grass is greener: China Kazaks and the Oralman immigration policy in Kazakhstan". In: *Pastoralism*, Vol#1, No. 1, pp. 218-247.
- Kaiser M., Schunhuth M. (2015). Zuhause? Fremd? – Migrations- und Beheimatungsstrategien zwischen Deutschland und Eurasien. Transcript Verlag. Bielefeld.
- Kaiser M. (2015). Kazakhstan's Model of Interethnic Tolerance: From a European Perspective. In: *Sbornik materialj vmezhdunarodnoinauchno-prakticheskoi konferenzii «Kazakhstanskaya model' mezhetnicheskoy tolerantnosti i obshchestvennoy gosoglasiiy N.A. Nazarbayeva: dvadtsat' let uspekha i sozidaniya»*. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, pp. 29-37.
- Kalysh A. & Kassymova D. (2013). Puti integratsii oralmanov v kazakhstanskoye obshchestvo: realii i vyzovy. Almaty, 203 p. (in Russian)
- Kassymova D., Issaeva A. (2013) "Problemnoye pole etnicheskoy repatriatsii: pozitsii i issledovatelye". In: *Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya*, №2 (69), pp. 15-36.
- Russell, B. (2006). Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches. Altamira Press.
- Sanders, R. (2016). Staying at Home: Identities, Memories and Social Networks of

Kazakhstani Germans. Bergham, New York-Oxford.

Schlee, G. (2007). *Identities on the move: clanship and pastoralism in northern Kenya*. Nairobi: Gideon S. Were Press.

Svanberg, I. ed. (1999) *Contemporary Kazaks. Cultural and Social Perspectives* London: Curzon,

Werner C. & Barcus H. (2010) *The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990-2008*. In: *Asian Ethnicity*. Issue: 11(2), 209-228 pp.

Zharmukhamed Zardykh (2004) "Russians in Kazakhstan and demographic change: imperial legacy and the Kazakh way of nation building". In: *Asian Ethnicity*, 5:1, 61-79, DOI: [10.1080/1463136032000168907](https://doi.org/10.1080/1463136032000168907)

**КӨШПЕЛІ АҚСҮЙЕКТЕР
АРИСТОКРАТИЯ КОЧЕВНИКОВ
NOMADIC ARISTOCRACY**

Tuleshova Ulzhan¹

¹PhD student, Al-Farabi Kazakh National University.

Kazakhstan, Almaty. E-mail: uljant@mail.ru

Supervisor: Paul Werth, Professor of history.

University of Nevada, Las Vegas

**KAZAKH NOMADIC ARISTOCRACY AS NOBLEMEN OF RUSSIAN
EMPIRE***

The immense interest in the estate order in Russian Empire of recent years has demonstrated many other important aspects of this problem which must be investigated. The last years were published enough works studying the estates in Russian Empire and attending in ethnic terms. But the whole picture of the social history of imperial Russia still has not presented in contemporary historiography. The exploring a status of non-Russian nobility in the Empire to do possible to represent the complete character of the social order of Russian Empire as well as an ethical aspect of it. In massive studies of “soslovie in Russia” isn’t mentioned about nomadic nobility. The nomadic, especially Kazakh nobility also is included in huge estate order of Russian Empire, furthermore, it represents another side of this issue. In the present paper through the study of imperial laws and archival documents (especially petitions), I will try to definite the nature of Kazakh nobility as a part of privileged imperial society. In this case I will present the place of examining the Kazakh nobility in Russian empire study. I argue that the distinguished situate of Kazakh noblemen was linked not only with imperial policy, which based to produce diversity among subjects, but also related to Kazakh’s nomadic way of life.

Keywords: historiography, nomadic nobility, diverse policy, civilizing mission, dvorianstvo, Kazakh sultans.

Introduction

Methodological approaches in study of Russian Empire’s nobility

From 1990th years there were noticeable changes in the methodological directions of studying of estate order of the Russian Empire. These changes in the field connect, first of all, with so-called “imperial turn” in a research of history of the Russian Empire in a foreign historiography [Sunderland, 2011: 818]. This direction was based on consideration of imperial history of Russia in wider range, including the borderlands in imperial context. Developing this trend, the contemporary foreign and Russian historiography seeks to approach a nobility problem versatile and use various approaches in examine of the multinational nobility of the Russian Empire as privileged estate.

At the present stage of development of a historical thought is one of the most prevailing methodological approaches in studying of the Russian nobility its consideration in the all-European context. The authors adhering to this viewpoint based on the comparative analysis of the Russian nobility with the aristocracy of the countries of continental Europe, and claim that structurally Russian nobility was not differ from other continental nobility for building opposition of Russian – European, which is proved by cultural traditions of nobility. [Dubin 2009: 227-234]. In this regard, the fruitful direction is the comparative approach allowing to understand not only differences of noble estate in different

* Научная статья выполнена в рамках проекта АР 05130813

cultures, but also to realize what represented the nobility as a social phenomenon in general in Europe countries' history and how constituted in society. In this area it is interesting research of Dominic Lieven "The aristocracy in Europe" [Lieven, 1992] There he built the comparison on an economic situation of the nobility. Position of the Russian nobility as privileged estate turned it into "multipurpose elite", as well as it was in the German lands and in France during early modern times: the high posts in Russia were reserved by the nobility at least before emancipation of serfs, and in many industries, such as, for example, diplomatic service and much longer [Dubin 2009].

The following important approach in studying of nobility of the Russian Empire is research of separate national groups in the environment of the Russian nobility – Tatar, Bashkir, North Caucasian, Polish-Belarusian, and the international relations within high estate. Considering the multinational nature as a basis in a estate system of the empire, representatives of this direction changed the traditional concept of rather static four-level hierarchy of legal estates and began to discover scorned social categories and status groups which were built in this hierarchy [Gerasimov; Glebov, 2004]. The researches focused on multinational essence of the empire promoted identification of distribution of privileges of the Russian nobility on other nationalities and allowed to cover ideas of nobility on the borderlands. Authors as D. Arapov, G.A. Dvoyenosova, G.S. Gubaidulin, K. O'Neill, A.Ya. Ilyasova, K.S. Chikayeva, etc. focus on process of inclusion of regional elite in imperial social structure and distinguish of development of national dvorianstvo within imperial rule, also they try to extend the issue as social history of definite region. For example, G.A. Dvoyenosova in her research through a prism of the noble genealogical book investigates the regional features of provincial Noble Corporation which were expressed in its number, social structure and psychology. [Dvoyenosova, 2004.]. It is interesting article of K. O' Neill who considers the process of integration Crimean Murzas in the context of evolution of the Russian nobility, and claims that the diversity in nobility was based on Tables of ranks and the Appointed diploma of 1785, which allowed an inclusion into it discrete groups as the Crimean Murza in developing dialogue in governing and social structure [O'Neil, 2010]. Especially, the importance for considered problem has A.Ya. Ilyasova's study, because the Kazakh and Bashkirs had much in common in regional transformations within the empire. A.Ya. Ilyasova in her research considers the process of incorporation of Bashkir in Russian nobility, the legislative basis of this process, and represents the social portrait of the Bashkir nobility. In this work author also analyzes the formation and development of Bashkir's nobles in the context of imperial socio-political actions [Ilyasova, 2010]. In this case, studying of national dvorianstvo of the Russian Empire, examining the Kazakh nobility represents an interesting case study of multinational privileged estate history of the empire which has been investigated neither in world, nor in domestic historical science.

In modern historical science on study the Russian nobility, prevails the approach which researches the personality – the representatives of the highest Russian estates. Authors of such investigations try to demonstrate behavior inherent of the whole nobility on the example of studying of biographies of certain representatives of privileged estate. For example, G.S. Chuvaradin, through analyzing a vital and fighting way of the baron major general P.N. Wrangel, comes to a conclusion that his outlook reflected the general cultural stereotypes was characteristic of the most part of the Russian military elite [Chuvaradin, 2010]. Great interest to persons and activity of certain noble leaders became the reason of increasing at the end of 20th and at the early of the 21st century of the works devoted to questions of genealogy and heraldry. [Lobanova, 2001; Naumov, 2009]. Authors of such researches seek to track features of psychology, mentality and behavior, to show not only a public, but also human image of the nobleman, also represent nobility history through a prism of history of separate noble families or persons. Investigations on this direction present a set of certificates on maintaining of the privileges by noblemen even after

reduction of the rights of the nobility, based on the cultural level. In this field widely used cross-disciplinary approach to a problem which means use of the ideas of sociology and psychology for a research of mentality of social groups and estates. As studying of a life and outlook of typical representatives of social group allows to reveal the general cultural characteristic stereotypes of its most part, to examine behavior models and ways of imperious performances [Barinov, 2014: 548]. This approach is important also in studying of representatives of the Kazakh nobility because of impersonality of modern history of Kazakhstan. Who was the Kazakh nobleman, and what he took the place in public life of Kazakhs of that period and its welfare features – are the questions requiring close attention of researchers for reconstruction of social history of the Steppe in the 19th century.

Thus, in studying of the estate system of the Russian Empire, especially privileged noble estate, since the end of the 20th century have been used various methodological approaches which allow to comprehensively reveal nobility history. Most of them constitute a statement about a privileged position of nobility throughout all imperial period. In Russian nobility study field are important social, cross-disciplinary approaches, the analysis of difficult interaction of micro and macro historical researches. The priority approach in studying of the Russian nobility also is exploring of national dvorianstvo in the context of an all-imperial social status, reflection of multinational characteristic in the highest estate of the empire. Study in this direction gives the chance to create a full picture of nobility of the empire and also to track development of the nobility in the Russian Empire, including all its regional elements.

Unknown pages of Kazakh history: historiography of the issue

The Kazakh nobility has not been a subject of scientific research neither in foreign, nor in a domestic historiography so far, in this case, there is no special historical research devoted to the problem. Theoretical questions and some factual materials about the Kazakh nobility are in historical works about the privileged estate of the empire and in the general works about Kazakh history. History of the nobility of the Russian Empire has drawn attention of researchers long ago, but the problem of integration of national elite and formation of their dvorianstvo as a part of the highest imperial estate, it has recently become a subject of interest of historians. Nevertheless, in some works of pre-revolutionary Russian and Soviet authors, such as M. Yablochkov, E.P. Karnovich, A.P. Korelin mentioned about the issue of multinationality of the empire nobility. So, in study of this problem it is possible to mark out several categories: works of imperial period Russian authors, Soviet historiography, historical works of the Post-Soviet period and foreign scholarship.

Since the second half of the 19th century, there were researches on nobility history applying for broad consideration of the problem. Authors of such works generally tried to define a role of the highest estate in life of Russia, to present the character of noblemen's service, their participation in local government [Yablochkov, 1876; Koshits, 1874; Karnovich, 1886]. M. Yablochkov and E.P. Karnovich just mentioned about regional nobilities as a consequence of territorial expansion of the Russian Empire. The wide information which related to the integration of the Kazakh elite and social transformation in the Kazakh society were given in works of the imperial authors devoted to the Kazakh steppe history. Imperial officials and authors of this kind works, L. Meyer, A.I. Dobrosmyslov, I. Kraft [Meyer, 1865; Dobrosmyslov, 1902; Kraft, 1900] considered the social structure of the Kazakh society before reforms of the early 19th century and changes in it during the post-reform period. In the context of these transformations authors described an intermediary role of the Kazakh sultans, and the biography of some sultans, who also were representatives of the Kazakh nobility. In his work "From the Kyrgyz Old Times", Kraft tried to give definitions to elite groups of the Kazakh nomadic society – sultan, tarkhan, biy. In the pointed investigations sultans were characterized in this

notion: “Sultans are descendants of the Kyrgyz khans. After the introduction of Kyrgyz in the Russian citizenship, sons of the khan Abulkhair, Erali, Nurali, Hozha-Ahmet and Aychuvak and also children and nephews of the last, the Highest in all diplomas and decrees, were called as sultans. Also the honors befitting children of sovereign persons were done to the sultan Erali participating with the father khan Abulkhair and representatives of the people in adoption of the oath citizenship of Russia” [Kraft, 1900: 80-83.]. A.I. Dobrosmyslov in his work described sultans as the main intermediaries between imperial administration and the Kazakh people in the course of transformation of political and public organization of the Kazakh society. It is remarkable that imperial Russian authors did not consider sultans as noblemen. In general, in pre-revolutionary period were gathered materials and the description of the historical events connected with nobility. This period was extremely important because all subsequent generations of researchers leaned on practices and the actual data of previous imperial authors.

The Soviet historiography developed under the auspices of the Marxist theory according to which, the core in the social relations was fight between classes. In this regard the Soviet authors presented the noble estate as ruling class, and characterized in a narrow and limited framework of a perspective. Since 1960th years, the Soviet historiography paid much attention to study reforms of 1861 which was a reason for extending investigation of nobility. During the 1960-1980th were published a number of works which studied number, structure, land use, activity of the nobility in different spheres, the noble corporate organizations and communications with the government. A.P. Korelin's research was a significant work of the Soviet historical science on studying of the Russian nobility [Korelin, 1979]. The historian through a prism of examining number, structure and the corporate organization of the nobility evolution presented its social and economic and political status, decomposition of estate on classes, its role in the system of the Russian absolutism, and relationship of the power and the highest estate of the empire. What is important for my subject, Korelin consecrated the process of inclusion of local elite of the acquired territories in the structure of the Russian nobility. Korelin analyzed characteristic of diversity in integration of different nationalities' elite. He claimed that the rights and the status of the national nobility depended on the attitude of the government towards certain ethnicity.

Besides studies on the Russian nobility, there are interesting the researches which were devoted to a socio-political system of the Kazakh society in the period of the empire. In such investigations authors provided more extensive information about new estates in Kazakh nomadic society, including the nobility. Kazakh scholars sort of S. Asfendiyarov, E. Bekmakhanov, S. Zimanov [Asfendiyarov, 1993; Bekmakhanov, 1957; Zimanov, 2009] revealed socio-political system of traditional Kazakh society and changes which were consequence of the early 19th century reforms. In the context of studying the social relations of this period, authors touched on an issue of integration of the Kazakh elite into the privileged imperial estates. For example, in the head of “The politician of a tsarism during gain” S. Asfendiyarov, who firstly wrote about Kazakh nobility within imperial social order, noted that policy to attract the Kazakh aristocracy towards the imperial power, was the same important measure as military. The scientist noted about the importance of elite integration in strengthening of the imperial rule and unification of territories of the empire like this: “originally the tsarism, besides total capture by force, carried out measures of bribery of the Kazakh khans and the feudal aristocracy (sultans) by means of which it intended to fix the domination in the steppe and to provide trade ways to Central Asia. And the last care, apparently from cited, figured prominently extremely in all taken measures” [Asfendiyarov, 1993: 150.]. The author correctly described the flexibility and peculiar stage of imperial policy: “The policy of a tsarism developed depending on a situation: khans were supported till that time while they could help strengthening of the imperial power; in process of strengthening of contradictions of interests between various

groups of feudal lords, the tsarism took a rate on liquidation of the Khan power and strengthening of the feudal aristocracy for strengthening of the power of the Russian officials. At last, in the middle of the 19th century, in process of strengthening of the Russian power in the Kazakh steppe, the tsarism liquidated the power of the feudal aristocracy and relied when carrying out the policy on patrimonial feudal lords, semi-feudal lords and a baystvo (aksakals, elders and biy), creating itself a social support from a resettlement Cossack Russian kulachestvo” [Asfendiyarov, 1993: 147-148.]. E.B. Bekmakhanov studied dynamics of social changes on categories of sultans, biys, hajjs and mullahs, Bai, tarkhan, batyrs [Bekmakhanov, 1957]. S.Z. Zimanov made a big contribution to studying of social structure and economic activity of the Kazakh population in the imperial period. S. Zimanov displayed Kazakh sultans as social category of exploiters and exclusive social group in nomadic Kazakh society which were attracted on service of the imperial power [Zimanov, 2009].

Thus, in the Soviet historiography, despite Marxist paradigms, were noticeable attempts in studying of diverse policy of the empire for the borderlands, including incorporation of local elite, multinationality of the Russian nobility, social changes in the Steppe of the post-reform period. The specified researches and the statements of their authors represent important layer in studying of the Kazakh nobility. But, in all listed works the local Kazakh elite was mentioned as intermediaries or officials, but not as representatives of nobility.

After destruction of the dominating ideology in the Soviet science, since 1990th years, scientific research on a problem of the nobility and the varied directions making it steadily grew in the Russian historiography. Researches covered all aspects of studying of Russian nobility, including its multiethnic structure. Representatives of modern Russian historiography study social history of imperial period, based on the multinational nature of the Russian Empire. In this connection, appear researches on Tatar, Bashkir, North Caucasian nobilities. The priority direction in the Russian nobility study is also the issue of incorporation of national elite in the context of imperial policy on borderlands. B. Mironov pays the big contribution in studying of social history of imperial Russia [Mironov, 2003]. In the research the author considers a wide range of problems by position of the nobility under a new point of view. In his work the historian highlights many vital affairs as number and social mobility of the noble estate, a property status and the corporate organizations, education and mentality of the Russian nobility. But at the same time, the researcher does not provide any data about nobilities of Russian steppe borderlands. A significant meaning for our research has investigations on regional nobilities of the empire. In own articles, the Moscow historian D. Arapov analyzes mechanisms of formation of the Muslim nobility and its activity within noble estate of the empire [Arapov, 1999]. A researcher of Tatar nobility S.M. Enikeev and Bashkir historian A.Z. Asfandiyarov in their investigations consider the formation process of the nobility in Ufa and Kazan provinces as a component of the whole Russian nobility, legal features of Tatar murzas in acquisition of a noble rank, and social privileges of the Bashkir Tarkhans. A.Ya. Ilyasova’s dissertation about the Bashkir nobility has distinct interesting for study nomadic nobility in Russian empire [Ilyasova, 2010]. Ilyasova in her research work examines the formation of the Bashkir nobility and features inherent with it. The author through studying of incorporation of the Bashkir people in nobility reveals the status not-Russian noblemen. Kazakhs as nomadic foreigners (*inorodtsy*), had a position similar to the Bashkir. So Bashkir and Kazakh nobilities had much common in formation and development, but also depending on political goals of a tsarist rule, there were some differences between them. In general, in comparative Russian historiography it is observed extend of imperial nobility study and noticeable considerable achievements in this field. However, research works on national nobilities are not sufficient yet and demand broad examining of the issue.

In a modern Kazakhstan historiography we also observe the attempt to study the Kazakh nomadic elite as a part of imperial socio-political space, and in this field appeared researches about persons of the Kazakh nobility. In own researches Kazakh historians as I.V. Erofeeva [I.V. Erofeeva, 2013] and Zh. Kasymbayev [Zhanuzak Kasymbayev, 2000; Zh. Kasymbayev, 2001] on the basis of various sources reconstructed biographies of the Kazakh elite group representatives, considered the questions of integration of the Kazakh nobility of the empire, formation of the Kazakh officials, etc. Zh. Kasymbayev in his monography which called "Major general, sultan-governor Baymukhamed Ayshuakov" [Zhanuzak Kasymbayev, 2000] devoted to life of the sultan, the ancestor of the Kazakh noble family. The author also gave the analysis of the process of rewarding of the Kazakh sultans: why and when the Kazakh sultans received the Russian ranks and awards. It is remarkable that Kasymbayev did not mention about Ayshuakov as a nobleman. In contemporary Kazakh historiography the Kazakh nobility becomes a special topic of a research of a number of historians as G.S. Sultangaliyeva and T.T. Dalayeva [G.S. Sultangaliyeva, 2009; G.S. Sultangaliyeva, 2014], A. Espenbetova [Espenbetova, 2010.]. These authors emphasize formation and activity of the Kazakh officials, social changes in the Kazakh steppe and relate to the problem of the Kazakh nobility in their works, thus, I can argue that develop unstudied historical aspects of transformation of the Steppe as a part of the Russian Empire which advance especially intensively now and are perspective in the future.

Foreign historiography from 1990th years for the first time in world historical science thoroughly began to study a problem of elite integration and its role in the context of imperial rule. The important study aspects in a foreign historiography are the study of the imperial borderlands, non-Russian elements of empire, perception of imperial policy in regions. All these approaches have the special vitality for our research too. The German scientist A. Kapeller, who is the author of fundamental work on modern imperial history of Russia, in his research, notes a process of elite integration as key element in construction of the empire [Kappeler, 2000]. Kapeller emphasizes Russia's reliance on the technique of cooptation of elites into its imperial system by preserving their privileged status. The research article of other German scientist G. Freeze about the estate system of the Russian Empire has no less importance [Freeze, 1986: 11-36]. Freeze tries to highlight diverse nature of Russian imperial society in both aspects: as social categories and nationalities. In previous works study of history of the Russian Empire achieves new level and reveals looming large issues in this area. Researchers J. Burbank and F. Cooper, in their historical work "Empires in World history" [Jane Burbank, Frederick Cooper, 2010] demonstrate a sweeping survey of empires that emphasizes difference and diversity and how it has been managed in diverse ways over time. They consider a problem of the incorporation of different nations in imperial space in comparative aspect. Revealing distinctive methods on implementation of incorporation of the local aristocracy of different empires, authors in details described inherent policy in this direction of the Russian Empire. In monograph presented the varied imperial methods which provided to inclusions of certain territories in the system of the empire. According to authors an inclusion as much as possible people under tsar's "care" was the main characteristic feature of a tsarism on integrating of regional elite in the estate system of the Russian Empire. For different nations, the Russian power, developed diverse actions, depending on welfare features of regions [Jane Burbank, 2010: 6]. Formations of national dvorianstvo as a part of the highest estate of the empire draw the attention of foreign researchers on nowadays. In this direction Kelly O'Neill's scientific article attracts distinctive interest. The author, through investigating the process of integration Crimean murzas in the structure of the nobility, comes to a conclusion that the relations of the central power and local elite were reflected by the nature of imperial policy in the borderlands where ennoblement policies among non-Russian people [O'Neill, 2010: 416.].

In the results of describing historiography of the declared topic, it is possible to see an overall picture on study of the Russian nobility: if history of the Russian nobility was well studied in a historiography and noticeable a progress in investigating of elite integration in general, then an issue of national dvorianstvo, including the Kazakh nobility were not examined. The research of the Kazakh nobility promotes identification of a full-fledged and complete image of nobility of the empire and corresponds to the priority direction in world historical science. So, the problem of the formation and existence of the Kazakh nobility as a part of the highest estate of the Russian Empire needs a broad specified research.

Sources

The source base of the article is different which will allow to avoid one-sided conclusions. The majority of source has mass character. The majorities of archive materials for the first time were introduced for scientific use, and have exclusive value in the research. In studying of the position of Kazakh nomadic nobility within social structure of Russian empire were used different official documents such legal acts; office work documents of the central and local governing institutions; statistical data; Kazakh folklore. The bulk of sources on a problem make the archive materials taken from the Central state archive of the Republic of Kazakhstan (*TsGA RK, Almaty*), the State archive of the Orenburg region (*GAOrO, Orenburg*), the State archive of the Astrakhan region (*GAAO, Astrakhan*). The legislation of the Russian Empire is an important source on a research of the Kazakh nobility since legal status and position of the Kazakh noblemen are stated in whole imperial laws and special acts for the Kazakh population. During the research have been used the published collections by the legislation of the Russian Empire as Complete collection of laws of the Russian Empire (*Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoi Imperii*), Code of laws of the Russian Empire. T.9. Laws on states (*Svod zakonov*), also special thematic collections containing laws on the nobility that includes the Table of ranks of 1722; The Appointed diploma of 1785 [The Russian legislation of the 10-20th centuries, 1987; Blosfeld, 1901; Rickman, 1992], and the acts reflecting the relations of the Russian power to the Kazakh steppe: The Regulation about the Siberian Kyrgyz of 1822, the Statement of 1824, reform of 1867-68 [Materialy.,1960; Kazakh-Russian relations, 1961] Attraction of sources of legislative character in the investigation allow to study an issue of incorporation of Kazakhs into the estate system of the empire and to reflect the nature of legal status of the Kazakh noblemen.

Among sources of this group provincial noble genealogical books have distinct value. The record in the noble genealogical book was the single fact of reckoning of the individual legally to the nobility. Genealogical books by noblemen were formed on each province separately. During studying of the archival documents taken from *TsGA RK, GAOrO, GAAO*, was revealed that the Kazakh noblemen were written down in noble genealogical books the Orenburg, Astrakhan, Samara provinces. It should be noted that it is not all list of genealogical provincial books where the Kazakh noblemen could be written down.

In this article, through study of imperial laws and archival documents (especially petitions), I will try to definite the nature of Kazakh nobility as a part of privileged imperial society. I argue that the distinguished situate of Kazakh noblemen was linked not only with imperial policy, which based to produce diversity among subjects, but also related to Kazakh's nomadic way of life.

Kazakh nobles of the empire: incorporation in place of integration

Inclusion of the Kazakh nomadic society into the estate order of the empire in the early 19th century was relevant and complex for the Russian domestic and foreign policy that concerned not only organic merge of the attached territories to the central provinces of the Russian Empire, but also connection of the people which had various cultural and political traditions. Diversity and differentiation between nationalities not only

maintained by imperial rule, but also produced by it. At that time tsarist rule aimed to unify administrative, social and economical order in empire, including borderlands, but not assimilate them. Authors of “Russia’s empires” V. Kivelson and R. Suny argue that differentiation and homogenization in Russian empire had equal importance. «It depends on whether one emphasizes the efforts at bureaucratic conformity or the myriad exceptions and special cases. «Nationalizing», homogenizing policies, integrating disparate peoples into a common «Russian» community (particularly among the nobles), coexisted with policies of discrimination and distinction» [Kivelson, Suny, 2017: 127]. This diverse and homogenize policy of tsarism was demonstrated in notable differentiation among nomadic people of the empire. Imperial rule of Russia attempted to create uniform administrative system but leave differentiation among imperial people, furthermore to produce this diversity, when it was not existed, between similar nationalities. The formula «equivalent in form and unequal in status» captured an important element of the long-standing presumption that different groups naturally stood in different relationship to power and rule [Kivelson; Suny, 2017: p. 126]. In this regard, the imperial government developed the various political measures allow to build homogeneity and unified in the socio-political device empire. In the context of imperial actions for this direction integration of local elite into the structure of the highest estate was vital, and also had distinguished status.

Incorporation of the Kazakh nomadic elite into imperial nobility was defined by the general imperial legislation and specific legal acts for the Kazakhs. With acceptance of reforms of the early 19th century the Kazakh steppe was under jurisdiction of the all-imperial legislation, however Kazakhs as «foreigners» (*inorodtsy*) which Kazakhs were proclaimed by the Regulations on Siberian Kirgiz of 1822 [Materialy, 1960], also submitted to specially developed legalizations. In the Kazakh steppe “The table of ranks of 1722” was extended with it, according to which local managers by an imperial example differed in ranks, could be respectively included in the nobility of the empire through the service. Traditional elite of the Kazakh society – sultans, remained in some priority situation in new social structure since the supreme bodies of local management elder sultans (aga sultans) (The Middle Zhuz) and ruling sultans (The Little Zhuz) were elected only from sultan group. According to the Regulations of Siberian Kyrgyz of 1822, «The senior sultan has everywhere to be recognized and esteemed in a rank of a Russian major while stays in a position» (§ 51); «Even after urgent change the senior sultan is considered among honored sultans; and if will serve three terms, has the right to ask the diploma on the dignity of the nobleman of the Russian Empire; the rank is held by those which will be really granted to it (§ 52)» [Materialy, 1960]. However, the sultans who are the only applicants for the nobility were not equated to the Russian noblemen. In this direction the imperial power applied the differentiated policy in relation to the Muslim people: the Tatar nobility was equated to the Russian nobility, the elite of Bashkirs and Kazakhs were not awarded such right, being put into words A. Kapeller, «the Muslim nobility was unclassified» [Kapeller, 2003: 1]. The fact that process of integration of elite and its new situation, already as a nobility component, were defined by the attitude of the Russian government towards certain people was one more reason of such choice of the imperial power. The Tatar murzas distinguished with a loyalty while the Kazakh nobility was not noticed «loyal» to the government. Somewhat a loyalty become as a marker for advanced or unprivileged status of elites in regions. As states Charles Steinwedel, a calculation of loyalty remained an important element of cohesion in the empire, one that changed over time. This concept opens new possibilities for exploring the relationship between ruler and ruled [Steinwedel, 2016: 5]. In the case of the Bashkir, which had similar to the Kazakhs social and economic structure, the attitudes of imperial rule to them also changed with the level of loyalty (of course, this was not a single reason). In the empire’s south and west, local elites, be they Crimean Tatar Murzas, Polish shliakhta, or Baltic

German nobles, had their social status recognized and received privileges from the tsar's empire similar to those that they previously had received from the Ottoman Empire or Polish or Lithuanian kingdoms. In Bashkiria, the tsarist state pursued first one and then other strategy [Steinwedel, 2016: 75], which than used also towards the Kazakhs. It first sought to bring Bashkirs into the empire by permitting the practice of Islam and through the extension of privileges such as hereditary landholding and tarkhan status. Also according to Steinwedel, although Siberia and the Kazakh steppe had noble in state service and Kazakh sultans received noble status, noble landowning never took root in these regions, which meant they were not drawn into the culture of the imperial capitals as Bashkiria was [Steinwedel, 2016: 247]. So, Muslim elites of different nationalities had distinct status depend on the level of their loyalty to the tsar.

Different attitudes of imperial rule to its Muslim subjects also linked with «civilizing mission» of the empire. In his work “Knowledge and the ends of empire”, Ian Campbell notices sedentarizing and civilizing the Steppe as a main question that the Steppe Commission would have to decide [Campbell, 2017: 39]. The backwardness of the nomadic people was defined by tsarist rule, and according to Russian officials civilizing them could be implemented by their sedentarization. In this case, full nomadic Kazakhs were less civilized than semi-nomadic Bashkirs, and, especially sedentary Tatars. In short, Kazakh traditional aristocracy had not recognized as the Russian nobles, and could include into imperial nobility only through “jealous service”.

The process of receiving hereditary and personal noble title by sultans were provided according to the general rules, specified in the Code of laws [The code of laws of 1910. Article 45]. After award of military ranks, according to the general rules, till 1845, in the hereditary nobility all Kazakhs who received ranks of the 14th class (the ensign, a cornet, the second lieutenant), in 1845-1856 – received the headquarters - officer ranks could be recognized (from the captain above). After 1856 the nobility could gain each who served to the colonel's rank. On civil service Kazakhs could serve the right for the hereditary nobility in accordance with general practice, i.e. till 1845 with an achievement of a rank of the 8th class (a collegiate assessor), in 1845-1856 only rank over the 5th class (councilor of state), after 1856 4th class (the valid councilor of state) could give the opportunity for sultans to be noblemen of the Russian empire.

The personal nobility, also on the basis of the general laws, could be acquired by Kazakhs who received Officer Cossack (horunzhiya, the centurion, a Cossack captain, the village constable) or class ranks (officials of the 14th class).

In difference from Bashkirs, representatives of the Kazakh elite had a possibility of acquisition of the nobility through ordains. By the beginning of the XX century, according to Article 35 (Svod zakonov, 1910): “The hereditary nobility for office differences is got by persons the Russian awards of the first degrees or Saint George's ordains of all degrees, and St. Vladimir of the first three degrees, persons of a ministry awarded grants at their reckoning to one of the named awards” [Rickman, 1992].

With acquisition of the above-stated ranks or ordains the Kazakh sultans had the right to submit the application on accounting him to nobility of the empire. For this purpose a sultan needed to submit evidentiary documents on receiving the rank or ordain granting the right for acquisitions of a noble rank: the official list, the patent for an ordain, etc., the certificate on non-conviction and political reliability of the applicant, to reproduce the corresponding payment. The application was considered by Nobility Deputy Assembly of a certain province, then was transferred to Department of Heraldry then there was a Decree of the ruling Senate on acquisition of this or that sultan of a noble title. The deputy meeting had to include each family in the genealogical book on the basis of incontestable proofs, the decision the made majority of a third of voices (Svod zakonov, 1876). After entering of a noble family into the genealogical book the Deputy meeting issued it the diploma behind the general signing with sealing (Art. 1117, Svod zakonov, 1876)

[Rickman, 1992: 52.]. According to Art. 1106 (Svod zakonov, 1876) personal noblemen were not included in the genealogical book. The appointed diploma, record in the genealogical book, the coat of arms, patents for the ranks and awards bringing the nobility, etc. all of these were proofs of belonging of the personality to the nobility.

Only Nobility deputy Assembly and Heraldry had the right to issue the documents certifying a noble state: diplomas, certificates, copies of the coats of arms. The nobleman who only was written down in the genealogical book could have the estate rights and advantages.

On the basis of the Census of 1897, I revealed the number of the Kazakh hereditary and personal noblemen, honorable citizens (Table 1).

Estate

Oblast	Hereditary nobility and its family		Total	Personal nobility, officials, who were not nobles and their families		Total	Hereditary and personal honored citizens and their families		Total
	M	F		M	F		M	F	
Akmolinsk obl.	248	267	515	20	9	29	3	2	5
Semipalatinsk obl.	46	48	94	3	-	3	6	3	9
Semirechinskaia obl.	54	62	116	4	5	9	2	-	2
Syr-Daria obl.	5	4	9	13	12	25	-	1	1
Turgai obl.	66	49	115	10	6	16	43	47	90
Ural'skaia obl.	13	15	28	2	1	3	36	44	80
Orenburg province	3	1	4	7	3	10	1	-	1

The submitted table represents the total number of all privileged estates of the areas inhabited by Kazakhs.

Conclusion

Thus, on the base of Table 1 and examining noble estates of Orenburg and Astrakhan provinces, I reveal following features of Kazakh nobility:

- Sultans consisted of the majority of the Kazakh nobility. If we consider that the Kazakh nomadic elite was not equaled by the government to the Russian nobility, it is possible to claim about adaptation of the Kazakh sultanstvo to new order, here we can observe symbiosis of elite characteristics of the Kazakh sultanstvo and imperial nobility. In compare with the Kazakh nobility, the Bashkir noble estate included fewer representatives of traditional elite [Ilyasova, 2010: 178].

- The Kazakh sultans could receive the noble title in the only way – through service, by achieving certain military or civil ranks and grant of an ordain [TsGA RK, fond 4, d. 2096].

- While studying sultans' petitions on receiving the nobility it became clear that all of them were given in exact period which was the end of 19th – the early of 20th centuries, however the majority of sultans, who were noble family ancestors got required ranks or ordains in the first half of the 19th century [GAOrO, f. 38; GAAO, f. 374]. Why? All of the Kazakh noblemen of these provinces were engaged in pastoral nomadism, and had huge lands were not be recognized by the government as private property. So in connection with the resettlement policy of the imperial power, the Kazakh sultans-noblemen had fears that their lands can be taken to settlers. In this case noble title would grant them the rights for private possession of the lands.

- Mainly representatives of the Kazakh nobility lived in county that demonstrates table 1. The Kazakh nobility was very poorly urbanized that is also presented by table 1.

- All process of acquisition, the message, proof of noble title, and the privilege of nobility for the Kazakh noblemen were defined by general imperial laws.

- Kazakh noblemen of this region were engaged in pastoral nomadism [GAOgO, f. 6].

- Representatives of the Kazakh nobility had no all rights of noble estate of the empire, because of nomadic way of life and insufficient knowledge about nobility privileges. The Kazakh noblemen did not have lands and serfs, did not participate in the corporate organizations of local noble government, and had no attributes of nobility of the empire.

References:

Andreas Kapeller (2001) *The Russian Empire: A multiethnic history*. New York: Longman – 455.

Andreas Kapeller (2003) *Dve traditsii v otnosheniah Rossii k musulmaskim narodam Rossiiskoi imperii. Otechestvennaia istoria. №2. – s. 1-22.* (in Russian)

Arapov D. (1999) *Musulmanskoe dvorianstvo v Rossiiskoi imperii* [Muslim nobility in Russian Empire], *Dvoryanski vestnik. Vol.45, pp. 4-5.*

Asfendiyarov S.D. *Istoriya Kazakhstana. Alma-Ata, 1993 - 304 s.* (in Russian)

Barinov E.P. *Dvorianstvo Rossii vtoroi poloviny 19 – nachalo 20 veka: sovremennaia istoriografia // Izvestia Samarskogo nauchnogo centra Rossiiskoi akademii nauk, t. 16, №3 (2). – 2014. – C. 548-557.* (in Russian)

Bekmakanov E. *Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii. – Alma-Ata: AN SSSR, 1957. — 337 s.* (in Russian)

Blosfeld G.E. (1901) *Sbornik zakonov o Rossiiskom dvorianstve*

Charles Steinwedel (2016) *Threads of Empire. Loyalty and tsarist authority in Bashkiria, 1552-1917.* Bloomington & Indianapolis: Indiana university press. – 381 p.

Chuvardin G.S. *Baron Petr Nikolaevich Wrangel kak predstavitel' voennoi elity nachala 20 v. // Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narododv. – 2010. – №1. –*

S.118-131.

Dobromyslov A.I. Turgaiskaia oblast'. Istoricheski ocherk [Turgay oblast. Historical review]. Tver. – 524 s. (in Russian)

Dominic Lieven The aristocracy in Europe. 1815-1914. London, 1992. – 368 p.

Dubin V.S., Polskaia S.V. “Osobyi put” russkogo dvorianstva v otechestvennoi I zarybeznoi istoriografii // Izvestia Samarskogo nauchnogo centra Rossiskoi akademii nauk, t. 11, №2. – 2009. – C. 227-234.

Dvoyenosova G.A. Dvorianskaia rodoslovnaia kniga Kazanskoi gubernii 1785-1917 gg.: rekonstruktsia i istochnokovedcheski analiz. – Kazan', 2004.

Espenbetova A. M. Formirovanie novyh soslovi v kazakhskom kochevom obshestve v XIX – nachale XX vv. Avtoreferat diss... kand. ist. nauk – Karaganda, 2010.

Erofeyeva I.V. Mezhdv vsemi starshinami znatneishi: pervyi kazakhski tarkhan Zhanibek Koshkaruly. – Almaty, 2013. - 308 s. (in Russian)

Gerasimov I., Glebov S., Mogilner M., Semyonov A. Novaia imperskaia istoria postsovetskogo prostranstva. Sbornik statei (Biblioteka zhurnala “Ab imperio”) – Kazan': Centr issledovani natsionalisma i imperii, 2004. – 652 s.

Gregory Freeze The soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social history // American Historical Review 91, 1. 1986. pp.11-36.

Ian Campbell (2017) Knowledge and the ends of Empire. Kazakh Intermediaries and Russian rule on the Steppe, 1731-1917. – Ithaca and London: Cornell university press. – 273 p.

Ilyasova A.Ya. (2010) Istoriya bashkirskogo dvoryanstava [History of Bashkir dvorianstvo]. – 208 p.

Jane Burbank, Frederick Cooper (2010) Empires in World history. Princeton University Press – 588 p.

Kasymbayev Zh. (2000) General, sultan-pravitel' Baymukhamed Aishuakov (1790-1847) Kniga pervaia. – Almaty: Olke. – 188 s. (in Russian)

Kasymbayev Zh. (2001) Gosudarstvennye deiateli Kazakhskih hanstv 18 – pervoi poloviny 19 vv. T.2. Khan Aishuak. – Almaty: Zhety zhargy. – 254 s. (in Russian)

Karnovich E.P. (1886) Rodovye prozvania i tituly v Rossii i sliianie inozemtsev s russkimi. – SPb.: izd. A.S. Suvorina, 1886.– 250 s. (in Russian)

Korelin A.P. (1979) Dvorianstvo v postreformennoi Rossii. 1861-1904. Sostav, chislennost', korporativnaia organizatsia. – M.: Science. – 309 s. (in Russian)

Kraft I.I. (1900) Iz kirgizskoi stariny. – 157 s. (in Russian)

Kelly O'Neill (2010) Rethinking elite integration. The Crimean murzas and the evolution of Russian nobility. Cahiers du Monde Russe, vol.51, no. 2-3, pp. 397-418.

Lobanova G.N. (2001) K rodu otsov svoih... Semeinaia istoricheskaia hronika dvorianskikh rodov Sosnovykh, Shishkovykh, Hir'iakovskikh. – Togliatti. – 533 s. (in Russian)

Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana (1960) [Materials on political structure of Kazakhstan history] Ed. M.G. Masevich, Alma-Ata: Publishing House of academy of science of KazSSR, V.1. (in Russian)

Meyer L. (1865) Kyrgyzskaia step' Orenburgskogo vedomstva. – SPb. – 289 p. (in Russian)

Mironov B.N. (2003) Socialnaya istoria Rossii prioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). [Social history of Russian Empire]. Sankt Petersburg: “Dmitri Bulanin” – 548. (in Russian)

Naumov A.V. (2009) Sud'by rossiiskogo dvorianstva v 20 veke. Diss.cand. ist. nauk. – Saratov. – 211 p. (in Russian)

Porai-Koshits I.A. (1874) Ocherk istorii russkogo dvorianstva ot pervoi poloviny IX do kontsa XVIII veka. – SPb. – 285 s. (in Russian)

Rickman V.Yu. (1992) Dvorianskoe zakonodatel'stvo Rossiskoi imperii. (in Russian)

Sultangalieva G.S. (2009) Kazakhskoe chinovnichestva Orenburgskogo

vedomstva (XIX v) [Kazakh officialdom of Orenburg district]. Acta Slavica Japonica, Saporro, no. 27, pp. 77-101. (in Russian)

Sultangaliev G.S., Dalaeva T.T. (2014) Diplom na dvoryanskoe dostoinstvo sultanu [The diploma of dvorian title to sultan] Istoricheski arhive, no. 4, pp. 174-186. (in Russian)

Valerie A. Kivelson, Ronald Grigor Suny (2017) Russia's Empires. – New York-Oxford: Oxford university press. – 420 p.

Williard Sunderland (2011) What is Asia to us? Scholarship on the tsarist “East” since the 1990s // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 12 (4). –pp. 817-33.

Yablochkov M. (1876) Istoriya dvoriankogo soslovيا v Rossii. – SPb. – 576 s. (in Russian)

Zimanov S. (2009) Politicheskaia sistema Kazakhstana pervoi poloviny 19 veka i Bukeevskoe khanstvo. – Almaty: Arys – 419 s. (in Russian)

Литература:

Арапов Д. (1999) Мусульманское дворянство в Российской империи // Дворянский вестник. - № 45. – С. 4-5.

Асфендияров С.Д. (1993) История Казахстана. Алма-Ата – 304 с.

Баринов Е.П. (2014) Дворянство России второй половины 19 – начала 20 века: современная историография // Известия Самарского научного центра Российской Академии наук, т. 16, № 3 (2). – С. 548-557.

Бекмаханов Е. (1957) Присоединение Казахстана к России. Алма-Ата: АН СССР. — 337 с.

Блосфельд Г.Э. (1901) Сборник законов о российском дворянстве.

Герасимов И., Глебов С., Могильнер М., Семенов А. (2004) Новая имперская история постсоветского пространства. Сборник статей (Библиотека журнала “Ab imperio”) – Казань: Центр исследований национализма и империи. – 652 с.

Двоеносова Г.А. (2004) Дворянская родословная книга Казанской губернии 1785-1917 гг.: реконструкция и источниковедческий анализ. – Казань.

Добросмыслов А.И. (1902) Тургайская область. Исторический очерк. Тверь.

Дубин В.С., Польская С.В. (2009) «Особый путь» русского дворянства в отечественной и зарубежной историографии. Известия Самарского научного центра Российской академии наук, т. 11, №2. – С. 227-234.

Ерофеева И.В. (2013) Между всеми старшинами знатнейший: Первый казахский тархан Жанибек Кошкарулы. Алматы. - 308 с.

Еспенбетова А. М. (2010) Формирование новых сословий в казахском кочевом обществе в XIX – начале XX вв. Автореферат дис.... кандидата исторических наук: - Караганда.

Зиманов С. (2009) Политический строй Казахстана первой половины 19 века и Букеевское ханство. Алматы: Арыс – 419 с.

Ильясова А.Я. (2010) История башкирского дворянства. Уфа – 208 с.

Капеллер А. (2003) Две традиции в отношениях России к мусульманским народом Российской империи. Отечественная история. №2. – С. 1-22.

Касымбаев Ж. (2000) Генерал, султан-правитель Баймухамед Айшуаков (1790-1847) Книга первая. – Алматы: Олке. – 188 с.

Касымбаев Ж. (2001) Государственные деятели Казахских ханств 18-первой половины 19 вв. Т.2. Хан Айшуак. Алматы: Жеты жаргы. – 254 с.

Карнович Е.П. (1886) Родовые прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими. СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1886. М.:БИМПА, 1991. – 250 с.

Корелин А.П. (1979) Дворянство в пореформенной России. 1861-1904. Состав, численность, корпоративная организация. М.: Наука. – 309 с.

- Крафт И.И. (1900) Из киргизской старины. - 157 с.
- Лобанова Г.Н. (2001) К роду отцов своих...Семейная историческая хроника дворянских родов Сосновских, Шишковых, Хирьяковских. – Тольятти. – 533 с.
- Материалы по истории политического строя Казахстана (1960). Сост. М.Г. Масевич. Алма-Ата: Издательство Академии наук КазССР – 441 с.
- Мейер Л. (1865) Киргизская степь Оренбургского ведомства СПб. – 289 с.
- Миронов Б. Н. (2003) Социальная история России периода империи (XVIII—начало XX в.). Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин» – 548 с.
- Наумов А.В. (2009) Судьбы российского дворянства в 20 веке. Дисс. ...канд. ист. наук. Саратов. – 211 с.
- Порай – Кошиц И.А. (1874) Очерк истории русского дворянства от первой половины IX до конца XVIII века. СПб. – 285 с.;
- Рикман В.Ю. (1992) Дворянское законодательство Российской империи.
- Султангалиева Г.С. (2009) Казахское чиновничество Оренбургского ведомства (XIX в.). Acta Slavica Japónica, Sarogto – №27, 77-101.
- Султангалиева Г.С., Далаева Т.Т. (2014) Диплом на дворянское достоинства султану. Исторический архив, №4, С. 174-186.
- Чувардин Г.С. (2010) Барон Петр Николаевич Врангель как представитель военной элиты начала 20 в. // Вестник Российского университета дружбы народов.– №1. – С.118-131.
- Яблочков М. (2003) История дворянского сословия в России. СПб., 1876. Смоленск: Русич. – 576 с.

ТАРИХИ ДЕМОГРАФИЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕМОГРАФИЯ
HISTORICAL DEMOGRAPHY

FTAMP 03.20

Құдайбергенова А.И.¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
бас ғылыми қызметкер, т.ғ.д., доцент
Қазақстан

ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Мақалада тың және тынайған жерлерді игеру жылдарындағы Қазақстанның этнодемографиялық дамуы сөз болады.

Қазақстан 1950 жылдары тың және тынайған жерлерді игеру кезінде Целиноград, Көкшетау, Павлодар, Солтүстік-Қазақстан, Қостанай облыстарында мыңдаған гектар жайылымдар егіндікке жыртылды. Қазақ ауылдары да өткеннің аралдары іспетті әр жерде бір қылаң етіп шашырап қалды. Сол кезде-ақ батыс зерттеушілері тың жерді игеру акциясы қазақ ұлтының өмір сүруіне қатер төндіретін шара, патшалық отарлау саясатының жалғасы, – деп баға берген болатын.

Егерде тың игеруді қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси нақтылық тұрғысынан қарасақ, онда оның республика үшін маңызды болғанын айтуымыз керек.

Тың игеру республиканың демографиялық ахуалының өзгерістеріне ықпал етті. Тың және тынайған жерлерді игеру жылдарғы көші-қон үдерістері нәтижесінде сырттан өзге этнос өкілдерінің енуі қазақтарды өз елінде аз ұлтқа айналдырды, ана тілінің қолдану ауқымы тарылды, қазақ мектептері жабыла бастады, ана тілін білмейтін қазақ жастары көбейді, 1980 жылдардың аяғында қазақтардың 40% өз ана тілін білмеді, ал Алматы қаласындағы қазақ жасөспірімдердің 90% өз ана тілінде сөйлемеді, не нашар білді, олардың ұлттың дәстүрлі әдет-ғұрпы мен мәдениетінен хабарсыз бола бастады. Қазақстан халқының құрамын тым көпэтностандық ақыры Қазақстанда 1930 жылдардан бастап 1980 жылдың аяғына дейін жергілікті халықтың өз отанында азшылыққа айналуына жол ашты. Осылайша тілдік және демографиялық мәселелер туындады.

Кілт сөздер. Қазақстан, қазақтар, этникалық топтар, халық санағы, Статистика, тың және тынайған жерлерді игеру, демография.

Құдайбергенова А.И.¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
главный научный сотрудник, д.и.н., доцент

В статье представлен этнодемографический анализ развития населения Казахстана в период освоения целинных и залежных земель.

Казахстан в 1950-гг. в период освоения целинных и залежных земель в демографическом отношении претерпел существенные изменения. В эти годы осваивались целинные и залежные земли северных областей: Целиноградской, Кокчетавской, Павлодарской, Северо-Казахстанской и Кустанайской.

«Освоение целинных и залежных земель сыграло существенную роль в социально-экономическом развитии Казахстана, которое имело как положительные, так и отрицательные стороны. Данная мера, безусловно, способствовала формированию принципиально новой хозяйственной и социокультурной инфраструктуры в аграрном секторе экономики Казахстана. Рост населения целинных районов за период с 1954 по 1962 годы осуществлялся за счет миграции из РСФСР, Украины, Белоруссии и Молдавии. В результате здесь сформировалась широкая социокультурная и этноконтактная зона, сильно динамизировавшая процессы интернационализации общественной жизни. Доля казахов в населении Республики снизилась (в 1959 г. – 29%). В результате создавалась угроза полноценному функционированию национального языка, социальных институтов этноса и всей системе жизнеобеспечения коренного населения, что привело к снижению роли традиционной культуры казахов, к резкому сокращению количества школ, в которых велось обучение на казахском языке, уменьшилось издание казахской литературы и периодической печати. В связи с вышеперечисленными негативными последствиями обострились языковые и демографические проблемы.

Ключевые слова: Казахстан, казахи, этнические группы, перепись населения, статистика, освоение целинных и залежных земель, демография.

A. Kudaibergenova¹

¹Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, chief researcher,
doctor of historical sciences, associate professor

The article presents an ethno-demographic analysis during of development of virgin and fallow lands.

Kazakhstan in the 1950's. during the development of virgin and fallow lands in the demographic respect has undergone significant changes. In these years, virgin and fallow lands of the Northern regions were developed: Tselinograd, Kokshetau, Pavlodar, North Kazakhstan and Kostanay regions.

“The development of virgin and fallow lands played a significant role in the social and economic development of Kazakhstan, which had both positive and negative sides. This measure, of course, contributed to the formation of a fundamentally new economic and socio-cultural infrastructure in the agricultural sector of Kazakhstan's economy. The population growth of virgin lands regions for the period from 1954 to 1962 occurred through migration from the RSFSR, Ukraine, Belarus and Moldova. As a result, a wide socio-cultural and ethno-contact zone was formed here, which strongly dynamized the processes of internationalization of public life. The share of Kazakhs in the population of the Republic decreased (in 1959 – 29%). As a result, a threat to the full functioning of the national language, social institutions of the ethnos and the entire life support system of the indigenous population emerged, which led to a decrease in the role of traditional Kazakh culture, to a sharp reduction in the number of schools where Kazakh language was taught; the publication of Kazakh literature and periodicals decreased. In connection with the aforementioned negative consequences, exacerbated linguistic and democratic problems. In this article presents an analysis of problems have become more acute.

Key words: Kazakhstan, Kazakhs, ethnic groups, population census, statistics, Development of virgin and fallow lands, Demographic.

Кіріспе. Қазақ халқы талай «тар жол тайғақ кешулерді» басынан өткізді. Қазақ халқы бірнеше этнос өкілдерімен бірге өмір сүруде. Өркениетті елдегі этнос аралық қатынастар жекелеген этностардың мүдделерімен сабақтаса отырып, саяси және мәдени тепе-теңдікті дамытуда.

Адамзат өмірі өркениеттің жаңа белестеріне көтерілген сайын халықтар арасындағы қарым-қатынастың жаңа, анағұрлым жетілген түрі – өзара түсіністік пен бірлікке, этносаралық келісім мен ынтымаққа негізделген түрі қалыптасуда. Бұл процесс біздің мемлекетімізді мекендеуші этностар мен халықтарға тән. Мемлекеттік саясат осы ерекшелікті сақтау мен дамытуға күш салады. Бүгінгі Қазақстан азаматы үшін негізгі мәселе этностық татулық, ұлттық даму, ұлттық сана, этносаралық келісім мен ынтымақ қатынас. Ендеше қоғамымыздың болашақтағы тыныштығының бір ұшы республикадағы этнос қатынастарының дамуына бір-бірінен ажырағысыз этникалық дифференциация және интеграция үрдістеріне байланысты. Бұл – ертеден қазақ жерінде орын алған ауқымды да күрделі демографиялық процестердің заңды жалғасы.

Қазақстан аумағында XVI ғасырдан бері жүрген көші-қондық қозғалыс көрші Ресейдің отарлау саясатының құралына айналғаны белгілі. Ерекше бұл үдеріс XIX ғ. II жартысы – XX ғ. бойы ерекше белсендіріліп, Қазақстан халқының полиэтносты құрамын қалыптастыруда шешуші рөлді атқарды.

XX ғасырда кеңес өкіметінің жүргізген үлкен саяси және аграрлы реформаларының ірісі – тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны еді. Айту керек. Бұл реформа патшалы Ресей тұсында, кеңес өкіметінің бекуі тұсында да жүргізілген болатын.

Этностар санының күрт өсуі миграциялық үдерістерге тікелей қатысты еді: 1897 ж. Қазақстанда 24 этнос өкілдері мекендесе, 1926 ж. – 38, 1939 ж. – 58, ал 1959 ж. – 114 этнос өкілдері тіркелді. Қазақстан халқының көпэтносты құрамының қалыптасуы XX ғ. 1950 – жж., тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде ерекше байқалды.

Әдістер. Ұлт және этносты зерттеудің жүйелі-функционалды әдіс, тарихи жүйелілік, тарихи-салыстыру, хронологиялық және бақылау әдісі; контент-анализ, салыстырмалы-тарихи, локальды-тарихи, жазба деректерді зерттеу, статистикалық деректерді талдау және т.б. секілді тарихи, тарихи-демографиялық және т.б. бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Алғы тарихы. 1930-жж. Қазақстанның солтүстігін игеру мәселесі айрықша көтерілді. Қазақстанның игерілмей жатқан құнарлы жерлерін игеру партиялық басшылықтың, КСРО Халық комиссарлар кеңесінің аранйы қаулыларында қарастырыла бастады. Жұмыс қолының жетіспеушілігіне байланысты елдің, әсіресе, солтүстік-шығысындағы алты облыстың пайдалы тың жерлерін пайдалану көзделді. Мысалы, Ақмола, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Павлодар, Солтүстік-Қазақстан және Семей облыстарындағы әрбір шаруашылыққа 1940 ж. 1 қаңтарына қарай орта есеппен шабындыққа жарамды 45 гектар жерден келгенімен, әр шаруашылықта 17,4 гектары ғана пайдалануда, ал облыстар бойынша алғанда, мысалы, Павлодар облысында шабындыққа жарамды 72,7 гектар жердің 16,4 гектары ғана игерілуде деп есептеліп, КСРО-ның орталық аймақтарында шамадан тыс жиналған жұмыс қолын Қазақстанға көшіру жұмыстары басталып кетті.

Сонымен, Ұлы Отан соғысына дейін КСРО-да Қазақстанның, Сібірдің, Кавказ бен Волга бойының жерлерін игеру шаралары жүріп жатты. Соғыс алдындағы жылдары республика шаруашылығын көтеру мақсатында Қазақстанның «бос жатқан» тың жерлерін игеруге бағытталған көші-қон жандандырылды. 1940 ж. басынан Қазақстанға үш бағытта қоныстану жүрді:

1) Жоспарлы – үкіметтің жоспары бойынша жүрді. Үкімет қоныстанушыларға баспана мен жұмыс тауып беруді мойнына алды;

1) Бастамамен – ұжымшарлар өз бастамасымен, өз қаражатымен қоныстанушыларды тұрғын үймен және жұмыспен қамтамасыз етті;

2) Жоспардан тыс – қоныстанушылар өз бетінше, өз қаражатымен қоныс аударып, қабылдайтын ұжымшарлар мен кеңшарлармен өздері алдын-ала келісіп қояды.

Қазақ КСР-ның ауыл шаруашылығын көтеру мақсатымен, ұжымшаршыларды Қазақстанға қоныс аудару үшін 1939 ж. тамыз айында КСРО ХКК мен БКП (б)-нің шешімімен жергілікті жерлерде қоныс аудару мекемелері ұйымдастырылды. 1939 ж. 16 тамызда Қазақстанда Қазақ КСР ХКК-нің жанында Қоныстандыру бөлімі құрылды. Ал, Қазақ КСР облыстық атқару кеңестеріндегі Қоныстандыру бөлімдері 1939 ж. тамыз-қазан айларында құрылды [ҚР ПМ, 708: 1-п.].

КСРО бойынша Ресейдің орталық облыстары мен аудандарында ауыл шаруашылығына керек жұмыс қолын Қазақстанға көшіруді насихаттаған үгіт-насихат жұмыстары жан-жақты жүргізілді. Осы кездері Қазақстанға КСРО-ның басқа жері аз ұжымшарларынан 25900 шаруашылықты көшіру ойластырылды. 1940 ж. Украинадан, Белоруссиядан, негізгі көпшілігі Ресейдің Воронеж, Курск, Рязан облыстары мен Татарстан, Чувашия, Мордва авономиялы республикаларынан мемлекеттік жоспар (13264 шаруашылық) мен өз бетінше (10977 шаруашылық) барлығы 24241 шаруашылық көшіріліп, Қазақстанның 90 ауданының 1462 ұжымшарына орналастырылды [ҚР ПМ. 708: 9, 10, 16-пп]. Олардың 5955-сі қайта көшіп кеткенімен, негізгі бөлігі қазақ жерінде тұрақтап қалды. 1940 ж. 1 желтоқсанында Қазақстанның ұжымшарларына 22833 қоныс аударушылар шаруашылықтары келді.

1930-жж. екінші жартысында Қазақстанға сырттан бағытталған көші-қоншылар легі толастамай, керісінше, мәжбүрлі түрлерімен бірге, бос, игерілмей жатқан, шаруашылықтары аз жерлерге тұтас шаруашылықтарды көшіру көзделді. Мысалы, Қазақстанның оңтүстігіндегі Мырзашөлді игеру. Бұл шара өз бастауын патшалы Ресейдің отарлау-қоныстандыру саясатынан алады. Патшалық билік Қазақстан жерін әскери плацдарм етумен бірге *бос аймақтарын* ауыл шаруашылық шикізаттарын өндіру алқаптарына айналдыруды көздеген болатын. XIX ғ. соңында-ақ, 1892 ж. Мырзашөлді игеру – өлкенің агромәдениетін дамыту, ең бастысы легімен қоныстанып жатқан орыс, украин шаруаларын орналастыру мен жермен қамтамасыз етудің бір шарасы ретінде қаралған болатын. Ол туралы XIX ғасыр соңындағы деректер дәйек бола алады [Сборник ..., 1892]. 1930-жж. Мырзашөлді игеру мақсатында көші-қоншыларды орналастыру ісін кеңес өкіметі жалғастырды. Ұлы Отан соғыс қарсаңында кеңес үкіметі сол сызба бойынша Мырзашөлді игеру мақсатына орай одақтас республикалардан көші-қоншыларды жоспарлы түрде көшіру жүргізілді. Сонымен бірге, республика ішіндегі көші-қон да белсендірілді. Республиканың басқа облыстарынан алынатын адамдар саны жоспарланып, тұтастай шаруашылықтар Қазақстанға көшіріле бастады. Мысалы, 1940 ж. ақпан айында бір ғана Оңтүстік Қазақстан облысының өз ішінен Мырзашөлге 2700 шаруашылықты көшіру жоспарланды. 1940 ж. Оңтүстік Қазақстан облысының өз ішіндегі 52 ұжымшардан 2500 шаруашылық көшірілді [ҚР ПМ. 708: 3,4, 43-пп.].

Нәтижесі. 1950 жылдары *тың және тыңайған жерлерді игеру* кезінде тоталитарлық жүйе тағы бір ірі жобаны жүзеге асыру үшін адамдардың үлкен тобын қозғалысқа енгізді. Целиноград, Көкшетау, Павлодар, Солтүстік-Қазақстан, Қостанай облыстарында мыңдаған гектар жайылымдар егіндікке жыртылды. Малшылардың онсыз да әрі-сәрі жағдайын төмендеткен кез келді. Қазақ ауылдары да өткеннің аралдары іспетті әр жерде бір қылаң етіп шашырап қалды. Сол кезде-ақ батыс зерттеушілері тың жерді игеру акциясы қазақ ұлтының өмір сүруіне қатер төндіретін шара, патшалық отарлау саясатының жалғасы, – деп баға берген болатын. Өз елімізде де тың

жерлерді игерудің тиімсіздігінен сақтандырған қайраткерлер болды. 1939-1946 жж. Қазақстан БК(б)П ОК-нің ІІ-ші, 1946 ж. шілдесінен бастап І-секретары қызметін атқарған Ж. Шаяхметов Қазақстанның тың жерлерін игеру мәселесі көтерілген кезде, топырақтың құрамындағы құнарлы қабаттың, гумустың 2,5 см-ден аспайтындығына, жердің жел эрозиясына ұшырау қаупіне байланысты: «Біз өз жерлерімізден айрыламыз», - деп, Н.С.Хрущевтың тың жерлерді игеру идеясына қарсы болғандығы, сол үшін 1954 ж. қызметінен алынып, есімі ресми тарихтан сызылып тасталғаны белгілі. Жергілікті жерлерде бұл шараға қарсы тұрған басшылар болыпты. Мысалы, тың өлкесі орман шаруашылығының қызметкері Ертай Нақыпов СОКП басшылығы мен кеңес үкіметінің тың жерлерді игеру саясаты – патшалық тәртіптің отарлық саясатынан еш айырмасы жоқ деп ашық айыптаған. Алайда, жоспар!.. Асыра сілтеуші жоспар! Қазақстанда жоспардың мәнісін бәрі түсінетін. Оның нәтижесінде ұжымдастырудың жүздеген мың адам өмірін жалмағаны да есте жолақысы, отбасы басына 2 т. мүлік пен малын апару тегін;

- бір жолғы ақшалай жәрдемақы – отбасы басшысына 600 сом, ал отбасы мүшелерінің әрқайсысына 200 сомнан;

- шығатын жерінде дайындау ұйымдарына мал, астық және картоп өнімдерін өткізіп, ал барған жерінде айрбас қвитанциясы мен қоныс аударушының билетін көрсетіп, сондай мөлшерде мал, астық және картоп өнімдерін алу құқығы;

- көшіп келген жердегі ұжымшарлар мен кеңшарлар арқылы қоныс аударушылар отбасының басшысына 1.5 центнер, отбасының әрбір мүшесіне 0,5 центнер мөлшерінде азық-түлік несиесі берілді;

- бұл несие үш жыл көлемінде қайтарылатын;

- қорасындағы қосымша шаруашылық үйлерімен қоса тұрғын үй салу үшін қоныстанушыға ұзақ мерзімді несие берілді. Мөлшері 15 мың сомды құрайтын несиенің бұл түрінің 35%-ын мемлекет есебінен жабылатын. Қалғанын қоныстанушыға берілген кезден кейін үш жылдан соң төлеуді бастап, 10 жыл көлемінде қайтаратын болды;

- қоныс аударушының шыққан жеріндегі ауыл шаруашылығы салығының төленбеген бөлігі, оған қосымша, жеке басты және отбасы мүшелері аз отбасыларға қосылатын салық та жойылатын болды;

- көшіп келген жерде қоныс аударушы ауыл шаруашылығы салығынан, оған қосымша, жеке басты және отбасы мүшелері аз отбасыларға қосылатын салықтан 3 жылға босатылды.

Бұл кездегі ішкі көші-қонға түсушілердің басым көпшілігі Солтүстік аудандардан (24 %) көрінді. Сондай-ақ, Оңтүстік (15,6 %), Орталық (6,2 %) экономикалық аудандарда өсім байқалды. Шығыс пен Батыс аудандарынан әсіресе, ауылды жерлерден халықтың кетуі (аудандарға сәйкес 11,6 % және 26 %) басым болды.

Республикаға сырттан келгендердің көші-қоны мөңдеріне қарай бөліп, талдайық.

Бұл жылдары қазақтарға қарағанда қазақ емес этностардың өсу қарқыны жоғары болды. 1926 ж. бастап 1959 ж. дейінгі өсімнің жоғары қарқынын орыс, украин, белорустар көрсетті. Еңбекшілердің көші-қоны ауыл халқының, әсіресе, Солтүстік Қазақстанның облыстарындағы ауыл халқы санының өсуіне ерекше әсер етті. 1955 ж. Ақмола облысындағы халықтың механикалық өсімі 1953 ж. салыстырғанда 96 есе, ал, Қостанай облысында 23 есе өсті. Шығыс Қазақстан облысының халқы тың игеруші көшіп-қонушылар легінің ауылдық жерлерге келуінен ерекше өзгере қойған жоқ. Облыстағы ауыл халқының негізін құраған орыс және украиндердің тууы шектеліп, халықтың қалаға көшіп-қонуы өсті. 1939-1959 жж. ауыл халқы азайып, бұрынғы санының 85 %-ын құрады, яғни,

15 пунктке азайды (ал, облыстар халқының саны 37 %-ға өскен).

Тың игерілмеген аймақтарда ауыл халқының саны азайып, табиғи өсім көрсеткіштері бұрынғы деңгейінен ерекше өзгере қоймаған кезде, тың игерілген аймақтардағы халық санының өсімі, табиғи өсім мен некелесу көрсеткіштері күрт өсті. Көкшетау, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстарында тың жерлерді игеруге келген көші-қоншылар арқасында демографиялық жағдай жағымды болды. Тың жерлері игерілудегі облыстардың халқының саны: Көкшетауда – 49%-ға, Қостанайда – 91%-ға, Павлодарда – 105%-ға, Ақмолада – 97%-ға, ауыл халқының саны Көкшетауда – 32 %-ға, Қостанайда – 62 %-ға, Павлодарда – 72 %-ға, Солтүстік Қазақстанда – 11 %-ға, Ақмолада – 34 %-ға өсті. Ал, 1960-1965 жж. бір ғана Солтүстік Қазақстан облысының халқы 61%-ға өсті [История ...: 2001].

Көші-қон есебінен өсім болған тың жерлерін игерген облыстар мен табиғи қозғалыс есебінен жоғары өсім берген тың емес облыстардың ауыл халқының өсу қарқыны арасындағы өзгешілікті білу үшін, Атырау (тың емес) және Көкшетау (тың) облыстарының ауыл халқының жастық құрылымын салыстырсақ, онда 20-39 жас аралығындағылардың Көкшетау облысында 33%, Атырау облысында 27% болғанын байқауға болады. Тың облыстарындағы механикалық өсімнің бүкіл республикалық өсімдегі үлесі 1952 ж. 2,3%, 1953 ж. 4,0% ғана болса, 1954 ж. 31%-ға, 1955 ж. 47%, ал 1956 ж. 49,9%-ға дейін көтерілген.

1954-1956 жж., тың игерудің алғашқы кезінде, Қазақстанға 650 мың адам келді. Соның ішінде, 1954 ж. наурыз айында Қазақстанға 250 мың комсомолдар, 23 мың Кеңес армиясының бұрынғы әскерлері келді. Көшіп-қонушылар саны әрдайым өсуде болды. Егер, 1954-1958 жылдары Қазақстан халқы 24%-ға өскен болса, тың игеріліп жатқан облыстарда 40 –50 %-ға өсті. 1960 ж. қазіргі Торғай облысындағы тұрғындар саны 2 еседен аса өсті.

1959 ж. Бүкілодақтық халық санағы қорытындысы бойынша көшіп-қонушы тың игерушілердің республикадағы еңбек жасындағылар ішіндегі үлесі 33,9 % болса, тың облыстарында тіпті 88,9 %-ға жетті. Кейінгі жылдары да тыңға келушілер легі тыйылған жоқ. 1961-1965 жж. кеңшарларға 160 мыңнан аса адам келді.

Көші-қоншылар ішінде ер адамдар үлесі артық болды. Тың жерлерді игеру, өнеркәсіп өндірісінің жоғарғы қарқыны, әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін қалыпқа келтіру – осының бәрі 20-35 жас арасындағы жастарды қажет етті. Мысалы, Ақтөбе облысына келген көші-қоншылардың 47%-ы 18-45 жас аралығындағы ер адамдар, соның ішінде 18-29 жастағылардың – 36%-ы, 18-34 жастағылардың 41,5%-ы ер адамдар болды [КРОММ. 698. 1-п].

Соғыстан кейінгі жылдары табиғи өсім республика халқын 3360,2 мың адамға (56,6%-ға) өссе, оның 2346 мың адамы (69,8%-ы) 1955-1960 жж. тиесілі. 1939-1959 жж. республикадағы ауыл халқы 19,0%-ға, тың өлкесінде 83%-ға өсті. Тың жерлері игерілген облыстардағы механикалық өсімнің бүкіл республикалық өсімдегі үлесі 1952 ж. 2,3%, 1953 ж. 4,0% ғана болса, 1954 ж. 31%-ға, 1955 ж. 47%, ал 1956 ж. 49,9%-ға дейін көтерілді. Тың жерлері игерілген облыстарда халық 828 мың адамға (143 %-ға) өсті. Халқы ерекше қарқынды өскен Қостанай (343 мың адамға немесе 193,2 %-ға), Павлодар (204 мыңдай адамға, 181,1 %-ға) мен Көкшетау (187 мың адамға, 161,2 %-ға) облыстары болды.

Қазақтар республика бойынша 474 мың адамға өссе, тың жерлері игерілген өлкеде 10496 адамға кеміп, 1939 жылғы санының 97,9%-ын көрсетті. Соның ішінде, Солтүстік Қазақстан облысындағы қазақтар саны 47 мыңға кеміп, 1959 ж. санақ кезінде 1939 ж. санының 55,9 %-ын ғана құрады. Ал, 1959 ж. 1939 ж. мұндағы орыстар 106,3%-ға, немістер 151,6%-ға өсті. Қазақтар (44,1 пунктке) мен украиндар (42,7 пунктке) үлесі кеміген. 20 жыл ішінде орыстардың 1523 мыңдық өсімінің ішіндегі 435,4 мыңы тың өлкесінің еншісінде (28,6 %-дық өсім). Қостанай мен Көкшетау облыстарына келген көшіп-қонушылар орыстардың санын

(облыстарға сәйкес), 173 мыңға (246,5%) және 88 мыңнан аса (175,4 %) өсірді.

Украиндар Солтүстік Қазақстан (31,6 мыңға) мен Ақмола (5 мыңға) облыстарында кемігенімен, Қостанай (46,3 мыңға, 144,5 %-ға) мен Көкшетау (11 мыңға, 121,8 %-ға) облыстарында көбейді. Немістер 539%-ға, тың өлкесінде 8-9 еседей өсті Бұл кезеңдегі республикадағы немістердің негізгі өсімін тың игеру жылдары тың өлкесіндегі 5 облыс берді. Солтүстік облыстарда немістер 8-9 еседей өсті [*Асылбеков ...: 2005*].

Қазақтар екі санақ арасындағы өсімнің 14,6%-ын, орыстар 48,2%-ын, басқа этностар 37,2%-ын берді. Оңтүстік Қазақстанда ғана қазақтардың табиғи өсімі 66%-дық үлеске ие болды. Тың қазақты тұқыртып, 1959 ж. санақта үлесін 29,7%-ға түсірді. Тың игеру кезінде ұлттық фактор есепке алынбады, көшіп келушілер ішінде қазақтар саусақпен санарлықтай болды.

Тың игеру кезінде 1954-1956 жж. республикаға сырттан 391,5 мың механизатор келді. Келген көшіп-қонушылар негізінен басқа этнос өкілдерінен тұрды. Еңбек ресурсын ұлттық факторды естен шығармай, жергілікті этнос өкілдерінен, ата мекеннен қол үзгендерді қайтару есебінен толтыруға болар еді. Себебі, 1950 жж. туған ошаққа оралу сезімі шетелдегі аға ұрпақ тірі кезінде күшті еді. Алайда, ұлттық фактор есепке алынбады, көшіп келушілер ішінде қазақтар саусақпен санарлықтай болды. 1939-1959 жж. қазақтар үлесі 8 %-ға кеміп, орыстар республикадағы ең көп этносқа айналып, тіпті қазақ тілін мемлекеттік тіл ету ұсынылғанда, Савельев сияқты тың «идеологтары» Қазақстанда орыс тілділер көп болғандықтан мұндай ұсынысқа өздерінің көңілі толмайтындығын басылымдарда ашық жариялауға мүмкіндік алғандай сезінді. Мұның өзі ішкі және сыртқы көші-қон мәселесіне жопарлы түрде қарау керектігін үйрететін тарихи сабақ болып табылады.

Тың жерлер игерілген жылдары республикаға шетелден қазақтардың қайта оралу үдерісі орын алды. 1954 ж. КСРО мен Қытай арасындағы қарым-қатынас туралы жасалынған 10 жылдық келісім-шарт «кеңес азаматтарының» КСРО-ға қайтуына жол ашты. Сонымен бірге, КСРО Министрлер кеңесі 1954 ж. 16 сәуірде № 751-329 ерекше құпия жарлығы бойынша маусым-тамыз айларында Қытай Халық Республикасындағы «кеңес азаматтарын» тың жерлерді игеруге көшіру туралы, 1955 ж. 17 қыркүйекте №1701 «Шекарадан тыс жерлердегі кеңес азаматтарын репатриациялау және оларды КСРО-да еңбекпен қамту» туралы қаулысын қабылдайды. Осы қаулылар негізінде Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданы мен т.б. аудандарынан қазақ, ұйғыр, дүнген, орыстар қайта оралады. 1958-1962 жж. «Ұлы секіріс» кезінде Қытайдан қайтқандар саны көп болды. 1960-жж. кеңес-қытай қарым-қатынасы шиеленіскенге дейін екі жақтың туыстар арнайы виза мен ресми куәліксіз бір-бірімен араласып тұрды. Қытай егіншілері кеңестік жерлерден келіп шөп дайындайтын, отын-ағаш дайындап, балық аулайтын. Шыңжаңда Орта Азиядан шыққандардың автономиялық уездері мен болыстары болатын [Мендикулова ...: 2006]. 1962 ж. жағдай өзгерді. Сол жылы Қытайдың Іле-Қазақ автономиялы облысынан өткендердің саны 100 мың болған (негізінен, қазақтар мен ұйғырлар). Шекара жабылады. Ондағы «мәдени революция» жылдары (1966-1969 жж.) Шыңжан өлкесінде мешіттер мен ұлттық мектептер қиратылып, мұсылман дегендерді қудалау күшейген кезде де бұл көші-қон тыйылған жоқ.

1955-1962 жж. Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданы мен т.б. аудандарынан қазақ, ұйғыр, дүнген, орыстардың қайта оралып, олардың негізінен Алматы, Шығыс Қазақстан облыстарына тұрақтануы байқалды. Осы жылдардағы қазақтардың тарихи отанына көші-қонына тарихшы, ғалым З. Қинаятұлы: « ... біріншіден, ата жұртқа оралған көштің бастауы, екіншіден, империял-коммунистік аса қатаң жүйені өзіне мойынсұндырған күрделі құбылыс», -деп баға бере отырып, «ол көштің легінде келгендер өкіметтен бір басының сыйуынан өзге ештеңе күтпеген. Олар саяси идеологияның қатаң бақылауында жүріп-ақ, қазақтың

этномәдениетіне өзіндік үлес қосты», - деген тұжырым жасайды [Қинаятұлы ...: 2001].

Жоспарлы түрде белгілі бір елді мекендерге жинақы орналастыру шаралары жүргізілгенімен, уақыт өте, репатрианттар, негізінен, Алматы, Талдықорған, Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына шоғырланды.

Партиялық және үкіметтік органдар репатрианттарды қабылдау еңбекпен қамтамасыз ету, орналастыру және тұрмыстық жағдайларын реттеу мәселесін қатаң қадағалап отырды. Репатрианттар, негізінен, еңбек күші қажет, соның ішінде мал шаруашылығымен айналысатын совхоздары көп облыстарға жіберілді. Мұрағат құжаттары, ең алдымен ауыл шаруашылығына қатысты мамандық иелерін қабылдағанын, басқа мамандық иелерін де осы сала мамандықтары бойынша жұмыспен қамтамасыз еткендігін айтады. Бірақ, көбіне арнайы мамандықтары бойынша орналастыруға тырысты. Қоныстанушылардың көпшілігі шопандар, малшылар, құрылысшылар болды. Мамандығы бойынша орналаспағанына байланысты, үй-тұрмыстық жағдайына, несие, медициналық көмек алуға алуға қиыншылықтар мен кедергілерге байланысты наразылықтар болды. Қытайдан оралғандардың негізгі бөлігі ауыл шаруашылығы салаларына жіберілді. Қытайдан көшіп келгендерге арнайы жеңілдіктер жасалынды. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1962 ж. 24 мамырдағы № 380-51 қаулысы негізінде әрбір келген адамға 40 сом мөлшерінде (қайтарылмайтын) көмек 1 сом тәулік ақы және азық-түлік, өнеркәсіп товарлары беріліп, көмек көрсетілді.

Сонымен, 1954-1963 жж. Қытайдан 268371 репатриант КСРО-ға қайта оралды деп есептейміз. Себебі, 1954 ж. 2461 адам Қытайдан ұйымдасқан түрде келді. Келесі 1955 ж. мен 1963 ж. аралығында барлығы 199269 адам ұйымдасқан түрде, ал, 1962 ж. сәуір айында 66841 адам өз бетінше Қытайдан Қазақстанға оралды. 1962 ж. келгендердің ішінде 16135 әйел, 27375 бала, 13121 жалғыз бастылар тіркелді [ҚРОММ, 1987: 139 п.]. Барлығын қосар болсақ, репатрианттар саны 268371 адам болып шығады. Қабылданған ремигранттардың көбісі республикадан тыс басқа республикаларға да барып орналасты. 1954-1965 жж. ҚХР-нан келген көші-қоншылардың 47569 отбасысының (259398 адам) республиканың 14 облысқа орналастырылғаны және 1849 отбасының (8984 адам) басқа республикаға жіберілгені туралы мәлімет беретін де мұрағат құжаты бар [ҚРОММ.1987: 177-п]. Сонда 1954-1965 жж. ҚХР-нан Қазақстанға барлығы 259, 4 мың репатриант келді деп есептейміз.

Кеңестік дәуірге тән «Қазақстан – халықтар достығының шынайы лабораториясы», «социалистік интернационализм жеңісінің нақты үлгісі» және т.б.), - деп мақтанышпен айтылған тұжырымдардың орнығуына да себеп болған осы жылдар болып табылады. Себебі, Қазақстанға осы жылдары келген этнос өкілдерінің республика халқының сандық және сапалық өзгерістерге тигізген әсері ерекше. Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарғы толқын-толқын көші-қон үдерістері нәтижесінде сырттан өзге этнос өкілдерінің енуі қазақтарды өз елінде аз ұлтқа айналдырды, ана тілінің қолдану ауқымы тарылтты, қазақ мектептері жабыла бастады, ана тілін білмейтін қазақ жастары көбейді, 1980 жылдардың аяғында қазақтардың 40% өз ана тілін білмеді, ал Алматы қаласындағы қазақ жасөспірімдердің 90% өз ана тілінде сөйлемеді, не нашар білді, олардың ұлттың дәстүрлі әдет-ғұрпы мен мәдениетінен хабарсыз бола бастады. Соның нәтижесінде жалпы қазақ ұлтының болашағы бұлыңғырланып көмескі бола бастады.

Егеменділік жағдайында біз көп этносты ел екендігімізді мақтаныш тұтамыз, біз қазақ халқының, республикадағы басқа этнос өкілдерімен бірге және салыстырмалы түрде, әлеуметтік-демографиялық даму ерекшеліктерін арнайы түрде зерттеуге де ден қоямыз. Этнос аралық келісім мен татулықты дөріптей отырып, жаңа көзқарас қалыптастыру қажеттігіне толықталамыз.

Соның ішінде ана тілін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп сақтаушы, этностық ерекшеліктердің, тілі мен ділінің сақталуына мүмкіндік беретін қазақ тілі білетін, қазақша сауаттылардың саны мен сапасын көтеру.

Әлемге алғашқы өркениетті берген халықтың ұрпақтары - әл Фарабидың, Ахмет Яссаудың, Тауке мен Абылайдың, Төле, Қазыбек, Айтеке сынды билердің, Махамбеттің, Абай, Шоқан, Аманкелді, Шоқай, А.Байтұрсыновтардың, Рысқұловтың мұрагерлері, өздерін халқымыздың «элитасы» санайтын мырзалар бүгін майда-шүйде мәселелерге әуес болып, Отанымыздың тағдыры шешіліп жатқан кезде қара бастарының қамымен жүріп, ұлттық тіл мен ұлттық дәстүрдің сақталуына жаны ауырмауда. Өркениетті елдің дамыған азаматы ретінде жан-жақты дами отырып, үш тіл тұрмақ, қызығушылық танытса одан да көп тілді менгере алатын, қазақ тілінің, мәдениетінің, дәстүрі мен тәрбиесінің бал-қаймағын құнарымен жалғастыруды мақтан тұтатын әрбір қазақ, қазақ қана емес қазақ жерін мекендеген әрбір Қазақстан азаматы тіл мәселесін дұрыс түсінсе, онда жергілікті ұлт тілінің дамуына ешбір кедергі болмақ емес. Қазақстанда тұратын, патша өкіметі мен кеңестік дәуір кезінде ерікті және мәжбүрлі түрде жүргізілген көші-қон саясаты нәтижесінде қазақ жеріне келіп тұрақтанған этнос өкілдерінің ұрпақтары қазақ жерін отаным деп сезіне отырып, қазақ тілінің тарихи жағдайларға байланысты жоғалтқан мәртебесін көтеруге қолдау танытқаны абзал.

Сонымен, Қазақстанда қалыптасқан тіл мәселесінің қазіргі жағдайына себеп болған фактордың бірі – XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. бойы қарқынды түрде жүрген көші-қон процесі екендігі сөзсіз.

Кеңес дәуіріндегі сыртқы миграциялық толқынның Қазақстан индустриясының дамып, жаңа қалалардың пайда болып, ескі қалалардың жанаруына, ауыл шаруашылығы мен мәдениетіне тигізген игі әсерімен бірге оның көлеңкелі тұстары да көп болды.

Біріншіден, көші-қон процесінің қарқынды жүруінің нәтижесінде Қазақстан халқының құрамын көпэтностандудың ақыры Қазақстанда 1930 жылдардан бастап 1980 жылдың аяғына дейін жергілікті халықтың өз отанында азшылыққа айналуына жол ашты. Қазіргі кезде қазақтар республика халқының жартысынан көбін құрағанымен, Шығыс, Орталық, Солтүстік аймақтағы бес облыс пен Алматы қаласында көтерілгенімен, әлі де аз болып отыр. Мәселен, 1999 жылы қазақтардың Қостанай облысындағы өзіндік үлес салмағы 21,3%, Шығыс Қазақстанда 32,0%, Алматы қаласында 30,1% қана болса, 2006 ж. Қостанай облысында 34,4%, Солтүстік Қазақстанда 32,7%, Алматы қаласында 46,4%-ға көтерілді.

Екіншіден, негізінен Қазақстанда орыс тілділердің басым болуы мен орыс тілі мен жазуының кең қолданылуы араб жазуынан алдымен латын, одан кейін кириллицаға көшірілген қазақ тілінің мемлекеттік деңгейде қолданудан шеттетілуі мен аясының тарылуына әкеліп соқтырды. Тіпті Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған күннің өзінде де қазақ тілі лайықты бағаланбай келді. Қазіргі кезде латын жазуына біртіндеп көшу үдерісі тілдік мәселені шешуде маңызды тетікке айналуы да мүмкін.

Орыс тілі іс жүзінде Қазақстан Ресейдің отары болған кезден бері қолданылатын тіл болғандықтан, XX ғ. басында оның жазу графикасына өзгерістер енгізілгенімен қазақ жерінде ұдайы және үзіліссіз пайдаланылуда. Мұның өзі қазақ тілінде сауаттылардан көрі орыс тілінде сауаттылардың саны мен үлесінің әрдайым көп болуына әсерін тигізуде. Орыс тілінің мемлекеттік тілден ауқымы күшті, баспа, парламент, оқу орындары және т.б. салаларда қазақ тілінен де көп қолданылатыны шындық. Осы жерде айта кететін жайт, қазіргі Ресей Федерациясында да тіл мәселесі күрделі мәселе ретінде көтеріліп отыр. Ғаламдану процесіне енген сайын, қолдануға ыңғайлы тіл ретінде жастар арасында ағылшын тілінің басымдық көрсетуі орыс тілінің шұбарлануына әкелуде. Бұл өз кезегінде

орыс тілін сақтап қалу қажеттігі мәселесін туғызуда. Сол себепті, осы жерде айта кететін жайт, Қазақстанда қазақ тілі мәртебесін көтеру туралы сөз қозғау орыс тіліне деген қарсылықты білдірмейді, ол ұлт тілін сақтап қалу үшін алаңдағанмызды білдіреді.

Қорытынды. Қорытындылай келе айтарымыз, патшалы Ресейге отарлық кезіндегі елдің саяси-экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуындағы қалыптасқан бағыныштылық бағыт, кеңес дәуіріндегі репрессиялық саясат негізінде қазақтың озық ойлыларының бас көтеруіне тойтарыс беру, көші-қон нәтижесінде сырттан қазақ емес этностардың көптеп енуі және оларға ортақ түсінікті де қолайлы тіл ретінде орыс тілінің қолданылуы, әлеуметтік құрылымның барлық бөліктерінде басшылық орындарда қазақ емес, әсіресе славян халықтары өкілдерінің басым болуы, орыс тілділердің негізгі қызмет орындарында көпшілік болуы, кириллицаның арнайы енгізілгенге дейін ұзақ уақыт қолданыста болып, жазба мәдениетінің күрт дамуы кезінде негізгі байланыс құралы ретіндегі орыс тілінің мәртебесінің берік тамырланып, қолданылуы әлі күнге дейін негізгі қызмет орындарында орыс тілділердің басым болуы қатынас тілі ретінде орыс тілін қолдануды тиімді және пайдалы деп шешуге әкелуде. Яғни, жергілікті ұлт тілінің ресми қолданыста болғанымен іс жүзінде қажеттілік барысында шеттетілуі, латын графикасы енгізілгенге дейінгі, кезіндегі және кейінгі кезеңде де кирилл графикасының қолданылуының мызғымастығы, кеңестік дәуірде қазақ тілінің қолданыс аясын тарылтқан мемлекет саясаты, кириллица енгізілгеннен кейінгі сауатсыздықты жою мен білім беру орындарының (мектептердің) көптеп ашылуы – олардың ішінде орта және арнайы білім беретін мектептер мен білім беру мекемелеріндегі сабақтардың орыс тілінде жүргізілуі, орыс мектептерінің сандық және үлестік мөлшерінің көп болуы, қазақ тілін білетін, қолданатын қазақтар саны мен үлесінің төмен болуы, қазақ тілінің мәртебесінің лайықты тұғырға көтерілмеуіне әкелген себептерді туғызды.

Қазіргі мемлекетіміздің тіл саясаты бұл кемшіліктің орнын толтыруда, бірқатар жетістіктер де бар, бірақ, туындап отырған мәселелер де бар.

Елбасымыз Назарбаев сөзімен айтқанда: «Көтерілген мәселелер жан-жақты ой елегінен өткізіп, терең зерделеуді талап етеді. Сондай-ақ, біздің дүниетанымымыз халқымыздың өткені мен бүгінінің және болашағының іргелі негіздеріне тікелей қатысты. Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі». Ал, Қазақстандағы үдерістердің табысты болуы елдегі этносаралық татулық пен бірлікке тікелей қатысты.

Сондықтан, «Рухани жаңғыру» идеясын жүзеге асырудағы басты ұстаным – «Бірлік бар жерде тірлік бар!» .

Әдебиеттер:

Асылбеков М.Х., Күдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік және ұлттық құрамындағы өзгерістер (1939-1959 жылдар) . – Алматы: Өркениет, 2005. – 160 б.

История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 600 с., с. 341.

Карстэн А.А. Целинный край. Эл.ресурс / Сайт Геоман - <http://geoman.ru/geography/item/f00/s08/e0008138/index.shtml> - 5.09.2016

Кинаятұлы З. Көш ол – ұлт өміріндегі кұбылыс // Егемен Қазақстан. – 2001, наурыз – 22

КРОМА. 698-к., 14-т., 151-іс, 1-п

КРОМА.1987-к., 1-т., 127-іс., 139 п.

ҚР ПА. 708-қор, 4/1-тізбе, 1160-іс, 1-п.

Мендикулова Г.М. Исторические судьбы kazakhs диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.; Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: История и современность. – Алматы: Всемирная ассоциация казахов, 2006. – 343 с., с. 79.

Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области / под ред. И.И. Гейера. – Ташкент: Издание Сыр-Дарьинского областного статистического комитета, 1892. – Т. 2. – 514 с.].

References:

Acylbekov M.H., Kudaibergenova A.I. Kazakhstan halkynyn aleumettik zhane ulttyk kuramyndahy ozgerister (1939-1959 zhyldar) . – Almaty: Orkeniet, 2005. – 160 b.

Historia Kazakhstana: narody i kultury. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 600 s., S. 341.

Karsten A.A. Zelinnyi krai. El. resurs / Sait Geoman - <http://geoman.ru/geography/item/f00/s08/e0008138/index.shtml> - 5.09.2016

Кинаятұлы З.. Көш ол – ұлт өміріндегі кұбылыс // Егемен Қазақстан. – 2001, наурыз – 22

КРОМА. 698-к., 14-т., 151-іс

КРОМА.1987-к., 1-т., 127-іс.

ҚР ПА. 708-к, 4/1-т, 1160-іс.

Мендикулова Г.М. Lstoriheskie sudby судьбы kazakhskoi diasporы. Proishozhdenie I razvitie. – Almaty: Gylym, 1997. – 264 s7

Мендикулова Г.М. Kazakhskaya diaspora: Historia I sovremennost. – Almaty: Vsemirnaya assotiahhiya kazakhov, 2006. – 343 s., S. 79.

Sbornik materialov dlya statistiki Syr-Darinskoi oblasti / pod red. I.I. Geiera. – Tashkent: Izdanie Syr-Darinskogo oblastnogo statistiheskogo komiteta, 1892. – Т. 2. – 514 s.].

Жаркенова А.М.¹

¹Доктор исторических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л. Гумилева. Казахстан, г. Астана.

E-mail: zharkenova2710@yandex.kz

ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XXI ВВ.

В статье проводится изучение динамики численности казахского населения в Северном Казахстане в период конца XIX-начала XXI вв. Изменения в численности и удельном весе казахов исследуется на основе историко-сравнительного анализа проводится по материалам Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., советских переписей 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг., двух переписей, проведенных в независимом Казахстане 1999 и 2009 гг., а также данных текущей статистики за 2016 год. Таким образом, хронологически исследуемый период охватывает более, чем столетнее время, верхней границей определен 1897, а нижней – 2016 год. Уточняется численность казахов и их удельный вес в общем составе населения региона. Анализ этих показателей в исторической динамике позволяет сформулировать вывод о наиболее низкой доле казахского населения в регионе по сравнению со средними показателями в целом по Казахстану. Выделяются два периода в динамике изменений численности казахов – первый – с 1897 по 1959 год и второй – после 1959 и по настоящее время. Определяются причины снижения удельного веса казахов, главной из которых является миграционный фактор. Отдельно показано значительное снижение численности казахов в Северном Казахстане (потери составили свыше 43 %) в период до 1939 года, вызванное массовой смертностью в годы Великого голода, возникшего в результате насильственной коллективизации.

Обретение независимости стало мощнейшим фактором роста численности и удельного веса казахов. Однако, если в целом по РК казахское население достигло демографического превосходства, став наиболее многочисленным этносом, увеличив свою долю почти до 67 %, то в Северном Казахстане ситуация иная. Только в двух областях из четырех казахи составляют около половины населения. До сегодняшнего дня казахское население не приблизилось к тому удельному весу, который оно занимало в 1897 году.

Ключевые слова: Северный Казахстан, регион, северные области, моноэтничность, полиэтничная структура, казахи, численность, удельный вес, голод, переписи населения, миграция.

Жаркенова А.М.¹

¹тарих ғылымдарының докторы, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті. Қазақстан Республикасы, Астана қ.
E-mail: zharkenova2710@yandex.kz

Мақалада XIX ғ. аяғы – XXI ғ. басындағы Солтүстік Қазақстандағы қазақ халқы санының динамикасы қарастырылған. Қазақтар санындағы өзгерістерге 1897 ж. Ресей империясы жүргізген, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 жж. кеңестік, 1999 және 2009 ж. тәуелсіз Қазақстанда жүргізілген жалпы халық санағының сонымен қатар 2016 ж. ағымдағы статистиканың материалдары негізінде тарихи-салыстырмалы талдау жасалады. Сонда зерттеліп отырған хронологиялық шеңбер жүз жылдан артық уақытты алады, жоғары шекарасы – 1897, төменгі шекарасы – 2016 ж. Қазақтардың саны және аймақтың жалпы құрамындағы олардың үлес салмағы нақтыланады. Тарихи динамикадағы бұл көрсеткіштерге талдау жасағанда жалпы Қазақстандағы орташа көрсеткіштермен салыстырғанда аймақтағы қазақ халқының санының көрсеткіші тарихи динамикада төмен деген пайымдама жасалды. Қазақтар санының динамикасындағы өзгерістердің екі кезеңі бөліп көрсетілді: біріншісі 1897-1959, екіншісі – 1959 жылдан кейін қазіргі кезге дейін. Қазақтардың үлес санының азаю себептері анықталады, оның басты себебіне миграциялық фактор жатады. Солтүстік Қазақстандағы 1939 жылға дейінгі кезеңдегі қазақтар санының төмендеуі жеке көрсетілді (43%-дан жоғары), бұл күштеп ұжымдастыру уақытындағы аштық кезіндегі жаппай өлімнің болуына байланысты болды.

Тәуелсіздікке қол жеткізу халық санының және қазақтардың үлес салмағы өсуінің негізгі факторы болды. Алайда, жалпы алғанда ҚР бойынша қазақ халқы демографиялық жағынан өсіп, 67 % дейін өсіп, көп санды этносқа айналды, ал Солтүстік Қазақстандағы жағдай басқаша. Төрт облыстың екеуінде ғана қазақтар халықтың жартысын құрайды. Бүгінгі күнге дейін қазақ халқы 1897 жылғы үлес салмаққа жақындаған жоқ.

Кілт сөздер: Солтүстік Қазақстан, аймақ, солтүстік облыстар, моноұлттық, көп ұлттық, қазақтар, сан, үлес салмағы, аштық, халық санағы, көші-қон.

Zharkenova A.¹

¹Doctor of historical sciences, Associate professor of the
L. Gumilev Eurasian national university, Republic of Kazakhstan, Astana city.
E-mail: zharkenova2710@yandex.kz

The article studies the dynamics of the Kazakh population in Northern Kazakhstan during the late nineteenth and early twentieth centuries. Changes in the number and specific weight of Kazakhs are investigated on the basis of historical comparative analysis based on the materials of the General Census of the Russian Empire in 1897, the Soviet censuses of 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, two censuses conducted in independent Kazakhstan 1999 and 2009, as well as data of current statistics for 2016.

Thus, the chronologically explored period spans more than a century, the upper limit is 1897, and the lower limit is 2016. The number of Kazakhs and their share in the total population of the region is specified. Analysis of these indicators in historical dynamics allows us to formulate a conclusion about the lowest proportion of the Kazakh population in the region compared to the average for Kazakhstan as a whole. There are two periods in the dynamics of changes in the number of Kazakhs - the first - from 1897 to 1959 and the second - after 1959 and the present. The reasons for the decrease in the specific weight of the Kazakhs are determined, the main one being the migration factor.

The acquisition of independence has become a powerful factor in the growth of the number and proportion of Kazakhs. However, if in general the Kazakh population reached a demographic superiority in the RK, becoming the most numerous ethnic group, having increased its share to almost 67%, then in Northern Kazakhstan the situation is different. Only in two oblasts of four Kazakhs make up about half of the population. Until now, the Kazakh population has not come close to the specific weight that it occupied in 1897.

Key words: Northern Kazakhstan, region, northern regions, monoethnicity, polyethnic structure, Kazakhs, number, specific gravity, famine, censuses, migration

Введение

Северный Казахстан - один из крупнейших и значимых регионов страны, в настоящее время включающий четыре области - Акмолинскую, Костанайскую, Павлодарскую и Северо-Казахстанскую. Этот регион для исследования избран в связи с особой важностью этнодемографических процессов, протекавшим в нем в различные исторические периоды. Являясь вторым по численности регионом после Южного Казахстана, даже сегодня в нем коренное казахское население не составляет большинства, а в отдельные периоды доля казахов снижалась до 18 %. Именно Северный регион Казахстана стал объектом масштабных переселений в царский и советский периоды преимущественно славянских народов, что и привело в результате к резкому снижению удельного веса казахов и превращения их в меньшинство на своей исторической территории. До начала миграций из европейских губерний Российской империи казахское общество было практически моноэтническим, но уже на момент Всеобщей переписи 1897 года в северном регионе доля казахов снизилась до 57 %. Затем масштабные миграции советского периода во время проведения индустриализации, освоения целинных земель, дальнейшего развития индустриальных процессов привели к мощному падению удельного веса казахов. При этом снижение доли казахов коснулось не только городского, но и сельского населения. Удельный вес казахов достиг своих минимальных значений, что ставило под угрозу само существование этноса. С обретением независимости начались позитивные перемены в демографическом развитии казахского населения, которое показывает сегодня в Северном Казахстане тенденцию к росту, как по абсолютной численности, так и по удельному весу.

В целом на протяжении исследуемого периода демографическое развитие казахов в Северном регионе обладало отличительными особенностями, связанными с их невысокой численностью в сравнении с русскими и наиболее низкой долей в сопоставлении с другими регионами Казахстана. Возвращение преобладания казахов при сохранении полиэтнической структуры населения Северного Казахстана является восстановлением исторической справедливости.

В связи с этим, изучение демографического развития казахского населения региона в динамике на протяжении длительного исторического периода имеет особую актуальность. Актуальность темы исследования обусловлена также остротой вопроса принадлежности северных территорий Казахстана казахскому этносу, который стал часто муссироваться отдельными представителями российского общества. Проведенный анализ дает возможность четко обосновать историческую моноэтничность населения Северного Казахстана, изменившуюся в результате длительных и масштабных переселений других этносов. Сразу уточним, что из-за обширности заявленной темы и длительности изучаемого исторического периода, наш основной интерес будет сконцентрирован на динамике численности казахов, изменении их удельного веса в составе всего населения региона.

Материалы и методы

Материалы, которые использовались в ходе настоящего исследования, являясь, прежде всего, данными переписей населения Казахстана, начиная с Всеобщей переписи Российской империи 1897 г., переписей, проведенных в советский период и двух переписей Республики Казахстан - 1999 и 2009 г.

Первая Всеобщая перепись 1897 г. охватила население всей Российской империи, в том числе и областей, составляющих Казахский край. Итоги переписи 1897 г. предоставляют возможность изучить численность, национальный, половозрастной и сословный состав населения Акмолинской области, динамику мигрантов, проанализировать источники и направления миграционных потоков, а также степень их интенсивности в северных областях Казахстана.

Анализ материалов переписей населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 г. был осуществлен сравнительно-сопоставительным методом по основным демографическим и этническим характеристикам. Особому анализу подверглись материалы переписей 1926 и 1939 г., которые прежде недостаточно привлекались в исследовательской практике. Для определения репрезентативности этих переписей дополнительно использовались аналитические и статистические материалы архивов ЦГА РК.

Наиболее полные сведения о демографическом развитии казахского населения северных областей были представлены в итогах Всесоюзной переписи населения 1959 г. Основные демографические показатели исследовались также по данным Всесоюзных переписей 1970, 1979 и 1989 гг., что дало возможность представить динамику изменения численности казахов в период 50-80-х годов XX века.

Сопоставление, сравнение и анализ данных переписей населения 1897, 1959, 1970, 1979, 1989 г. проведено по информации электронного ресурса «Демоскоп Weekly».

Интересный материал получен при анализе данных первой переписи независимого Казахстана, проведенной в 1999 г. Эта перепись дает возможность выявить и конкретизировать серьезные изменения, произошедшие за первые годы суверенитета, в численности казахов в целом по стране и конкретно по северным областям. В материалах переписи 2009 г. присутствует информация о численности городского и сельского казахского населения, миграционном движении и др.

Кроме того, использовались материалы текущей статистики, такие как статистические сборники «Казахстан в цифрах», «Казахстан сегодня», «Казахстан за годы независимости», «Статистический ежегодник», «Регионы Казахстана», «Женщины и мужчины Казахстана», «Население Казахстана», «Молодежь Казахстана», демографические ежегодники, этнодемографические ежегодники Казахстана, демографические ежегодники регионов Казахстана и др. В совокупности этот информационно-статистический материал позволяет получить репрезентативные данные по всем демографическим показателям развития казахского населения.

Методология исследования опирается на принципы этнической демографии, которая является сравнительно молодой отраслью знания, возникшей на стыке демографии с другими науками, в данном случае - с этнологией/этнографией, в результате сближения исследовательских задач. В их числе процессы изменения этносов во времени, в нашем случае, казахского, в результате взаимодействия с другими этносами, прежде всего, с русским. При подготовке статьи применялись как собственно исторические методы – историко-хронологический, диалектический, историко-сравнительный, так и демографические методы – статистический анализ, сопоставительный анализ переписей.

Обсуждение

Изучение демографического развития казахов началось еще в дореволюционный период, но, долгое время работы довольно немногочисленных

авторов носили описательный характер и касались в основном вопросов хозяйства и быта казахского населения. Первым исследованием, в котором рассматривались демографические аспекты казахского населения, полагаем, явился труд М. Тынышпаева (Тынышпаев 1925: 75). Численность и национальный состав населения Казахстана впервые были рассмотрены в работе А.Н. Донич (Донич 1928: 27-53).

Позже вопросы, связанные с численностью казахов затрагивались также в работах С. Асфендиярова (Асфендияров 1935:215), Е.Б. Бекмаханова (Бекмаханов 1957:342). Следом за ними казахстанские исследователи В.В. Востров, Е.А. Масанов (Востров, Масанов 1980: 254) приступили к непосредственному изучению демографической проблематики казахского населения конца XIX-начала XX в. Появляются серьезные монографические исследования, посвященные социально- и этнодемографическим проблемам населения территорий, входивших в состав Российской империи, в том числе и казахов. Среди них выделим работу В.М. Кабузана (Кабузан 1963:230). Особую ценность работе придает расчет численности населения Казахстана в этническом разрезе на основе сопоставления данных переписи 1897 г. и текущей статистики.

70-80-е гг. XX в. стали одним из наиболее плодотворных периодов в развитии историко-демографических исследований в Казахстане. Этот период отмечен глубоким интересом ученых к теоретическим и историографическим аспектам демографии. Особый интерес был проявлен казахстанскими авторами к проблемам демографического развития населения дореволюционного Казахстана. Историческая демография казахского и других наиболее многочисленных этносов получила глубокую разработку в трудах Н.В. Алексеенко (Алексеенко 1981:142)Ф.Н. Базановой (Базанова 1977: 58-66), Н.Е. Бекмахановой (Бекмаханова 1980:238; Бекмаханова 1986:242), Г.К. Кронгардта (Кронгардт 1976: 31), Н.Н.Ляпуновой (Ляпунова 1985: 62), М. С.Муканова (Муканов 1974:148), И.П. Орлянского (Орлянский 1974:48). Ими изучен широкий круг вопросов, связанный с численностью населения дореволюционного Казахстана и отдельных регионов, его этнического и половозрастного состава, социальной структуры, формирования городского населения.

Конец 80-х, начало 90-х и последующие годы явились периодом серьезного подъема в изучении социально-демографического развития населения Казахстана. В особенности, главный интерес отечественных ученых был сконцентрирован на проблемах численности и этнической структуры населения в советский период, факторах формирования полиэтничного состава и изменениях в количестве и удельном весе коренного казахского населения. Среди многочисленных работ выделим исследования М-А.Х. Асылбекова и А.Б. Галиева (Асылбеков, Галиев 1991:192), В.В. Козиной (Козина 1994:27), Н.В. Алексеенко (Алексеенко 1999:157) и А.Н. Алексеенко (Алексеенко 1993:126), Ф.Н.Базановой (Базанова 1987: 152), Н.З. Такижбаевой (Такижбаева 1999: 58).

Между тем следует отметить, что в конце 80-90-х гг. историческая демография казахов изучалась в контексте общего социально-демографического развития полиэтничного населения страны. Отдельных работ, посвященных конкретно демографии казахского населения, практически не было. Можно отметить монографию М.С. Муканова, в которой проводится анализ этнической территории казахов в XVIII – начале XX веков, к каковым автор относит и Северный Казахстан (Муканов 1991: 64). З.Кабульдинов в кандидатской диссертации доказывает на конкретных архивных источниках автохтонность казахского населения в Западной Сибири, приводит данные о численности и расселении казахов (Кабульдинов 1997:261).

Острейший вопрос о численности казахов, бежавших от голода в Сибирь, получил освещение в монографии М.П.Мальшевой (Мальшева 1999: 536).

В 2000 году публикуется монография академика М.Х. Асылбекова и

В.В. Козиной «Казахи» (Асылбеков 2000: 120), в которой исследуются демографические тенденции казахского населения, происходившие в период 80-90-х гг. XX века.

А. Мамырханова посвятила свою диссертацию изучению казахского населения в период между переписями 1897 и 1926 гг. (Мамырханова 2002: 158). Известный казахстанский демограф А.Гали много лет пишет о необходимости роста численности казахов, что является главным условием существования независимого национального государства (Гали 2003: 92). А.Калыш показывает роль казахов-репатриантов в росте численности казахского населения и улучшении демографической ситуации (Калыш 2008: 363).

Докторская диссертация российской исследовательницы И.В.Октябрьской (Октябрьская 2004: 281) хоть непосредственно не затрагивает казахов, проживающих в самом Казахстане, но дает достаточно четкую картину этнополитических и демографических процессов среди казахского населения Алтая на протяжении XIX–XX вв.

Голод в Казахской степи, повлекший гибель миллионов казахов и обернувшийся катастрофическими последствиями для демографии казахского населения, стал объектом исследования М.Татимов (Татимов 2009: 60). Выдающийся казахский демограф назвал эти трагические события «голощекинским Голодомором» (Татимов 2009: 193).

Что касается региональной демографии, то в конце XX-начале XXI века вышли крупные фундаментальные работы и защищены докторские диссертации по социально-демографическому развитию населения Западного Казахстана - М.Н. Сдыков (Сдыков 1995:220; Сдыков 1996:382); Восточного Казахстана - М.Г. Ескендиров (Ескендиров 2006: 220), А.С. Адильбаева (Адильбаева 2010: 239); Центрального - В.В.Козина (Козина 2000:144, Козина 2001:184, Козина 2002:347); Южного Казахстана - М.К. Толекова (Толекова 2003: 53), Л.Т. Кожакеева (Кожакеева 2009:249).

В то же время следует акцентировать внимание на отсутствии фундаментальных исследований по социально-демографическому и этническому развитию населения Северного Казахстана. Работы, посвященные этим вопросам, насчитывают буквально единицы. В особенности, это касается изучения казахского населения. Среди такого рода работ выделим следующие. Так, историческая география, численность и расселение казахских родов в регионе подробно изучены Г. Ксенжик (Ксенжик 2004: 30). С.Самаркин среди целого ряда работ по социально-демографическим и этническим процессам в Северном Казахстане занимался исследованием вопросов количественного состава казахских и переселенческих семей в Северном Казахстане в конце XIX – начале XX века (Самаркин 2007: 250). Социально-культурное развитие этнических диаспор Павлодарской области в 1937–2000 гг. рассматривается А.С.Амановой (Аманова 2007: 196).

Данные социологических исследований по миграции казахов в новую столицу Астану и ее влиянию на рост численности горожан-казахов обобщены в статьях и диссертации А.Т. Забировой (Забирова 2004: 55).

Таким образом, тема настоящего исследования имеет низкую степень изученности и не привлекла до сего времени серьезного научного внимания. В силу этих обстоятельств и была избрана проблема изменения численности казахского населения Северного Казахстана в 1897-2016 гг. Новизна представленной статьи имеет несколько аспектов. Во-первых, региональный – поскольку в казахстанской историографии нет работ, посвященных населению столь крупного и важного в экономическом, демографическом и политическом отношении регионе, как Северный Казахстан. Во-вторых, изменение численности и удельного веса казахов в так называемом «самом русском регионе» под воздействием различных факторов, также не получили разработку. В-третьих, изучение процессов количественных изменений казахского населения в регионе

на протяжении столь длительного исторического периода с 1897 года и по настоящее время предпринимается нами впервые. В-четвертых, анализ изменения численности казахов в Северном Казахстане осуществлен на основе всех переписей населения, проведенных в дореволюционный, советский и суверенный периоды истории нашей страны.

Результаты

Численность населения, динамика и изменения, происходившие в ходе исторического процесса, являются главным показателем демографического развития любой страны. В особенности, это касается численности коренного, государствообразующего этноса. Динамика численности казахского населения на протяжении исследуемого периода неоднократно претерпевала серьезные изменения и трансформации, связанные с численностью и удельным весом казахов. В середине XIX в. население Казахстана обладало моноэтнической структурой, с полным преобладанием казахов на всей территории. Начиная с конца XIX в. и до образования суверенного государства динамика этнического состава характеризовалась постоянным расширением представительства различных этносов, доминированием русско-славянского компонента и снижением удельного веса казахов. Только к 25-летию независимости казахи вернули свое демографическое преимущество, став наиболее многочисленным этносом.

Н.В.Алексеев и А.Н. Алексеев, Е.П. Зимовина, М-А.Х. Асылбеков, Н.Е. Бекмаханова в качестве основного фактора изменения снижения удельного веса казахов в составе населения Казахстана называют миграцию. Так, Н.В. Алексеев пишет: «с конца XIX в. (перепись населения 1897 г.) до конца века XX (перепись населения 1989 г.) ведущей этнической компонентой в динамике численности населения являлись русские. За обозначенный период их стало больше в 11,2 раза, тогда как казахов - в 1,8 раза, то есть темпы роста числа русских были в 6,2 раза выше. Удельный вес русских в составе населения Казахстана быстро рос, достигнув максимума к концу 50-х - началу 60-х г. Удельный вес казахского этноса в эти годы снижается до минимального значения» (Алексеев 1999: 87).

В 90-е г. XX в. миграция приобрела обратный вектор, за пределы Казахстана устремились потоки русских, украинцев, белорусов, немцев и других этносов. Отрицательное миграционное сальдо приняло угрожающие для национальной безопасности масштабы. Стремительно теряющая население страна стала активно предпринимать меры по росту иммиграции, началась репатриация этнических казахов-оралманов.

В начале XXI в. миграционное сальдо приобретает устойчивые положительные характеристики, эмиграция идет на спад в результате достижений в социально-экономической сфере и исчерпания миграционного потенциала европейских этносов.

С 1897 г. и по настоящее время демографические тенденции среди казахского населения находились в постоянном движении, происходили кардинальные изменения, повлиявшие на его численность и удельный вес. Казахи, представлявшие в середине XIX в. моноэтническое общество, уже к переписи 1897 г. начинают утрачивать это свойство. По переписи 1959 г. они подходят к самой низкой планке своего удельного веса в составе населения, затем идет рост, продолжающийся и в настоящее время.

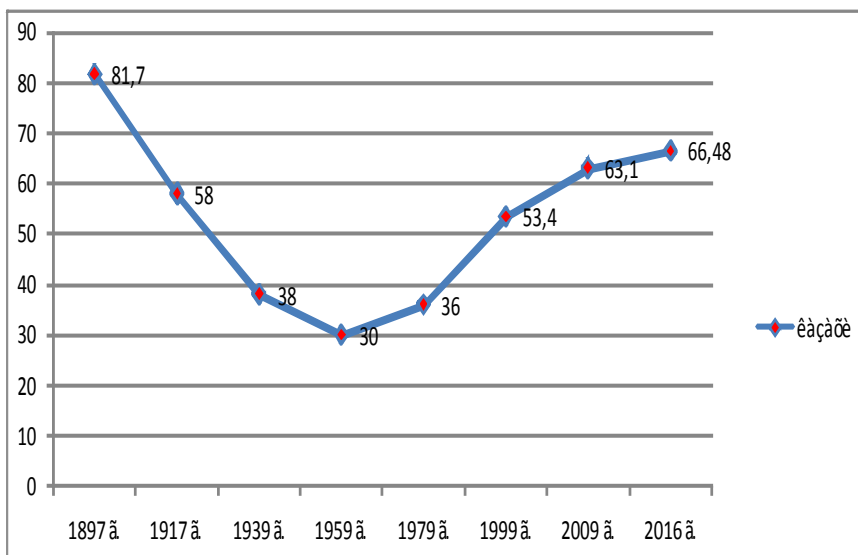

Рис. 1 – Динамика удельного веса казахов в общем составе населения Казахстана в 1897-2016 гг. (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств; Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года)

Как видно из рисунка 1 с 1897 года происходило неуклонное снижение удельного веса казахов в общем составе населения. В 1917 г. доля казахов снизилась по сравнению с 1897 г. на 23,7 пунктов, в 1939 – на 43,7, в 1959 – на 51,7. Достигнув минимума в 30 %, после 1959 г. начинается постепенный рост. Так в 1979 г. доля казахов составила 36 %, в 1999 - 53,4, в 2009 – 63,1 и в 2016 г. достигла 66,48 %. Тем не менее, казахам пока не удалось подойти к уровню удельного веса, соответствующему 1897 г. Что касается Северного Казахстана, то, даже после 27 лет независимости казахи по-прежнему не являются большинством на своей исторической территории.

Как известно, Акмолинская область, которая к моменту проведения Первой Всеобщей переписи населения Российской империи объединяла всю территорию современного Северного Казахстана, подверглась массовому переселенческому движению в наиболее крупных масштабах. Так, по нашим подсчетам, именно в Акмолинской области доля уроженцев других губерний и других государств была наиболее высокой - 18,8% (109697 чел.) от общей численности населения области. При этом наиболее крупные потоки миграции были направлены из Полтавской (19323 чел.), Самарской (16348), Черниговской (9197), Тобольской (8673 чел.) губерний, т.е. из регионов империи, населенных преимущественно русскими и украинцами (Асылбеков, Жаркенова 2001:35).

Таблица 1 - Численность казахов в Северном Казахстане в 1897-2016 г. (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств; Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года)

годы	Казахстан		Северный Казахстан	
	Все население	Казахи	Население региона	Казахи
1897	5118,5	3392,8	682,6	389,2
1926	6503,006	3627,6	1971,824	788,090

1939	6151,102	2327,6	1619,145	445,821
1959	9 309, 847	2794,9	2 753, 136	512, 352
1970	12 848, 573	4161,2	3708,998	743,087
1979	14 684, 283	5289,3	4 008, 531	896, 650
1989	16 464, 464	6534,6	4 429, 632	1075 686
1999	14953,0	7985,0	3387,0	1205027
2009	15 982, 4	1009,7	2756,3	1213190
2016	17 670, 579	1174,8	3828, 570	1275043

В результате миграции численность казахов по переписи 1897 г. составляла 389,2 тыс. из 682,6 тыс. общего числа. По переписи 1926 года общая численность населения Северного Казахстана увеличилась до 1971, 824 чел., а численность казахов – до 788,090 тыс. За 1897-1926 г. численность населения региона увеличилась в 2,9 раза, или на 1 280,2 тыс. чел., в то время как общая численность населения Казахстана выросла на 1 395 тыс. чел. То есть, практически весь прирост был обеспечен северными областями - почти 92 %. Численность казахов в Северном регионе также выросла (2,02 раза), но не так значительно, как общее количество населения (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств; Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года).

Рост численности населения региона прекратился с период между переписями 1926-1939 гг. В целом в Северном регионе общее число жителей сократилось с 1971, 824 до 1619, 145 чел. При этом, сокращение численности казахов было более значительным – с 788,090 до 445,821 тыс. чел., на 342, 269 тыс. чел. И это только по официальным данным переписи 1939 г., результаты которой оспариваются целым рядом современных исследователей. В действительности, цифры потерь были гораздо выше, но даже по официальным данным численность казахов в регионе сократилась на 43,4 % (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств).

В 1939-1959 г. численность Северного Казахстана выросла в 1,7 раза, на 1 1134 тыс., а по Казахстану - на 3 158 тыс. чел. Доля региона в приросте составила почти 36 %. Численность казахов в регионе увеличилась с 445,821 до 512, 352 тыс. чел., то есть на 66,531 тыс. чел. или всего на 12 %. За 20 лет после переписи 1939 года, казахское население не смогло даже восстановить свою численность, достигнутую к 1926 году (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств). Причинами явились значительные потери казахов во время Великой Отечественной войны и низкий естественный прирост.

В 1959-1970 гг. произошел рост численности населения Северного Казахстана в 1,3 раза, а его доля в общем приросте республики уменьшилась до 30 %. Казахи увеличили свою численность в 1,4 раза – с 512, 352 до 743,087 тыс. чел. (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств). Но, по-прежнему казахское население не смогло достичь своей численности на 1926 год. Несмотря на значительный прирост рождаемости, пик которого пришелся на начало 60-х годов, тем не менее, демографические последствия голода, военных лет оказывали свое негативное воздействие.

В 1970-1979 гг. общая численность населения региона увеличилась с 3708,998 до 4 008, 531 тыс. чел. - на 299, 533 тыс. Тогда как казахам удалось показать прирост на 153,653 тыс. – с 743,087 до 896, 650 тыс. Наконец, удалось превзойти уровень 1926 года. Доля прироста казахов в общем составе населения Северного Казахстана превысила 50 % (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств).

В период между переписями 1979 и 1989 гг. тенденция роста численности казахов стала набирать довольно значительные темпы. В этот период число

казахского населения выросло на 179,036 тыс. - с 896, 650 до 1075, 686 тыс., или в 1,2 раза. Тогда как общая численность в регионе показала рост несколько меньше – в 1,1 раза, с 4 008, 531 до 4 429, 632 тыс. чел.(Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств).

Таким образом, можно говорить о том, что с 1979 года в Северном Казахстане начался постоянный рост численности казахов, которые стали играть основную роль в общем приросте населения региона.

1989 г. становится временем, когда рост численности населения в стране и по регионам сменяется спадом. В 1989-1999 гг. сокращение количества жителей в Северном регионе составило 1 042 тыс. чел., тогда как по Казахстану в целом - 1 511 тыс. чел. Следовательно, доля региона в сокращении общей численности населения составила почти 69 %. Причина в массовой эмиграции русского и других европейских этносов за пределы Казахстана в ближнее и дальнее зарубежье, более значительно затронувшее северные области в силу большего представительства этих этносов. К 1999 году общая численность населения Северного Казахстана сократилась на 1042,632 тыс. Казахи, напротив, увеличили свою численность на 129,341 тыс. чел. – с 1075, 686 до 1205,027 тыс. чел. (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств).

Максимальное снижение количества жителей в северных областях было зафиксировано переписью 2009 г., когда в сравнении с 1989 г. оно превысило 1 660 тыс. чел. При этом, казахское население в регионе продолжало расти, не такими высокими темпами, как в предыдущие периоды, но, тем не менее, с 1999 по 2009 г. прирост составил 8,163 тыс. (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств).

После 2009 г. начинается постепенный рост общей численности населения Северного Казахстана. К 2016 г. она превысила уровень 1999 г. на 441,57 тыс. чел., но была ниже уровня 1989 г. более чем на 600 тыс. чел. Население региона на 2016 г. составило 3 828 570 чел., что составляет около 21,7 % от общей численности в Республике Казахстан (Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года). Очень хотелось бы надеяться, что тенденция роста численности населения не прервется. Несомненно, позитивной тенденцией стало продолжающееся увеличение численности казахов, которое в 2016 г. по сравнению с 2009 г. составило 61,853 тыс. чел. Таким образом, современный период характеризуется позитивными тенденциями, как общего роста населения, так и увеличением численности казахов.

В целом с 1897 по 2016 гг. казахское население показывало рост (за исключением 1926-1939 гг.), активизация этого процесса наблюдается с 1959 г., и в особенности с 1989 г. Увеличение обеспечивалось главным образом в результате повышения естественного прироста, а с 2009 г. небольшую роль стал играть фактор возвращения репатриантов. В 1926-1939 г. численность казахов сократилась на 342,269 чел. из 352,679 общих потерь населения в результате голода-свыше 97 %. При увеличении абсолютной численности казахов в Северном Казахстане, их удельный вес по-прежнему самый низкий по сравнению с другими регионами страны. В отдельные периоды он снижался до такой низкой отметки, что создавало угрозу для существования казахов, как этноса.

Таблица 2 – Удельный вес казахов в Северном Казахстане в 1897-2016 г. (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств; Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года)

годы	Северный Казахстан		
	Население региона	Казахи	Удельный вес %
1897	682,6	389,2	57,01
1926	1971,824	788,090	39,97
1939	1619,145	445,821	27,53
1959	2 753, 136	512, 352	18,61
1970	3708,998	743,087	20,03
1979	4 008, 531	896, 650	22,37
1989	4 429, 632	1075, 686	24,28
1999	3387,0	1205,027	35,58
2009	2756,3	1213,190	44,02
2016	3828, 570	1275,043	46,26

Уже в 1897 г., когда удельный вес казахов в общем составе населения находился в целом по Казахстану на отметке 81 %, в северном регионе он был ниже на десятки пунктов и едва доходил до 57 %. В 1926 году доля казахов в Северном Казахстане снизилась до 39,97 %, тогда, как в целом по Казахстану она составляла 58,52%. В 1939 году при снижении по всей республике удельного веса казахов до 37,84%, в регионе он уменьшился до 27,53 %. Минимальная отметка доли казахов в общей численности населения была отмечена в 1959 году, когда в целом по Казахстану она снизилась до 30,02%, а в Северном регионе произошло падение до 18,61 % (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств). Пройдя этот катастрофический порог, после 1959 года начинается постепенное увеличение удельного веса в Казахстане и его Северном регионе. В 1970 г. процент казахов в республике составил 32,39%, а в Северном Казахстане - 20,03 %, в 1979 - 36,02% и 22,37 %, в 1989 - 39,69% и 24,28 %, соответственно (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств).

Период независимости ознаменовался существенным повышением удельного веса казахов, переписи 1999 и 2009 гг. показали рост в целом до РК – до 53,40% и 63,07 %. Произошло и некоторое увеличение доли казахского населения в Северном Казахстане – до 35,58 и 44,02 %, соответственно (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств).

В 2016 г. удельный вес казахов в стране приблизился к 67 %, тогда как в Северном Казахстане – 46,62 % (Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года). Если в целом по Казахстану казахи вернули свое демографическое преимущество, то в северном регионе это процесс только идет. При этом, в разрезе областей региона в настоящее время наблюдаются достаточно серьезные различия. Так, в 2016 г. доля казахов в двух областях достигла 50 %, а в двух других имеет более низкие значения.

Об удельном весе казахов в составе населения областей Северного Казахстана на 2016 г. можно судить по рисунку 2.

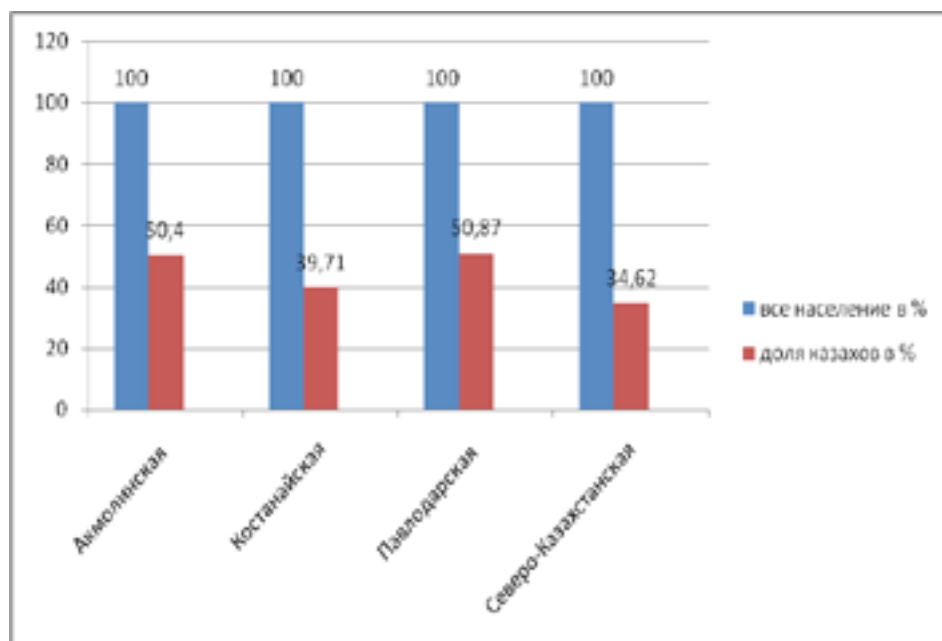

Рис. 2 – Удельный вес казахов в областях Северного Казахстана на 2016 год (Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств; Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года)

На 2016 год наиболее высокий удельный вес казахов по региону имеется в Павлодарской области – 50,87 %, немногим меньше он в Акмолинской области – 50,4 %. Самая низкая доля казахского населения присутствует в Северо-Казахстанской области – 34,62 %, чуть больше трети. В Костанайской области процент казахов составляет 39,71 %. Рост удельного веса казахов в Акмолинской области обусловлен процессами республиканской миграции, вызванной, в том числе, и переносом столицы в Астану.

Заключение

Таким образом, если для всего Казахстана имеются некоторые основания говорить о возврате к моноэтнической структуре, то для Северного Казахстана такой сценарий развития исключается. Казахи обладают лишь в двух областях 550 % долей населения, а во всем регионе этот показатель не достигает и 47 %. Даже к 25-летию независимости казахское население в регионе не приблизилось к отметке, поставленной Первой Всеобщей переписью населения Российской империи. В среднесрочной и дальнейшей перспективе регион будет оставаться полиэтническим с практически равным представительством двух основных этносов - казахов и русских. До полного преобладания коренного казахского населения предстоит еще длительный период, когда казахи смогут полностью восстановить историческую справедливость, вернув статус крупнейшего этноса в Северном Казахстане.

Литература:

Адилбаева А.С. Социально-экономическое и культурное развитие городов Восточного Казахстана в конце XIX – начале XXI вв. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / А.С. Адилбаева. – Алматы, 2010. – 239 л.

Алексеевко Н.В. Население дореволюционного Казахстана: численность, размещение состав, 1870–1914 гг. / Н. В. Алексеевко. – Алма-Ата : Наука, 1981. – 142 с.

Алексеевко А.Н. Население Казахстана, 1920–1990 гг. / А.Н. Алексеевко. – Алматы: Ғылым, 1993. – 126 с.

Алексеевко Н. В. Население Казахстана за 100 лет, 1897–1997 гг. – Усть-Каменогорск : Вост.-Казахст. гос. ун-т, 1999. – 157 с.

Аманова А.С. Социально-культурное развитие этнических диаспор Северо-Восточного Казахстана в 1937–2000 гг.: на материалах Павлодарской области : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. С. Аманова. – Алматы, 2007. – 196 л.

Асылбеков М.Х. Казахи: демографические тенденции 80–90-годов / М. Х. Асылбеков, В. В. Козина. – Алматы : Өркениет, 2000. – 102 с.

Асылбеков М-А.Х. Население Казахстана в конце XIX – начале XX в. (1897 - 1917 гг.) / М-А.Х. Асылбеков, А.М. Жаркенова ; Институт истории и этнологии им. Ш. Уалиханова Национальной академии наук Республики Казахстан, МОН РК. – Алматы: Өркениет, 2001. – 35 с.

Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен).- А-Ата, М., 1935. Т. 1.- С.215.

Базанова Ф.Н. Формирование этнического состава населения дореволюционного Казахстана / Ф. Н. Базанова // Вестн. Акад. наук Каз. ССР. – 1977. – № 7. – С. 58–66.

Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. М.: Изд. АН СССР, 1957.- 342 с.

Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма, 60-е годы XIX в. – 1917 г. / Н. Е. Бекмаханова. – М. : Наука, 1986. – 242 с.

Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии, последняя четверть XVIII – 60-е годы XIX в. / Н. Е. Бекмаханова. – М. : Наука, 1980. – 238 с.

Востров, В.В. Население: хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков : материалы к ист.-этногр. атласу / В. В. Востров, Н. Э. Масанов ; отв. ред. Г. Ф. Дахшлейгер – Алма-Ата : Наука, 1980. – 254 с.

Гали А. Этнодемография и политические процессы / А. Гали. – Астана : Акад. гос. службы при Президенте Респ. Казахстан, 2003. – 92 с.

Донич А. Н. Народонаселение Казахстана / А. Н. Донич // Нар. хоз-во Казахстана. – 1928. – № 11/12. – С. 27–53.

Ескендиоров М.Г. Социально-экономическое развитие Восточного Казахстана во второй половине XIX – начале XXI веков : дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / М.Г. Ескендиоров. – Алматы, 2006. – 270 с.

Забирова, А.Т. Этносоциальные факторы миграции казахов в Астану и Алматы и ее этнополитические последствия : автореф. дис. ... д-ра социол. наук 23.00.02; Ин-т социологии Рос. акад. наук. – М., 2004. – 55 с.

Кабузан В. М. Народонаселение России XVIII – первой половины XIX в.: по материалам ревизий / В. М. Кабузан, В. К. Яцунский. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 230 с.

Кабульдинов З.Е. Казахи Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX века: исторический аспект: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / З.Е. Кабульдинов. – Павлодар, 1997. – 261 с.

Калыш, А.Б. Репатрианты Казахстана: Казахстан в системе транснациональной миграции в условиях глобализации : учеб. пособие / – Алматы: Каз. нац. ун-т, 2008. – 363 с.

Кожакеева Л.Т. Социально-демографическое развитие населения городов Южного Казахстана во второй половине XIX – начале XXI вв.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Л. Т. Кожакеева. – Алматы, 2010. – 249 л.

Козина В.В. Социально-демографические процессы в Казахстане в межпереписной 1979–1989 гг. период: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В. В. Козина. – Алматы, 1994. – 27 с.

Козина В.В. Население Центрального Казахстана, конец XIX в. – 30-е годы XX в. / В.В. Козина. – Алматы: Оркениет, 2000. – 144 с.

Козина В.В. Население Центрального Казахстана, 40-е годы – конец XX века / В.В. Козина. – Алматы: Оркениет, 2001. – 184 с.

Козина В.В. Народонаселение Центрального Казахстана, конец XIX–XX вв.: дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / В. В. Козина. – Алматы, 2002. – 347 с.

Ксенжик Г.Н. Историческая география Северного Казахстана в конце XIX – начале XX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02; Костан. гос. ун-т. – Алматы, 2004. – 30 с.

Ляпунова Н. Н. Динамика численности городского населения Степного Казахстана, 1880–1917 / Н. Н. Ляпунова // Проблемы социально-экономического и этнографического развития городов Казахстана / Н. Н. Ляпунова [и др.]. – Алма-Ата, 1985. – С. 62–70.

Муқанов М. С. Этническая территория казахов в XVIII – начале XX веков / М. С. Муқанов. – Алматы : Казахстан, 1991. – 64 с.

Мамырханова, А. М. Казахское население между переписями 1897–1926 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. – Алматы, 2002. – 158 с.

Малышева М. П. Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири, 1931–1934. – Алматы : Ғылым, 1999. – 536 с.

Октябрьская, И. В. Казахи Алтая: этнополитические и социокультурные процессы в пограничных районах Южной Сибири XIX–XX вв. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.07. – Новосибирск, 2004. – 281 л.

Орлянский И. П. Динамика численности состава городского населения Степного Казахстана, 1897–1914 / И. П. Орлянский // Исторические науки : сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т истории. – М., 1974. – Вып. 1. – С. 48–51.

Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/census_types.php?ct=6.

Самаркин С. А. Количественный состав казахской и переселенческой семьи в разрезе семейно-брачных отношений в Северном Казахстане в конце XIX – начале XX века // Валихановские чтения–12 : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф., Кокшетау, 20–22 апр. 2007 г. : в 3 т. / Кокшетаус. гос. ун-т. – Кокшетау, 2007. – Т. 2. – С. 247–250.

Сдықов М.Н. Население Западного Казахстана, 1897–1989 гг. / М.Н. Сдықов. – Алматы: Ғылым, 1995. – 220 с.

Сдықов М.Н. Изменения национального и социального состава населения Западного Казахстана, конец XIX века – 1989 год : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / М. Н. Сдықов. – Уральск, 1996. – 382 с.

Такижбаева Н. Изменение социальной и национальной структуры сельского населения Казахстана, 1946–1992 гг. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Н. Такижбаева. – Алма-Ата, 1999. – 58 с.

Татимов М. Б. Трагедия Великой степи: о демографической катастрофе в Казахстане в тридцатые годы // Мысль. – 2009. – № 6. – С. 55–60.

Татимов М. Б. Зұлмат пен зардап: мешін жылғы демографиялық апат туралы тарихи талдау және саясаттанымдық зерттеу = Голощекинский голодомор: черно-белые пятна в исторической демографии Казахстана. – Алматы : Елорда, 2010. – 193 с.

Толекова М.К. Социально-демографическое развитие Жетысу, 1897–1999 гг. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / М. К. Толекова. – Алматы, 2003. – 53 с.

Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа : чит. в Туркест. отд. Рус.геогр. о-ва в 1924 и 1925 гг. / М. Тынышпаев. – Ташкент : Вост. отд-ние Киргиз.гос. изд-ва, 1925. – 75 с.

Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года [Электронный ресурс] // Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. – Режим доступа: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT118979>.

References:

Adil'baeva, 2010 - *Adil'baeva A. S. Social'no-ehkonomicheskoe i kul'turnoe razvitie gorodov Vostochnogo Kazahstana v konce XIX – nachale XXI vv. : dis. ... d-ra ist. nauk : 07.00.02. – Almaty, 2010. – 239 p. [in Russian].*

Alekseenko, 1981 - Alekseenko N. V. Naselenie dorevolucionnogo Kazahstana: chislennost', razmeshchenie sostav, 1870–1914 gg. – *Alma-Ata : Nauka*, 1981. – 142 p. [in Russian].

Alekseenko, 1999 - *Alekseenko N. V. Naselenie Kazahstana za 100 let, 1897–1997 gg. – Ust'-Kamenogorsk : Vost.-Kazahst. gos. un-t*, 1999. – 157 p. [in Russian].

Alekseenko, 1993 - *Alekseenko A. N. Naselenie Kazahstana, 1920–1990 gg. – Almaty : Gylym*, 1993. – 126 p. [in Russian].

Amanova, 2007 - *Amanova A. S. Social'no-kul'turnoe razvitie ehntnicheskikh diaspor Severo-Vostochnogo Kazahstana v 1937–2000 gg.: na materialah Pavlodarskoj oblasti : dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.02. – Almaty, 2007. – 196 p. [in Russian].*

Asylbekov, Kozina, 2000 - *Asylbekov M. H., Kozina V. V. Kazakhs: 80-90 annos trends demographicis. [Kazakh: demographic trends of the 80-90 -ies]. – Almaty Örkeniet, 2000. 102 p. [in Russian].*

Asylbekov, Zharkenova, 2001 - *Asylbekov M. A. H., Zharkenova A. M. Naselenie Kazahstana v konce XIX – nachale XX v. (1897 - 1917 gg.) Institut istorii i ehntologii im. SH. Ualihanova Nacional'noj akademii nauk Respubliki Kazahstan, MON RK. – Almaty: Örkeniet, 2001. – 35 p. [in Russian].*

Asfendiyarov, 1935 - *Asfendiyarov S. Istoriya Kazahstana (s drevneyshih vremen). [History of Kazakhstan (from ancient times)]- A-Ata, M., 1935. T. 1.-215 p. [in Russian].*

Bazanova, 1977 - *Bazanova F. N. Formirovanie ehntnicheskogo sostava naseleniya dorevolucionnogo Kazahstana // Vestn. Akad. nauk Kaz. SSR. – 1977. – № 7. – P. 58–66 [in Russian].*

Bekmahanov, 1957 - *Bekmahanov E. B. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. [Accession of Kazakhstan to Russia]. Moscow: Izd. AN SSSR, 1957.-342 p. [in Russian].*

Bekmahanova, 1980 - *Bekmahanova N. E. Formirovanie mnogonacional'nogo naseleniya Kazahstana i Severnoj Kirgizii, poslednyaya chetvert' XVIII – 60-e gody XIX v. – M. : Nauka, 1980. – 238 p. [in Russian].*

Bekmahanova, 1986 - *Bekmahanova N. E. Mnogonacional'noe naselenie Kazahstana i Kirgizii v ehphou kapitalizma, 60-e gody XIX v. – 1917 g. – M. : Nauka, 1986. – 242 p. [in Russian].*

Vostrov, Masanov 1980 - *Vostrov V. V., Masanov E. Naselenie: hozyaystvo kazahov na rubezhe XIX–XX vekov: materialy k ist.-etnogr. Atlasu [Population: the economy of the Kazakhs at the turn of the XIX–XX centuries: materials for the East-ethnogr. atlas]– Alma-Ata : Science, 1980. – 254 p. [in Russian].*

Ghali, 2003 - *Gali. A. Etnodemografiya I politicheskie proceci. - [Ethnodemography and political processes / A. – Astana: Acad. state. service under the President of Rep. Kazakhstan, 200, 92 p. [in Russian]. Donich, 1928*

Donich A. N. Narodonaselenie Kazahstana // *Nar. hoz-vo Kazahstana. – 1928. – № 11/12. – P. 27–53. [in Russian].*

Eskenidirov, 2006 - *Eskenidirov M. G. Social'no-ehkonomicheskoe razvitie Vostochnogo Kazahstana vo vtoroj polovine XIX – nachale XXI vekov: dis. ... d-ra ist.*

nauk : 07.00.02 . – Almaty, 2006. – 270 p. [in Russian].

Zabirova, 2004 - Zabirova A.T. Ethnosocialnye factory migracii Kazakhov v Astany et Almaty I ee ethnopoliticheskie posledstvia. [Ethnosocial factors of migration of Kazakhs to Astana and Almaty and its ethnopolitical consequences]. Abstract. Dr. Sociology Science. Institutum Sociology de Rus. Acad. Sciences. - M., 2004. – 55 p. [in Russian].

Kabuldinov, 1997- *Kabuldinov Z. E.* Kazahi Zapadnoy Sibiri vo vtoroy polovine XIX – nachale XX veka: istoricheskiy aspekt [Kazakhs of Western Siberia in the second half of the XIX - early XX century: the historical aspect]: the dissertation of the candidate of historical sciences. - *Pavlodar 1997.* – 261 p. [in Russian].

Kabuzan, 1963 - *Kabuzan V. M.* Narodonaselenie Rossii XVIII – pervoy poloviny XIX v.: po materialam reviziy [Population of Russia of the XVIII - the first half of the XIX century: on materials of revisions]. - *M.: Izd-vo Akad. The USSR, 1963.* – 230 p. [in Russian].

Kalysh, 2008 - Kalysh A.B. Repatrianty Casachia: Kazakhstan v sisteme transnationalnoy migracii v usloviyah globalizacii. [Returnees of Kazakhstan: Kazakhstan in the System of Transnational Migration in the Conditions of Globalization]. Textbook. Manual. - Almaty: Kazakh National University named after al-Farabi. -2008, 363 p. [in Russian].

Kozhakeeva, 2010 - *Kozhakeeva L.T.* Social'no-demograficheskoe razvitie naseleniya gorodov Yuzhnogo Kazahstana vo vtoroy polovine XIX – nachale XXI vv: dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02. – Almaty, 2010. – 249 p. [in Russian].

Kozina, 1994 - *Kozina V.V.* Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane v mezhperepisnoj 1979–1989 gg. period : avtoref. dis. ... kand.ist. nauk: 07.00.02 / *Almaty, 1994.* – 27 p. [in Russian].

Kozina, 2000 - *Kozina V. V.* Naselenie Central'nogo Kazahstana, konec XIX v. – 30-e gody XX v. – *Almaty : Orkeniet, 2000.* – 144 p. [in Russian].

Kozina - *Kozina V.V.* Naselenie Central'nogo Kazahstana, 40-e gody – konec XX veka. – *Almaty: Orkeniet, 2001.* – 184 p. [in Russian].

Kozina, 2002 - *Kozina V.V.* Narodonaselenie Central'nogo Kazahstana, konec XIX–XX vv. : dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02. – Almaty, 2002. – 347 p. [in Russian].

Ksenzshik, 2004 - *Ksenzshik G.* Istorycheskayageographia Severnogo Kazahstanav konce XIX – nachale XX vv. [Historical geography of Northern Kazakhstan in the late nineteenth and early twentieth centuries]. Author's abstract. the dissertation of the candidate of historical sciences. *Kostan. statum. Univ.* - Almaty, 2004, 30 p. [in Russian].

Lyapunova, 1985 - *Lyapunova N. N.* Dinamika chislennosti gorodskogo naseleniya Stepnogo Kazahstana, 1880–1917 // Problemy social'no-ehkonomicheskogo i ehtnograficheskogo razvitiya gorodov Kazahstana. – *Alma-Ata, 1985.* – P. 62–70. [in Russian].

Malyisheva, 1999 - *Malyisheva M. P.* Kazahi – bezhentsyi ot goloda v Zapadnoy Sibiri, 1931–1934. [Kazakhs - refugees from hunger in Western Siberia, 1931-1934]. - *Almaty: 1999.* – 536 p. [in Russian].

Mamyranova, 2002 - *Mamyranova A.* Kazakhskoenaselenie megdu perepisyami 1897-1926 gg. [The Kazakh population between the censuses of 1897-1926] : the dissertation of the candidate of historical sciences - *Almaty, 2002.* – 158 p. [in Russian].

Mukanov 1991 - *Mukanov M. S.* Etnicheskaya territoriya kazahov v XVIII – nachale XX vekov. [Ethnic territory of Kazakhs in the XVIII - early XX centuries] - *Almaty, Kazakhstan, 1991.* – 64 p. [in Russian].

Oktyabr'skaya, 2004- *Oktyabr'skaya I.V.* Altai iii Galii Kazakhs: ethno-politica ac sociali-culturali processus in terminus areas in meridie Siberiae saecula XIX-XX. [Kazakhs of Altai: ethnopolitical and socio-cultural processes in the border regions of Southern Siberia of the XIX-XX centuries]. the dissertation of the doctor of historical

sciences. – Novosibirsk, 2004, 281 p. [in Russian].

Orlyanskij, 1974 - *Orlyanskij I. P.* Dinamika chislennosti sostava gorodskogo naseleniya Stepnogo Kazahstana, 1897–1914 // Istoricheskie nauki : sb. st. / *Akad. nauk SSSR, In-t istorii.* – M., 1974. – Vyp. 1. – P. 48–51. [in Russian].

Samarkin, 2007- *Samarkin S.A.* Kolichestvennyi sostav kazakhskoi I pereselencheskoi semyi v razreze semyino-brachnyh otnosheniy v Severnom Kazakhstanev konce XIX – nachale XX vv. [Quantitative composition of the Kazakh and immigrant families in the context of family-marriage relations in Northern Kazakhstan in the late XIX - early XX century]. / Valikhanov readings-12: Sat. materials of Intern. scientific-practical. Conf., Kokshetau, April 20-22. 2007: in 3 tons / Kokshetau. state. un-t.- Kokshetau, 2007. - T. 2. - P. 247-250. [in Russian].

Sdykov, 1995 - *Sdykov M.N.* Naselenie Zapadnogo Kazahstana, 1897–1989 gg. – *Almaty : Gylym*, 1995. – 220 p. [in Russian].

Sdykov, 1996 - *Sdykov M.N.* Izmeneniya nacional'nogo i social'nogo sostava naseleniya Zapadnogo Kazahstana, konec XIX veka – 1989 god : dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02. – Ural'sk, 1996. – 382 p. [in Russian].

Takizhbaeva, 1999 - *Takizhbaeva N.* Izmenenie social'noj i nacional'noj struktury sel'skogo naseleniya Kazahstana, 1946–1992 gg. : avtoref. dis. ... d-ra ist. nauk : 07.00.02. – Alma-Ata, 1999. – 58 p. [in Russian].

Tatimov, 2009- *Tatimov M.B.* Tragedia Velikoi stepi o demograficheskou katastrofe v Kazahstane. [The tragedy of the Great Steppe: about the demographic catastrophe in Kazakhstan in the thirties]. // *Thought.* - 2009. - № 6 – pp. 55-60. [in Russian].

Tatimov, 2010- *Tatimov M.B.* Zulmat pen zardap: meshin zhylyry demografiyalyk apat tyraly tarija taldau zhane sayasattanyndyk zertteu. [Goloshchekinsky Holodomor: black and white spots in the historical demography of Kazakhstan]. - *Almaty Elorda*, 2010. - 193 p.

Tolekova, 2003 - *Tolekova M.K.* Social'no-demograficheskoe razvitie Zhetysu, 1897–1999 gg. : avtoref. dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02. – Almaty, 2003. – 53 p. [in Russian].

Tyinyishpaev, 1925 - *Tyinyishpaev M.* Materialy k istorii kirgiz-kazahskogo naroda. [Materials for the history of the Kirghiz-Kazakh people] - *Tashkent: East. the release of Kirghiz. state. publishing house*, 1925, 75 p. [in Russian].

Perepisi naseleniya Rossiyskoi Imperii SSSR i 15 nezavisimyh gosudarstv.– [Censuses of the population of the Russian Empire, the USSR, 15 new independent states] [Electronic resource] // Demoscope Weekly Access mode: http://demoscope.ru/weekly/ssp/census_types.php?ct=6.

Chislennost' Naseleniya Respubliki Kazahstan po otdel'nym etnosam na nachalo 2016 goda [Population size of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2016] [Electronic resource] // Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Committee on Statistics. - Access mode: <http://stat.gov.kz/getImage?id=ESTAT118979>.

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITIES**

Кабульдинов З.Е.¹

¹доктор исторических наук, профессор,
директор института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

**СУЛТАНМАМЕТ И ЕГО ДИПЛОМАТИЯ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИИ
С РОССИЙСКИМИ РЕГИОНАЛЬНЫМИ ВЛАСТЯМИ**

В этой статье автор исследует дипломатическую деятельность видного государственного деятеля, военачальника и батыра Султанмамента султана (1710-1794 гг.) в районе Среднего Прииртышья. Он был султаном Кыпчакского улуса, верным соратником и двоюродным братом хана Абылая. Приходился тестем старшему хану Абулмамбету. Именно благодаря его неустанным усилиям и активной деятельности при поддержке 17 его сыновей, батыров и старшин, ему в 1771 году получить право на временные кочевки, а в 1788 году - вернуться на правобережье Иртыша на так называемую «вечную кочевку». Будучи человеком самодостаточным имел около 20 тысяч голов одних только лошадей.

Султанмамента султану противостояла изощренная дипломатическая машина в лице многопытных региональных властей и высшего истеблишмента Российской империи. В этих условиях ему удалось выстроить наиболее верные и оптимальные шаги во взаимоотношении с царизмом. В этой связи ему удалось своевременно возвращать своих пленных и угоняемый россиянами скот. Статья подготовлена на основе редких архивных материалов и опубликованных письменных источников.

Российская империя проводила постепенную, но системную и пошаговую работу по превращению Казахского ханства в свою обычную колонию. Это обстоятельство вынудило правителя прииртышских казахов Султанмамента султана также вести адекватную защитную политику по сдерживанию натиска и давления изощренной российской дипломатической машины в районе Среднего Прииртышья. Безусловно, в условиях степной жизни и неусыпного контроля за действиями Султанмамента со стороны приставленных к нему татарских и бухарских писарей и мулл (бухарцы- выходцы из Средней Азии, но постоянно проживавших в сибирских городах и крепостях-авт.), комендантов крепостей и лояльных царизму казахских батыров, состязаться с мощной и громоздкой российской дипломатией было весьма тяжело. Тем не менее прииртышский властелин по мере своих возможностей и сил пытался оттянуть на некоторое время полное подчинение региона Российской империи.

Ключевые слова: дипломатия, Российская империя, царизм, переговоры, перекочевки, сатовка, переселение, султан, хан.

Кабульдинов З.Е.¹

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих
және этнология институтының директоры

**СУЛТАНМАМЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ РЕСЕЙ АЙМАҚТЫҚ БАСШЫЛАРЫМЕН
ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ**

Автор мақалада әрскер басшы, әрі Ертістің Орта аймағының батыры атанған, көрнекті мемлекет қайраткері Султанмамента султанның (1710-1794 жж.) дипломатиялық қызметін зерттейді. Султанмамента Қыпшақ ұлысының султаны,

Абылай ханның немере інісі, әрі адал кеңесшісі. Жоғарғы Әбілмамбет ханның қайын атасы. Сұлтанмамет сұлтанның тоқтаусыз күш-жігері, білесенді шығармашылығы мен 17 ұлының және батырлар мен старшиндардың қолдауының арқасында, оған 1771 жылы уақытша көшіп-қону құқығы беріледі, ал 1788 жылы «мәңгілік көші-қон» Ертіс жағалауы қайтарылды. Толыққанды тұлға ретінде оның 20 мыңға жуық жылқысы болған.

Сұлтанмамет сұлтан көптеген діни басшылар мен Ресей империясы жоғарғы басшылары мен тәжірибелі аймақ басшыларының шектен шыққан дипломатиялық машинасына төтеп бере алды. Қалыптасқан жағдайға байланысты, ол патша үкіметімен дұрыс әрі оңтайлы қарым-қатынасты қалыптастыра білді. Соның арқасында, ол ресейліктер айдап алып кеткен малдары мен өзінің тұтқынға түскен руластарын дер кезінде қайтара алды.

Мақала сирек кездесетін мұрағат материалдары мен жарияланған жазба деректерінің негізінде жасалды.

Ресей империясы Қазақ хандығын өзінің отарына айналдыру жолында біртіндеп жүйелі және жоспарлы жұмысын жүзеге асырды. Бұл жағдайда Ертіс маңы қазақтары басшысы Сұлтанмамет сұлтан Ертістің Орта аймағындағы ресей дипломатиялық машинасының шектен шыққан басымдылығы мен қысымынан қорғаныс саясатын жүргізуге итермеледі. Далалық өмір салты мен татар және бұқара (бұқаралықтар – сібір қалалары мен қамалдарында тұрақты тұратын, Орталық Азиядан шыққан халық – авт.) молдалары мен хатшылары, қамал коменданттары мен патша билігін қолдайтын батырлар тарапынан Сұлтанмамет әрекетіне деген тоқтаусыз қадағалау жағдайында, мықты әрі алпауыт ресей дипломатиясымен күресу қиын болатын. Дегенмен, Ертіс маңы басшысы өз мүмкіндігі мен күшіне сай аймақтың толығымен Ресей империясына өтуін біршама уақытқа соза білді.

Түйін сөздер: дипломатия, Ресей империясы, патша өкіметі, келіс-сөздер, көшіп-қону, қоныс аудару, сауда орындары, сұлтан, хан.

Kabuldinov Z.E.¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor
Director of the Institute of Ch.Ch. Valikhanov History and Ethnology

SULTANMAMET SULTAN AND HIS DIPLOMACY IN RELATIONS WITH THE RUSSIAN REGIONAL AUTHORITIES

In this article, the author examines the diplomatic activities of a prominent statesman, military leader and batyr Sultanmamet Sultan (1710-1794) in the region of the Middle Irtysh. He was the sultan of Kypchak ulus, a loyal companion and cousin of Abylay Khan. Thesenior Khan Abulmambet was his father-in-law. It was thanks to his tireless efforts and vigorous activity and with the support of 17 his sons, warriors and foremen, in 1771 he would be eligible for temporary migrations, and in 1788 he would return to the right bank of the Irtysh for the so-called “eternal wandering”. Being of self-sufficient, he had about 20 thousand horses.

Sultanmamet Sultan was confronted for a sophisticated diplomatic machine in the face of many regional authorities and the highest establishment of the Russian Empire. In these conditions he can build the most correct and optimal relationship with tsarism. In this regard, he was able to promptly return his prisoners and cattle stolen by the Russians. The article was prepared on the basis of rare archival materials and published written sources.

The Russian Empire carried out a gradual, but systematic and step-by-step work on the transformation of the Kazakh Khanate into its usual colony. This circumstance

forced the ruler of the Irtysh Kazakhs, Sultanmamet Sultan, to conduct an adequate defensive policy to contain the pressure of a sophisticated Russian diplomatic machine in the region of the Middle Irtysh. Certainly, in conditions of the nomad life and vigilant control over the actions of Sultanmamet by the Tatar and Bukhara clerks and mullahs assigned to him (people from Central Asia from Bukhara, but permanently living in Siberian cities and fortresses-auth.) batyrs, competing with powerful and cumbersome Russian diplomacy was very difficult. Nevertheless, the Irtysh lord, as far as possible, tried to delay for some time the complete subordination of the region of the Russian Empire.

Keywords: diplomacy, Russian empire, tsarism, negotiations, migrations, satovka, resettlement, sultan, khan.

Как известно, 27 августа 1742 года мы видим Султанмамета, приехавшего в Орскую крепость к начальнику Оренбургской комиссии И. Неплюеву за содействием в освобождении султана Абылая из джунгарского плена. А 28 августа здесь же он принимает российское подданство [1, 254 с.].

Почему же Султанмамет султан принял российское подданство? Была ли в этом острая необходимость? Существовала ли другая альтернатива? После принятия Абулхаиром российского подданства скорее всего эта была что – то из разряда цепной реакции и «модой времени». Тем, более Султанмамет думал о скорейшем вызволении из плена своего двоюродного брата Абылая, руководствуясь сиюминутными выгодами и предпочтениями.

Известно, что при подписании Абулхаиром грамоты был оговорен ряд условий, где не было и слова о потере им основ государственности. Подданные Абулхаира обязывались исправно платить ясак по примеру башкир. Со стороны других народов России должны были прекратиться набеги на новых подданных – казахов. В случае нападения «неприятелей» на новых подданных Россия брала обязательство защитить их. Абулхаир должен был вернуть пленных, а с калмыками и башкирами жить в мире и согласии. Но дальнейшие события ясно показали, что почти ни одно из этих обязательств с обеих сторон не было выполнено. Каждая сторона хотела получить свои сиюминутные выгоды. Подданство имело фиктивный характер, но с формальной точки зрения стало отправной точкой для постепенного присоединения несколько ослабевшего Казахского ханства к Российской империи, для которой нужен был только лишь формальный повод для дальнейших колониальных действий.

Не совсем сведущим в тонкостях дипломатического дела Российской империи, казахские правители, в том числе и Султанмамет, стали один за другим подписывать договоры о подданстве. Хотя первому российскому императору Петру I принадлежат слова, свидетельствующие об огромной заинтересованности Российской империи присоединения Казахского ханства к России: «Несмотря на великие издержки хотя бы до миллиона держать, но токмо чтобы только одним листом под протекцию Российской империи... она, Киргиз-кайсацкая Орда... всем азиатским странам ключ и врата» [2, с.34].

После принятия российского подданства Абулхаиром такой же шаг сделал и ряд других казахских правителей. Началась цепная реакция. К тому же в самом начале принятие подданства ни к чему не обязывало. Царские власти делали крупные подарки степным властителям. Их примеру, последовали и другие старшины, не султанского происхождения. Они тоже вплоть до середины XIX века подавали прошения о принятии российского подданства, желая извлечь из этого свои выгоды. Россия «удовлетворяла» их просьбы. Старшины получали за это дело подарки и денежные вознаграждения. Для каждой пограничной крепости выделялись значительные денежные суммы на «содержание» кочевой знати. Царизм

не скупился на подарки, денежное и хлебное жалование. К примеру, Султанмаммет убыло определено жалование в 150 рублей, а Абылаю- в 300 рублей. Первый был заинтересован в меновой торговле на пограничной линии. Принятие подданства сулило ему временные переходы в зимнее время на внутреннюю часть пограничной линии, что и произошло в 1771 году, когда многочисленный скот Султанмаммета (у него было 20 тысяч лошадей-авт.), его родственников и подданных с специально приставленными табунщиками и российскими военными перебирались в зимнее время уже на постоянной основе с дачей аманатов, без оружия, придерживаясь обязательства сильно не приближаться к селениям и крепостям.

В первые десятилетия Россия практически не вмешивалась ни во внутренние, ни во внешние дела своих новых «подданных»: ханов, султанов, старшин, бабыров. Закрывали глаза на вынесение Султанмамметом и Абылаем смертных приговоров и даже на сбор пошлин с торговых караванов, идущих из Средней Азии и Китая. В 1740 году в Оренбурге при посредничестве Абулхаира российское подданство приняли хан Среднего жуза Абулмамбет, приходящий Султанмаммету зятем, а также султан *Абылай*. Надо заметить, что подданство приняли в основном те группы казахов, которые проживали вблизи пограничной линии, к каковым относился Султанмаммет.

Султанмаммет и его сыновья, рядовые скотоводы, переселяя многочисленные табуны, предоставляли России аманатов из числа знатных детей старшин. В противном случае путь на правобережье Иртыша был закрыт. Правобережные земли были свободными после уничтожения в 1758 году Джунгарского государства. И казахи потянулись на плодородные земли своих предков. Это видно из письма султана Уруса Станиславскому от 24 марта 1771 года: **«Объявляю ж вашему превосходительству, что я со своими подвластными киргисцами откочевал в степь благополучно. А данного в Ямышевскую крепость в верности постоянства аманата Минлибая Акмурзина прошу к нам в улусы отпустить. Я ж при пожелании вашему превосходительству со своими подвластными Басантигинской волости старшинами, киргисцамивсякого благополучия остаюсь»**. Царизм запрещал временным переселенцам далеко уходить от границы и жестко требовал не приближаться к российским городам и селениям, безусловно, «не чинить безобразия» российским жителям на «жилой стороне» [3, л.100].

Нередко Российская империя пыталась подтолкнуть казахских властелинов к большей сговорчивости, передаче нужной им секретной информации, к примеру, об их взаимоотношениях с китайцами, джунгарами, волжскими калмыками, а вовсе и о простых бытовых делах, которые могли повлиять на траекторию российской политики в регионе. Когда же казахи изъявляли традиционное почтение жить в мире и согласии с российской стороной, то они обращались к ним обязательно уведомлять им обо всех, даже мало-мальских новостях, которые помогли бы им выстраивать нужную политику со степью и сопредельными государствами и народами. Об этом можно усмотреть из письма командующего войсками на Сибирских линиях генерал-майора фон Веймарна Султанмаммет-султану от 22 августа 1760 года, в котором последнему предложили установить «скрытую дружбу», то есть стать – царским информатором или доносчиком: **«Я не сомневался бы от вас, почтеннаго Салтамамет-салтана, яко моего вернейшаго приятеля, чтоб у нас была скрытная дружба. И уповал, что о всех происходящих между нами со обеих сторон о известиях откровенная и сердечная правда происходить может»** [4, лл.203 об-204].

Безусловно, честолюбивый чингизид Султанмаммет на это идти никак не мог и не хотел, ибо он знал об истинных намерениях царизма в прииртышском регионе, да и в остальной части Казахстана. Это не могло не огорчать командующего

на сибирских линиях Вейрмана, что и он изложил свою досаду: «Но токмо вы, почтенный Салтамаметь-салтан, как я запримечиваю, знатно меня, ближнего соседа своего, не сердечно любите, ибо как вы, так и мы одной нашей всемиловитивейшей государыни верноподданные рабы, то бы и должно чтобы между нами что ни сделалось, обо всем друг к другу отписать... Напротиву того, с прискорбием моим, усмотреть должен, что вы никакими известиями меня об важных между вами происхождениях не уведомляете. А я точно известен, и того доказательства, в знак моего к вам откровенного усердия, от вас утаить не желаю, ибо у брата вашего, Аблай-салтана, в недавнем времени была свадьба, так я и желал знать радостна ль она, с хорошими гостями препровождалась. Ибо в то время случилось быть гостям из других посторонних мест, и приезжая иностранные люди, и то есть китайского богдыхана послы, и о том, что они от вас требовали, ни о чем меня, своего ближнего соседа, не уведомили» [4, лл.203 об.-204].

Безусловно, эта была попытка превратить казахских правителей в открытых доносчиков, в том числе и на самих же себя. Как покажут позднейшие события, ни Абылай, ни Султанмамет султан на такое предложение своего согласия не дали, заменив его искусной степной дипломатией, когда присутствовали уклончивые ответы или предоставлялась дозированная, общеизвестная или не совсем ценная для царизма информация. Зачастую на этот счет переписка завершалась одними пустыми заверениями и ничем не подкрепленными реверансами в одном только почтительном отношении к императрице Екатерине II.

Кстати, в этот же день точно такое же письмо было отправлено и его двоюродному брату Абылаю, безусловно, также с предложением о «скрытой дружбе» и огорчениях по поводу того, что он не доносит сам на себя: «Я не сомневался бы от вас, почтеннейшаго Аблай-салтана, яко моего вернейшаго приятеля, чтоб у нас была скрытная дружба, а уповал, что о всех происходящих между нами со обеих сторон о известиях откровенная и сердечная правда происходить может. Но токмо вы, почтеннейший Аблай-салтан, как я запримечиваю, знатно меня, ближнего соседа своего, не сердечно любите... с прискорбием моим, усмотреть должен, что вы никакими известиями меня об важных между вами происхождениях не уведомляете. А я точно известен, и того доказательства в назнак моего к вам откровенного усердия от вас утаить (Что о свадьбе упоминаетца, то мне присланными от Аблай-салтана письмами объявили, что у Аблай-салтана, тогда свадьба была, когда китайские послы у него были. И затем, мнилось, лутче посторонними забавами, терминами и шутками, нежели серьезным образом, ево о закрывании искренно сердечности изобличить, дабы тем избежать, чтоб прямыми, хотя и справедливыми, нареканиями такого легкомысленного народа не вовремя преогорчить.) не желаю, ибо у вас недавнем времени была свадьба, так я и желал знать: радостно ль она, с хорошими гостями препровождали... Приезжие иностранные люди, и то есть от китайского богдыхана послы, но о том, что они от вас требовали, ни о чем меня, своего ближнего соседа, не уведомили» [4, л.210-210 об].

В то же время автор этих писем выступал «защитником» новых подданных России от нападений третьих сил, чему, безусловно, ни Абылай, ни Султанмамет не верили: «Понеже я высочайшее повеление от нашей всемиловитивейшей государыни имею вас, почтеннейшаго Аблай-салтана, и со всеми вашими старшинами и киргис-кайсаками от ваших неприятелей всем здешним, лежащим на границах российским войском защищать и до разорения не допустить, то для того прошу вас впредь от меня ничего не скрывать, и что у вас происходит будет, и нет ли вам от каких других народов притеснения и обиды, о том ко мне почаще писать и сюда верных своих людей присылать...»[4,

лл.211-212 об].

Как показывали прежние и дальнейшие события Россия не защищала своих подданных от нападений джунгар и других сил, что было видно в 1754-1755 годах, когда на них насадели джунгары. Более того, она приступила к открытому захвату казахских земель во время казахско-джунгарского противостояния в северной части Казахского государства, подконтрольных Абылаю и частично Султанмамету. В 1752–1755 гг. на северных землях Среднего жуза в быстро возводятся *Ново-ишимская линия* военных крепостей и редутов, соединившая Уйскую линию с Иртышской. Здесь были построены *Звериноголовская, Петропавловская, Пресновская* и другие крепости. Сюда были стянуты значительные воинские силы. Прежняя Староишимская пограничная линия, располагавшаяся в форме дуги, была «выпрямлена» и выдвинута в глубь казахских кочевий до 250 верст. Скотоводы, издревле кочевавшие между Староишимской и Новоишимской линиями, были насильно выселены. Это нарушило сложившуюся систему перекочевков. Земельные захваты царизма лишили многие казахские роды традиционных пастбищ, теперь уже оказавшихся на «внутренней стороне» новой линии. Началось вооруженное сопротивление автохтонного населения. Новая линия служила царской администрации защитой вновь приобретенных земель от недавних их хозяев – казахов. На фоне противостояния с джунгарами и конфликта с башкирами Абылай и Султанмамет тогда не смогли оказать организованного вооруженного сопротивления земельной экспансии царизма.

Общеизвестно, что царизм пытался открыто рассорить Абылая с его подданными. К примеру, активно пыталась использовать его против старшего хана Абулмамбета. Так, в 1759 году царская администрация предложила Абылаю сместить Абулмамбета и занять его место, обещая ему всяческую поддержку. Однако влиятельный и мудрый султан ответил категорическим отказом. Данное предложение могло привести к разрушению единства народа. Только после смерти хана Абулмамбета в 1771 году Абылай согласился стать правителем всех трех жузов. Царское правительство в 1778 г. признало Абылая ханом только Среднего жуза. Однако он отказался поехать на торжественную церемонию присяги и вручения царской грамоты и подарков, поскольку считал, что правителем его избрал народ, и потому он не обязан клясться в верности российскому престолу.

Предметом многочисленных дипломатических переговоров Султанмамета и руководства Западной Сибири нередко были убежавшие калмыки и отогнанные за линию лошади и другой скот степняков. К примеру, султану удалось вернуть часть пленных калмыков и лошадей через длительную переписку с генералом Вейрманом, что видно из письма последнего от 23 августа 1760 года, адресованное ему, прииртышскому султану: **«Почтеннейшему Султанмаметь-салтану, отправлено только калмык три, а именно: Аманани, Целляни и Батуни, да восемь лошадей, для чего вам, Султанмаметь-салтану, по вашей ко мне благосклонности и уверяю. А в прочем желаю вам здравия и всякого благополучия»**[4, л.216].

Этот факт однозначно свидетельствовал о том, что Султанмамет был последователен и настойчив в своих переписках с региональными властями. Зачастую ему удавалось возвращать к себе выбегавших пленных. Но слабость дипломатической миссии Султанмаметасостояла том, что среди крепостных людей у него не было своих информаторов, в то время как в его стане, среди подвластного ему населения, было много осведомителей, работавших на российскую сторону. Нередко они были из числа самих казахов, и в большей степени они состояли из татар и реже бухарцев, которые жили в городах Западной Сибири. Они под видом писарей, переводчиков и купцов, зная язык, религиозные верования, традиции и обычаи степняков, активно собирали секретную информацию, интересующую империю. Так, таковыми на 1760 год были **«татарин писарь Сафар Салиев,**

да под видом купечества тарской юртовской бухаретин Алим Шихов 15-го числа сего м-ца в крепость Святого Петра прибыли. Ис коих татарской писарь СафарСалиев от доброжелательного к российской стороне киргисского старшины Кулсары-батыря привес два письма, кои здесь и на российской диалект переведены, с которых переводов также и со объявления татарского писаря СафараСалиева, списав точныя копии, при сем сообщаютца, о чем оная Оренбургская губернская канцелярия по секретной экспедиции заблаговолит быть известна»[4, л.184].

Как видим, через них они накидывали сеть шпионских точек, вербуя, например, известного казахского батыря Кулсары. Безусловно, в такой ситуации стан и позиция Султанмамета заметно ослабевали. Он становился достигаемым российским разведывательным службам. Таким образом они узнавали слабые и сильные стороны казахских правителей.

Иногда для возврата пленных и угнанного скота он обращался к российским властям вместе с Абылаем. Об этом свидетельствует один документ, связанный с их совместным обращением от 29 августа 1760 года в адрес командующего войсками на Сибирских линиях генерал-майора фон Веймарна: «А сего августа 1 числа вышеозначенной Аблай-салтан с присланными ко мне киргисцами, тремя человеки, пишет, чтоб тех калмык и имеющихся при них лошадей прислать к нему со оными присланными от него киргисцами. Да брат ево, Салтамамет-салтан пишет же, что у человека его Зекарбая сего году между Ямышевской и Железенской крепости якобы украдено три лошади, и просил, чтоб тех лошадей к нему прислать с вышеписанными ж присланными их людьми» [4,лл.193-193 об].

Надо признать, что российская сторона зачастую была вынуждена удовлетворять просьбы и требования казахских властелинов, за исключением случаев, если, к примеру, выбежавшие калмыки или джунгары принимало православную веру, чем последние непременно умело пользовались: «Как-де об оных бежавших от них, киргисцов, пленных калмыков и о лошадях от Аблай-салтана и от Салтамамет-салтана требование последовало, то оных из Ямышева и привесть сюда приказано, кои калмыки и девять лошадей сюда приведены, и по приводе, сего августа 22 числа, тем нарочно присланным киргис-кайсакам Каип Назару и Зула с товарищи отданы... Лошадей отдано только восемь...»[4, лл.193-194 об].

Командиры сибирских линии имели четкую инструкцию от Коллегии иностранных дел, чтобы выбегавших джунгар и калмыков непременно возвращать, чтобы не озлоблять казахов на фоне активизации контактов китайцев с казахами, что видно из Указа от 8 января 1759 года: «Подтверждено сибирскому губернатору о возвращении киргизам тех выбегающих от них зюнгарцев, которые не пожелают креститься, тем более, что задержание их может раздражать киргизов, а это при существующих осложнениях с китайцами, признавалось неудобным»[5, с.62].

Безусловно, российская сторона ожидала от казахов такого же адекватного шага в случаях, связанных с угоном российских подданных и их скота, в противном случае угрожали отказом в выполнении частых просьб Султанмамета и Абылая: «И притом от них: Аблай-салтана, Салтамамет-салтана и Кулсары-батыря требовано, чтоб и они напротив то со здешною стороною снисходительно поступали, и плененных ево наших кузнецких двоedanцов со всех их экипажем, и беглых со здешних линий драгуна Кондырева и яцкого казака Алаберду Тохтарова, и отогнанных сего августа 12 числа изнутри линии с Абацкойновопроложенной почтовой дороги испочтоваго Замиралова станца четырех лошадей отыскав, в здешнюю сторону возвращали. А

ежели они того не отыщут и не отдадут, то и их выбегающие пленники, и отлучившиеся лошади отдаваны не будут»[4, л.194 об].

Осенью 1960 года Султанмаметсултан обратился к россиянам вернуть им пленных тау - телеутови бежавших калмыков. Это видно из его письма от 26 октября 1760 года в адрес генерала Вейрмана, где содержатся его тщетные просьбы через верных ему и Абылаю людей по возврату сбежавших людей: **«Приезжали мы к Ямышеву неоднократно для прозбы убегшей у киргисца Шунгура жены. Только не отдают, и просим оную приказать отдать нам. Неведомо каким случаем у нашего киргисца Итызбая пропали три лошади, которых, видели мы, ездят ямышевския люди, у коих просили мы, только не отдают. Да просили ж мы и лошадь калмыка Цыран, да киргисца Алимы Маметя Атагайскова роду двух холопов не отдают же, которых просим приказать же отдать. С сим письмом посланы от нас самыя надежныя и нам с Аблай-салтаном верныя и знатныя люди: Размамет-мурза, Таз-батырь, Байталак-батырь, Барак-батырь»** [4, лл.276-277].

Или другой пример: 18 февраля 1765 года в своем письме Султанмамет-султан, обращаясь к генерал-поручику И. И. Шпрингеру, от имени своих подданных, в том числе и найманского племени, просил вернуть бежавших калмыков. Видимо, желание помочь султанам других улусов было продиктовано и родственными отношениями с правителями найманов (Султанмамет был тестем старшего казахского хана Абулмамбета-авт.): **«После же поклона всенижайше и со старшинами просим: которыя бежали от нас пленныя три калмынки и один калмыченок, оных к нам возвратить. ...И хотя, беглых для изыскания прибыли ко мне искиргиских старшин разных улусов тринацать человек, и возвращения тех пленных ожидают в таком уповании, что они верно подданныя»** [6, лл.303-304].

Нередко влиятельные казахские султаны обращались к прииртышскому властелину Султанмамету как защитнику их интересов, вернуть их людей, на что он сразу реагировал, вступая в долгие дипломатические переговоры с российскими властями, что свидетельствует о его авторитете и влиянии среди его подданных. Последний мгновенно реагировал и требовал от российской стороны возвращения беглецов. Вот что он писал на имя генерала И. Шпрингера от 15 апреля 1765 года по одному из таких случаев: **«Во время бытности Сутакбая-батыря на китайской границе, бежали ис кибиток ево две холопки... И того хозяина также дома не было...А как ваше высокопревосходительство словесно мне обещали тех беглецов, в которой фарпост или крепость выбегут, отдавать обратно, и притом обнадежили – ежели за теми беглецами киргисцы прибегут в погону, и оных фарпостные командиры отдавать не будут, то б уведомлять вас. А за теми пленными тремя девками, кои киргисцы вслед погоней ездили, то фарпостной командир их без всякого удовольствия выгнал и бил. Помянутой же Сатакбай, когда с письмом к вам прибудет, то и о китайских известиях персонально объявить имеет. Которого, также и Кунай-батыря, за старшину посланного, как нас почитаете, прошу и их почитать, и пленных девок им отдать. И по возврате, прямо от Железенской ко мне благополучно препроводить»** [6, лл.477-477 об].

Иногда российская сторона под разными предлогами отказывала в возвращении казахам беглецов и тогда Султанмамет отправлял своих сыновей напрямую в Омск, в резиденцию командующего сибирскими линиями И.Шпрингера. Так, 25 сентября 1765 года Султанмаметсултан писал командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. И. Шпрингеру следующее письмо с упреком в том, что россияне не торопятся возвращать убежавших калмычек, для чего специально делегировал в Омск своего сына Иман султана, возмущенный бездействием россиян: **«Послал я к вам сына своего с письмами Иман-салтана, и притом вам сие объявляю:**

находящиеся ваши российские беглецы у Аллаяра-батыря, я, сыскав их, и отослал в Ямышевскую крепость к подполковнику. Напротив чего, мои подвластные киргисцы просят меня к отдаче их. Российские у нас беглецы явятца, то-де мы их отсылаем к ним обратно, а если наши таковые беглецы выбегают в Россию, и вы о всем том никакого старания не имеете»[7, лл.127-130].

Как видим он заботился об интересах не только своих, но и подданных-старшин, батыров, простых скотоводов. Именно это обстоятельство прибавляло ему авторитет и признание в прииртышском регионе и не только.

Он действовал быстро и решительно, что видно из хронологии его переписок. Промедление могло привести к тому, что выбегающие пленники быстро принимали христианство и в таком случае их обратно заполучить было очень тяжело. Если не происходило быстрое вмешательство Султанмамета, то его подданные выражали в его адрес открытое недовольство, о чем он писал в адрес командиру Сибирского корпуса генерал-майору А. Д. Скалона 19 января 1774 года. Даже в случае принятия ими новой веры, казахская сторона требовала компенсации «убытков» товаром: **«Черз сие вашему превосходительству объявляю, что ведомства моего от подвластнаго киргисца бежали в вашу сторону две калмынки, именами, первая – Карагус, вторая – Булату. И если они действительно в выбеге в ваших крепостях, и не крестились, то покорно прошу ко мне выдать, а когда крестились, то прошу товаром за них прислать... Аподвластные мои старшины и киргисцы ко мне приступают, что зачем я о выдаче (как есть султан) убегающих в вашу сторону пленников не требую, в чем и несу на себе оных большия злобности, от коих паки прошу вашего превосходительства меня избавить»** [8, л.77-77 об.].

Были и весьма курьезные случаи, когда со степи выбегали на линию бывшие рабы, выходцы из Бухары, которых когда-то приобретали за деньги степняки. И тогда, султан выходил на высшее руководство региона, требуя возвращения их к прежним хозяевам. Это видно из письма султана генерал-майору Н. Г. Огареву от 6 апреля 1778 года: **«Приехавший ныне ко мне Тартаульской волости киргизец Наизбак, просил меня о убежавшем от него высатованном им еще в малолетстве бухаретине на четырех лошадях. В таком случае и я прошу вашего превосходительства – если оной бухарец окажется где-либо в российском месте, то ево, и четырех лошадей к нам выдать»**. Кстати, и его просьба была удовлетворена [9, лл.317-317 об].

В случаях получения от Султанмамета тревожных известий, по которым была информация о негативном отношении к казахам китайцев, то региональная власть сразу же давала информацию крепостным начальникам, чтобы последние были готовы к встрече неожиданных гостей [6, л.403].

Придерживаясь политики добрососедства с россиянами, Султанмамет нередко пресекал преступления российских беглых, совершавших противоправные деяния на казахской стороне. Об одном из таких случаев рассказывает султан в своем письме на имя генерал-поручика И. И. Шпрингера от 13 декабря 1765 года, в частности, в участии поимки одного татарина, укравшего у своего соплеменника товары и незаконно продавшего их казахам: **«У прибывшаго к нам для торгу Аблай-салтана у сына всего в четырех человеках присмотрен нами один российской, а два татарина. И ис тех татар один кривой, у своего товарища татарина ж украв товары, и просатовал киргисцам за незнаемо воровского, а оставшие ис тех же воровских товаров за расатовкою обыскал в мешке, и по таковой приличности стал того вора подбоями спрашивать, которых не стерпя он повинья и бежал. И поймав ево, уверя кому что он просатовал, и потому все у своих киргисцоввозвратя, отдал. Да хотя и того вора имел намерение,**

чтоб взять в российскую крепость» [7, л.388-390 об].

Или другой случай с возвращением султаном когда-то захваченных и проданных степняками друг другу россиян. Это наглядно видно из письма Султанмамета в адрес генерал-поручика И.А. Деколонгаот 28 июля 1772 года: **«Письмо ваше получил, коим изволите повелевать отыскать российских людей: одного драгуна и одного башкирца, которые прежде находились в волости Кипчацкой, и из оной проданы в другую волость. Противо коего послал я пять человек киргисцов и вслед им отыскать, кто их, держа, продал, и у кого оне ныне находятца, тех всех и с российскими людьми привести ко мне. Которые, как скоро посланными моими ко мне привезены будут, то и к вашему высокопревосходительству, не умедля, пришлю» [10, л.л.80-82].**

В ответ на свою услугу, Султанмамет сразу же просил оказать помощь россиянам в освобождении его человека, находящегося в омской тюрьме: **«Покорно прошу ваше высокопревосходительство содержащегося во Омской крепости безвинно киргисца Задалвато российским людям приказать выпустить» [10, лл.80-82].**

Российская сторона, как мы уже отмечали ранее, удовлетворяла требования султана и его детей, что не могло не сказаться на улучшении взаимоотношении Султанмамета и регионального начальства. К примеру, 31 июля 1772 года, российская сторона **«дала сию подписку Средней киргис-кайсацкой орды старшины Салтамамет-салтана сын Зиангир-султан в том, что принял он из оной канцелярии выбегшую ис киргискаго полона калмынку Кугуш, и при ней роднаго брата калмыченка Сабыка, Мамшеневых, и при них выведенных при выбеге четыре лошади. В приеме коих под сим и подписался» [10, л.93].**

Иногда с целью сделать сговорчивее российскую сторону в летнее время Султанмамети его поданные близко прикочевывали к 10-верстной полосе и вооруженные стояли напротив крепостей, что не совсем могло не беспокоить россиян. Таким образом в июле 1772 года Султанмамет стоял недалеко к Черлакскому форпосту, а его сын Урус напротив Железинской крепости и эти тревожные вести не могли не отложиться в архивах: **«Киргис-кайсаки вновь прикочевали: к крепости Железенской владения Урус-салтана волости Басантийской, к фарпосту Чарлаковскому Салтамамет-салтан со своими подвластными. Кои и стоят от реки Иртышав верстах в семи и десяти» [10, л.40].** Хотя положением от 1765 года казахи не имели права пребывать на 10-верстной полосе земли вдоль левого берега Иртыша. Видимо, такими маневрами, он пытался россиянам считаться с ним как с авторитетным властелином, имеющим возможность выставить конную армию, что и произойдет в 1771 году, когда он в весьма короткое время собрал войско численностью в 50 тысяч человек. Такие действия оказывало удручающее действия на крепостных начальников и помогали Султанмамету добиваться все новых и новых уступок, в частности, при перекочевках на правую сторону Иртыша.

Нередко для урегулирования приграничных вопросов Султанмамет султан изъявлял желание лично прибыть Омск и встретиться с руководством региона. Об одном из таких случаев он написал 11 сентября 1772 года генерал-поручику И.А. Деколонгу: **«Нынешней осени вздумал я осмотреть ведения своего киргиския улусы, и кто, в каком урочище кочует. И, между оным осмотром, заехал в последней, недалеко от крепости Омской состоящей, улус. Вздумалось мне с вашим высокопревосходительством повидатца. И завтрашняго числа, неотменно, в крепость Омскую к вашему высокопревосходительству прибыть имею. И для уверения печать свою красную приложил» [10, лл.176-176 об].**

Одним из самых распространенных случаев, по которым султан шел на контакты с российскими региональными властями была потеря скота его подданных. И здесь он оказывался защитником интересов своих людей: требовал немедленного возвращения. Вот что султан писал региональному начальству в

лице И. А. Деколонга 19 сентября 1772 года: «**О коих просил я у вашего высокопревосходительства потерянных семи лошадях. А если они где у вас найдутца, то покорно прошу оных выдать в Кипчацкую волость киргисцу Тугачу Утемышеву... Нынешняго года в летнее время наши три быка переплыли на вашу российскую сторону, коих прошу отыскать и к нам в улусы выдать**» [10, лл.193-193 об].

Обе стороны старались возвращать утеранный или угнанный скот, удовлетворяя просьбы друг друга: у россиян была четкая инструкция положительно реагировать на просьбы Султанмамета, а у уже многоопытного султана были свои интересы (шансы на возвращение скота, пленных, перекочевки на правобережье Иртыша, получение сена, жалованья многократно возрастали-авт.): «**Прошедшаго сентября 23 дня... захваченная в прошлом 769 году у киргисцов посельщиком Подкожурниковым верблюдица, в силу которого вашего высокопревосходительства ордера, чрез посланное от меня Средней киргис-кайсацкой орды старшине Салтамамь-салтану письмо, сего октября 8 числа чрез сына ево Иман-салтана две лошади сюда к крепости приведены, которые с согласия их посельщиком Подкожурниковым взяты, и почитаецца в тех лошадях довольных, а от него, Подкожурникова, верблюдица взята ж и предписанному старшинскому сыну, Иман-салтану, отдана**» [10, л.226].

Султанмамет, находя удовлетворение со стороны российской администрации в разных своих просьбах, в свою очередь, также показывал себя как действенный и обязательный правитель, у которого дела не расходятся со словом. Это видно из его писем от 12 апреля 1773 года, адресованного генерал-поручику И. А. Деколонгу о взыскании тридцати восьми лошадей казахов виновных в воровстве скота у барабинцев, о взыскании денег со старшины И. Утемышева: «**1-м, чтоб с тех воров, которья у барабинцов на сто на трицать на шесть рублей вещей ограбили, взыскать, и для удовольствия обидимых прислать в крепость Железенскую. Почему мною виновными тому воровству киргисцами Елюмбет Мангаев и Иркабай Асанов найдены, и с них за те ограбленныя вещи стоящие ста трицати шести рублей, трицать восемь лошадей взысканы и отосланы в крепость Железенскую г-дину примьер-майору Красноперову; 2-м, чтоб старшины Ичкини Утемышева с товарищи употребленныя им на пищу деньги двенадцать рублей семьдесят копеек, взыскав со старшины Ичкини, прислать к вашему высокопревосходительству**» [11, лл.416 об.-417].

Султан кыпчакского улуса, будучи превосходным дипломатом, нередко принимал личное участие в разбирательстве дел, связанных в удовлетворении дел россиян по части кражи их лошадей казахами его ведомства. Это видно из рапорта коменданта Железинской крепости полковника Ф. фон Деррова командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. А. Деколонгу от 15 марта 1775 года по поводу приезда Султанмамета в Коряковский форпост и совместном его с капитаном Селецким разбирательстве в случившихся за последнее время случаях воровства лошадей и имущества: «**Против-де коих от меня, также и артиллерии г-дина капитана Лебеткина повеление, в прибытие в фарпост Коряковской старшины Султамать-султана, как сие, так и прочиенеокончанные бытностью ево, Нагаткина, в учиненных киргисцами российским людям обидах обще со оным Салтамать-султаном разбирательства чинили...**» [12, лл.446-446 об].

С целью поддержания своего статуса и выражения почтения российскому престолу султан просил отправить своего сына Имана в императорский двор для встречи с Екатериной II, о чем свидетельствует его письмо от 26 августа 1776 года в адрес генерал-майору А. Д. Скалону: «**Сыздавна нахожусь я в подданстве российском, и многия от меня уже российской стороне чинены**

всякия услуги, которыми и впредь безотрицательно себя служить обязую. И ежели во оном противности не будет, то прошу вашего превосходительства отправить моего сына Имана ко двору Ея императорскаго величества, и о моих услужностях и верности отписать вышнему правительству» [13, лл.164-164 об]. Делегирование своих сыновей в императорский двор было своего рода поддержкой своего высокого статуса и лишним напоминанием о себе как о влиятельном в Казахской степи управителе, с которым обязательно надо считаться.

Султан кыпчакского улуса в ходе многочисленных переговоров с российской стороной добивался полной отмены взятия аманатов, открыто ссылаясь на то, что его подданные давно уже смиренные и никаких «шалостей» на внутренней стороне практически не допускают и сам он находится чуть ли в положении главного заложника-аманата, когда его дом располагался на российской стороне. Безусловно, это показывает насколько он был предан своему народу и как рисковал собой ради своих подданных. Получалось, что он добровольно стал главным заложником или аманатом. Это можно усмотреть из его письма от 5 декабря 1776 года, адресованное командиру Сибирского корпуса генерал-майору А. Д. Скалону с просьбой не брать с его подвластных аманатов: **«Покорно прошу вашего превосходительства, чтоб из моих подвластных киргисцов в перепуске табунов аманатов не брать, потому как я сам близ Коряковскаго фарпоста кочевьем пребывание имею, и мои киргисцы российской стороне не могут сделать никаких обид»** [13, лл.610-611].

Свою просьбу не брать с его подданных аманатов и отпустить захваченных в плен его людей Султанмаммет снова повторяет 5 января 1778 году в своем письме генерал-майору Н. Г. Огареву: **«Да от кочующих против станца Черного подвластных моих Кипчатской волости киргисцов в залог постоянства взятого аманата отпустить в улусы. А как они ведения моего, то я в том за них поручаюсь, что никаких от них шалостей происходить не будет»**[9, лл.7-10]. На что был получен положительный ответ: **«захваченного в крепости Ямышевской двух киргисцов отпуск, свой улус и аманата сево волости не брать»**. Безусловно, эта была маленькая, но победа Султанмаммета [9, лл.7-10].

При решении бытовых конфликтов казахов с линейным населением султан и его сыновья защищая интересы своих подданных, привлекали к посредничеству генерал-поручика ИА. Деколонга и других должностных лиц, о чем свидетельствует, к примеру, обращение Султанмамметас письмом ИА. Деколонгу от 17 июля 1773 года по поводу удовлетворения его просьбы по поводу обмана со стороны линейных жителей при проведении торгового дела: **«...еще просит подвластный мой киргизец, называемый Дос, о взятом у него в форпосте Чернорецком башкирцем Пикбирзою быке, который за оного обещался отдать четыре аршина красного кармазину, которого и по ныне не получил... прошу приказать удовлетворить...»** [14, 69].

Иногда султану приходилось решать самые мелкие дела, касающихся бракоразводных дел. Это видно из письма Султанбета Н.Г. Огареву от 4 апреля 1778 года, где он просил выдать сосватанных за своих казахов двух башкирских девушек, которые сбежали от них из заречной стороны: **«Послал я до вашего превосходительства сына моего Иман-салтана с тремя киргисцами, с тем штобы оных допустить, вышедшаго от нас в Россию башкирца з двумя еводочерьми зговоренными уже в замужество за киргисцов, для разговору, по которому, естли он есамоохотно за них пожелают, покорно прошу приказать отдать. Чрез что по отцу калым заплачен быть имеет. А естли он не похотят – пусть так останутся»** [9, лл.295-295 об].

Иногда казахская сторона в лице Султанмаммета обращалась в местные представительства царского правительства с мелкими бытовыми просьбами, желая получить, к примеру, лекарства, когда оказывалась услуга за услугу и не более. Так,

в своем письме от 23 сентября 1760 года командующему войсками на Сибирских линиях генерал-майора фон Веймарна Султанмамет-султан просил присылать перец, гвоздики, обладавшие антисептическими свойствами, в свою очередь обещая вернуть выбежавших в степь россиян при первой же возможности: **«И при сем просим прислать от опасной болезни лекарства перцу и гвоздики, и о том более вашему превосходительству пишем и трудимся. А которых вы требовали захваченных в нашу землю верноподанных ваших шесть человек и с лошадьми, мы по улусам ездили, искали... Для чего паки в зимнее время по улусам для отыскания тех людей поедем, и в том старатца будем»**[4, лл.250-250 об].

В переговорных процессах султан кыпчакского улуса категорически требовал от региональных властей, чтобы его подданные не обходили его в вопросе подаче прошений. Видимо, в противном случае Султанмамет терял свой авторитет и влияние. Монополия на переписку с царскими властями обеспечивала ему определенную власть и влияние в степи и на российской стороне. Это видно из его письма от 12 марта 1778 года, адресованное генерал-майору Н. Г. Огареву с просьбой отказать Кунай-батырю в разбирательстве вопроса об украденных лошадях без его посредничества: **«А как по зову моему к разбирательству с теми киргисцами Кунай-батырь делаетца ослушным, почему мне, не разобрав дела – сколько точно у него лошадей покрадено, ему Кунай-батырю и удовольствия сделать невозможно. А известно мне, что оной Кунай в тех покраденных лошадях хочет приносить прозбу о удовольствии ево вашему превосходительству. Так прошу, упреждая ево до вас прозбу, и чтобы излишняго затруднения в том произойти не могло, посланным от себя к нему, Кунай-батырю, письмом подтвердить, чтоб неотменно к тому разбирательству ко мне приехал. А если он прежде посланова от вас письма с прозбою к вам будет, то прошу ему не делать никакова удовольствия, а приказать явитца у меня, где и удовольствие получить может. А за ослушание ево по зву моему к разбирательству сделать ему с пристрастием подтверждение, чтоб и вперед ослушным не был»** [9, лл.209-210].

Надо признать, что благодаря своей искусной дипломатии с начальниками крепостей и командующими сибирскими линиями ему удавалось добиться весьма положительного с собой обхождения. Безусловно, таким обходительным отношением россияне пытались получить для себя нужные разведывательные сведения, например, заполучить информацию о взаимоотношениях с китайцами, с которыми казахи общались напрямую, имея с ними общие границы. Это видно из рапорта командующего в Ямышевской крепости полковника А. Д. Скалона командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. И. Шпрингеру от 16 марта 1765 года: **«О вызове с пристойным ласкательством и о привозе означенного Салтамаметь-салтана с тем киргисцом на казенных лошадях и в одной каляске с надлежащим почтением, предложено ж от меня командующему в Коряковском фарпосте капитану Клейтину. А когда оной салтан сюда прибудет, то, в силу онаго вашего высокопревосходительства ордера, обо всем употребя ласкательной поступок и пристойныя меры, разведывать долженствую»**[6, лл.397].

Как показывает анализ вышеприведенных архивных материалов при переговорах с российской стороной Султанмамет проявлял себя как опытный дипломат, рьяно защищавший интересы своих подданных. И как ответ: российская сторона практически всегда удовлетворяла его просьбы, ибо султан вел себя как человек и правитель, всегда отвечавший за своих слова, поступки. При этом он отказался быть информатором у царского правительства, что свидетельствует о его высоких моральных и нравственных качествах, верности политике старших ханов

Абулмамбета и позднее Абылая. Именно благодаря этой тонкой политике в Северо-Восточном Казахстане ему удалось на время сдержать колониальную экспансию царизма. Одной из результатов его выверенной политической линии и опытной дипломатии стал допуск степных казахов на правобережье Иртыша на временной основе в 1771 году и на «вечную кочевку» - в 1788-м.

Литература:

1. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. – 892 с.
2. Кабульдинов З.Е. Қазақстан тарихы. – Алматы, Атамұра, 2016.
3. ГАОО ф. 1, оп. 1, д. 173.
4. ГАОрО, ф. 3. оп. 1. д. 56
5. Крафт. Сборник узаконений о киргизах степных обалстей. 1730-1898.- Оренбург, 1898.
6. ГАОО, ф. 1. оп. 1. д. 132.
7. ГАОО, ф. 1. оп. 1. д. 137
8. ГАОО, ф. 1. оп. 1. д. 190
9. ГАОО ф. 1, оп. 1, д. 212.
10. ГАОО, ф. 1. оп. 1. д. 176.
11. №ГАОО, ф. 1, оп. 1, д. 184.
12. ГАОО ф. 1, оп. 1, д. 195.
13. ГАОО, ф. 1. оп. 1. д. 201.
14. ГАОО, ф. 1. - оп.1. - д. 182.

References:

1. Kazahsko-rəsskie otnosheniia v XVI-XVIII vv. (Sbornik dokəmentov i materialov). – Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1961. – 892 s.
2. Kabəldinov Z.E. Qazaqstan tarıhy. – Almaty, Atamura, 2016.
3. GAOO f. 1, op. 1, d. 173.
4. GAOrO, f. 3. op. 1. d. 56
5. Kraft. Sbornik əzakonenii o kirgizah stepnyh obalstei. 1730-1898.- Orenbėrg, 1898.
6. GAOO, f. 1. op. 1. d. 132.
7. GAOO, f. 1. op. 1. d. 137
8. GAOO, f. 1. op. 1. d. 190
9. GAOO f. 1, op. 1, d. 212.
10. GAOO, f. 1. op. 1. d. 176.
11. №GAOO, f. 1, op. 1, d. 184.
12. GAOO f. 1, op. 1, d. 195.
13. GAOO, f. 1. op. 1. d. 201.
14. GAOO, f. 1. - op.1. - d. 182.

Қарасаев Ғ.М.¹

¹Т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының
Бас ғылыми қызметкері
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
E-mail: karasayev_gm@mail.ru

**ӘМІРСАНА ЖӘНЕ ХVІІІ ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ
АЗИЯДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТЫҢ ЖЕКЕЛЕГЕН
ТАРИХЫНАН
(қазақ-жоңғар—қытай -орыс қатынастары)**

Қарасаев Ғ.М.¹

¹ доктор исторических наук,
Главный научный сотрудник КН МОН РК
Института истории государства,
Республика Казахстан, г. Астана.
E-mail: karasayev_gm@mail.ru

**AMURSANA И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ
ОТНОШЕНИЙ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ СЕРЕДИНЫ ХVІІІ ВЕКА
(КАЗАХСКО-ДЗУНГАРСКИЕ-КИТАЙСКИЕ-РУССКИЕ ОТНОШЕНИЯ)**

Karasayev G.M.¹

¹Doctor of Historical Sciences,
Chief Researcher Institute of State History,
Republic of Kazakhstan, Astana.
E-mail: karasayev_gm@mail.ru

**AMURSANA AND SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF CENTRAL ASIA
INTERNATIONAL RELATIONS IN THE MIDDLE OF XVIII CENTURY
(KAZAKH, DZUNGAR, CHINESE AND RUSSIAN RELATIONS)**

Осы мерзімде екі әскери жасақ Қытайдан Жоңғария аймағына келді. Джа-гуй және Фуде олардың қолбасшылары болып тағайындалды. Бұл екі әскер басына Жоңғар патшалығын талқандау және тұрғындарын қыру тағдыры тиді.

Қытайдан тың күштердің келгенін және де Маньчжур еліндегі барлық маңызды дайындықтарды білген Әмірсана өз зайсандарын

жауға қарсы бірлескен және табанды қарсылық көрсетуге тартқанымен ... бұл іс нәтижесіз аяқталып, көпсанды әскерге аз күшпен қарсы тұруға мәжбүр болды. Ол батыл және қантөгісті шайқас көрсетті, алайда ерекше саны көп жауға қарсы тұра алмай, қашуға мәжбүр болып, өз жасағын хасақтарға (қазақтарға, -Ф.Қ.) бағыттап, осында тағы да әскер жинап, қолайлы сәт туғанда Жоңғарияға қайтадан баруды жоспарлады» (Сибирский Вестник. Ч.14. 1821: 74-78).

«Яғни, осы кезеңде Қытай империясының Жоңғариямен арадағы қатал қырғын саясатын көріп, сонымен қатар Цин империясының Жоңғариямен шектелмей, қарудың күшімен қазақ жеріне де ұмтылатындығын болжай білген Абылай қайткен күнде де осындай сын-сағатты мерзімде Қытай басқыншылығына қарсы тұрар өзіне көмек іздеді. Аталған уақыттағы Ресей патшалығымен арадағы жүргізілген тиімді келісімдер де осының себебінен болғандығы белгілі. Айтылғандармен қатар көреген саясаткер Абылай жоңғарлар арасындағы беделді, сол мерзімдегі елдегі бірден-бір жоғары билеуші болуға лайық Әмірсанаға Қытай тарапынан қауіп төнген кезде оған белсенді тұрғыда әскери көмек көрсетуді де жоспарлады. Әлі қолынан қаруы түспей, Аспан асты елінен өз жерін алып қалуды мақсат еткен Әмірсанамен ортақ жауға қарсы уақытша болсада келісімге келу, осы арқылы қазақ жеріне деген Қытай экспанциясына бөгет жасау қазақ билеушісі тарапынан сол мерзімдегі нақты да батыл істердің бірі болғандығы анық.

Белгілі мерзімде Орталық Азияда әскери ықпалды мемлекет құрып, айналасын соғыс ошақтарына айналдырған, алайда қазақтардың бірлескен күштерінен және қытай әскерлерінен үлкен жеңілістерге ұшыраған, сонымен бірге одан ары ішкі өзара бітіспес қанды бақталастықтан әбден әлсіреп, тұтастығы бұзылып, ыдыраған жоңғарлардың тура сол сәтте жұртына елеулі тұрғыда қауіп тудырмайтыны да Абылайға анық болды» (Ақиқат, №9. 2011: 67-68).

Сондықтан да Абылай жоңғарлар арасындағы әскери дарынды, шешуші сәттерде өзіне берілгендігін әрқашан нақты қимылдары арқылы дәлелдеп келген Әмірсананы қолдап, оны еліне нақты қауіп төнген сәттерде Қытай жаулаушыларына қарсы бірлескен соққы беруде өзіне көмекші етуге шешім қабылдады. Осы сәтті айқындайтын қытайлық тарихи деректе баяндалатынындай: «... Міне осылай бүлікші Абылайға барып тығылды. Әскер басылар ... Әмірсананың ұсталынып, Қытай үкіметіне тапсырылуын қалайтындықтарын білдірді, алайда Абылай бұған қарсы тұрып қана қоймай, Кодзи Боркенді әскерлерімен Нулаға бағыт алған Әмірсанаға жіберді; өзі мың атты әскермен батысқа бет алып, Каоказалак таулары етегінде өзінің көмекшісіне қосылып, біздің (қытайлық) әскерлерімізді күтуге дайындалды» (Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997: 312).

Көрсетілген кезеңдегі қазақ-жоңғар және қазақ – қытай арасындағы оқиғалардың асқан шиеленісті жағдайға жетуі кезіндегі Абылайдың шешімі туралы Ж.Қасымбаев: «Амурсана әскерінің қалдығымен қашып келіп, сол Абылайдан жәрдем сұрайды. ... егер маған сенім артсаң, менің жауынгерлерім сенің туыңның астына кіреді. Өзің шеш,-деп мәмлеге шақырады. ... Абылай сұлтан ойрат жауынгеріне қол ұшын бермек болды», -деген тарихи анықтама келтіреді (Қасымбаев Ж., 2003).

Жоңғар хандығының тарихын зерттеуші И.Златкиннің сипаттауынша: «Ол Абылайды көмекке шақырды. Абылай көмек беруге келісті және 10 мың әскермен Жоңғарияға келді. ... Үлкен маньчжур армиясының таяп қалғандығын білген Әмірсана Жоңғарияны тастап, Орта жүзге Абылай –сұлтанға қашып, тағы да одан пана тапты» (Златкин И.Я., 1983: 295). Міне осындай жағдайда «Әмірсана Абылай ауылына барып жан сауғалайды» (Мамырұлы К., 2000).

Әмірсанаға байланысты туындаған өзінің мүддесіне қарсы қазақ-жоңғар арасындағы осындай қатынасты Цин империясы түпкі ниетін орындаудағы қолайлы кезең деп есептеді. Сондықтан да Әмірсананы желеу еткен Қытай билеушісі

империяның алдына ұзақ жылдар көлемінде қойылып келген басты мақсат-Жоңғарияны түпкілікті тұрғыда өзіне қосу әрекетіне жылдам кірісті. Міне сондықтан да Әмірсананың опасыздығынан қырылған әскерлері үшін өш алуды мәлімдеп, «... ішкі қарама-қайшылықтардан мүлдемге әлсіреген Жоңғарияға 1756 жылы маньчжур императоры Хун Лидің көпмыңдаған армиясы аттандырылып» (Басин В.Я., 1971: 207), ... «Империяға қаншама қастандық әкелген Әмірсананы қолына тірідей түсіре алмаған император ... аса ашуланған жағдайда қолбасшыларына бүкіл жоңғар халқын әйелдері, балаларын да аямай қырғынға ұшырату туралы жарлығын жіберді. Осы қатігез бұйырық дәлінен орындалып, миллионнан артық адам, көпшілігі кінәсіздер ашкөз билеушінің құрбанына айналды, ...» (Сибирский Вестник, 1971: 75). Аталған қырғын туралы сол мерзімдегі қытай дерегінде: «Біразы Махацин тауына барып тығылғанымен Қытай әскерлері ... тауды қоршап, соңғы адамына дейін өлтірді. Бүлікке қатыспаған олоттардың бір бөлегіне ғана кешірім жасалды», -деп жазылған (Сибирский Вестник. Ч. 3. 1823: 110). «...олардың кейбіреулері ғана, деп көрсетеді XIX ғасырдың ортасындағы орыс зерттеушісі Н.Абрамов,- Сібірге қашып аман қалды. Тайша –Сарен бастаған 10000 ошақ біздің Еділ қалмақтарына тығылып үлгерді» (Записки Императорского русского географического общества, издаваемые под редакцией А.Н. Бекетова. 1861:112).

Цинь империясының жоңғар халқын жаппай қырғынға ұшыратып, бұл мемлекетті жоюдағы асқан қаталдығы туралы сол мерзімдегі деректерді пайдалана отыра Карл Риттер де баяндайды. Оның жазуынша: «Пекиндегі император кенесі бүлікшілді жақсылықпен тапсыру ғана емес, алыстағы Жоңғариянын (Чонь-Карь) тағдырын шешуді мақсат етті. , алайда император Ресейден табандылықпен және сеніммен бүлікшілді тапсыруды, ал өз генералдарынан оның жақтастарын жоюды талап етті. Бұл соңғы талап жыныстары мен жастарына қарамастан миллиондаған элюоттардың өмірлерін шешті. Солтүстігінде Сібір шекарасына, ал оңтүстігінде Бұхара мен жоғары Оксаға дейінгі ешкім кешірім ала алмады. Көпшілігі ұсталынып, өлтірілді, басқалары қайыршылықпен көршілеріне қашты, және соғы даласынан аман қалғандар аштықтан, суық пен қырғыз тонаушыларының шабуылдарынан қырылды. Жоңғарлардың бір бөлегі биік таудың ортасына, атап айтқанда Махицин, шығуы қиын қиын Тянь-Шань болуы мүмкін, жазығына қашты, бірақ онда жан-жағынан қоршауға алынып, қытайлардың қырғынына ұшырады. Бұған дейін еркіндігін сақтаған жиырма бес орда бағындырылып, жартылай қырғынға ұшыратылды, барлық ақсүйектері Пекинге жеткізіліп, император атынан соталынып, өлтірілді. Тек көтеріліске қатыспаған жоңғарлардың өмірлері сақталынды және олар Қытай империясына қосылды» (Землевание Азии Карла Риттера. 1859:159-160).

Бұлармен қатар «Циндіктердің аса қаталдығы ойраттарды ... қазақтар ... арасынан пана іздеуге мәжбүр етті» (Басин В.Я., 1971: 207). Қытай империясы тарапынан жасалған асқан мейірімсіз жорық қорытындысында Жоңғария одан ары өмір сүруін тоқтатты. «Көрсетілген мерзімнен бастап жоңғарлар Қытай империясына толығымен қосылды. Елді басқару үшін бас қолбасшы анықталды және әр жерлерге әскерлер қойылды» (Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским, 1823 год. Ч. третья, 1823:110).

Осындай жантүршігерлік агрессиядан кейін Орталық Азиядағы мемлекеттер мен халықтар арасындағы саяси ахуал өте шиеленісті жағдайға ауысты. Бұл оқиға аталған мерзімде Орал тауларынан Тынық мұхиты жағалауларымен шектесетін Қыыр шығысқа дейінгі жерлерге ауыз салып, осылардың қатарында Батыс Сібірді, соның ішінде Цинь империясы иеліктерімен іргелес қазақтардың Орта жүзі руларының тарихи мекендері ретінде қалыптасқан Ертіс өзені аңғары, Алтай өңірін белсенді тұрғыда отарлай бастаған Ресейге барынша кері әсер етті. Себебі осы шапқыншылық арқылы екі империя арасындағы бәсекелестікке түскен

аталған аймақтарға талқандалған жоңғарлардың негізгі территориясын толығымен өзіне қосып алып, одан ары жаңа жерлерге ұмтылған Цинь әскерлері тарапынан тікелей қауіп төндірді. Қытайға қарсы саясатында тиімді пайдаланып келген жоңғар хандығының талқандалуы патша үкіметінен жедел түрде нақты шаралар қолдануды талап етті. Алайда Қытаймен арадағы сол уақыттағы кең ауқымды соғыс жағдайына дайын емес Ресей өзінің әрекеттерін сақтықпен бастады.

Орын алған жағдайдағы «Жоңғарияның күйрейтіндігін көре білген Орынбор генерал-губернаторы Неплюев 1756 жылдың өзінде Зайсан көліне дейінгі жерге ие болудың жоспарын жасады. Бұл жерлерге сипаттама жасау, Зайсан көліне дейін қамалдар салу туралы жарлық берілді; алайда уақыт кеш болды. Жоңғария күйреп жатты, ал Сібірге тығылған қалмақтар естерін жия алмай, манчжур-қытай әскерлерінің жауыздықтарын зар етті. Губернатор Митлев алға қойған мақсатқа жетудің ешқандай шараларын таба алмады, себебі уақыт өтіп кеткен еді, оны іске асыратын адамдар табылмады. Ол ... Орынбор өлкесіндегі белгілі бүлікті басуға полктер тартылуы себепті бос әскерлер болмағандықтан шекараға қытай әскери күшін тоқтата алатын (тосқауыл,-Ф.Қ.) қоя алмады» (Словцов П., 1844: 410-411).

«... Жоңғар хандығын жер бетінен аластаған,-деп жазылған аталған тұрғыдағы ХХ ғасыр басындағы орыс жазба деректерінде,- қырғынды қытай-жоңғар соғысы шекара жүйесін одан ары отарлауға жаңа екіпін берді. Тура жанынан көшпенді Қалмақтар немесе Қырғыздарға қарағанда оған қарсы үлкен күш, ауқымды жігерді қажет еткен қаһарлы көрші пайда болды. Таяп келген қауіптен қорғануға кепіл болатын тұрақты шекара қоныстарын салу, осы арқылы шекараны қорғауды ойлау керек болды. Шекара жүйелерін отарлаудың негізі ... қамал казактары болды...» (Материалы по киргизскому землепользованию... Павлодарский уезд, 1903).

Ішкі қарама-қайшылықтың және осының негізіндегі Қытайдың ашық агрессиясы салдарынан күйрей бастаған Жоңғариямен арадағы шекараны нығайту, мүмкін болар Қытайдың қарсы әрекетіне тосқауыл қою мақсатымен Ресей сақтық шараларын жасауға кірісті. Шекараны нығайту, қосымша әскер күштерін дайындауға көңіл бөлінді. Бұл шараға тұрақты жаңа әскери бөлімдер дайындаумен қатар Жоңғариямен соғыстағы тәжірибелері және өзіндік есептері бар қазақ жасақтарын пайдалану жоспарланды. Алайда қазақ Ордаларының жетекшілерінің өздерінің мақсаттары болғандықтарын тарихи деректер айқындай түседі. Мысалы осы тұрғыдағы «Иркутск жылнамасында атап көрсетілгеніндей, 1757 жылдың сәуірінде Петербургтен жасалған сапарында кеңесші Братищев және майор Якобий арнайы құжатпен мамыр айында Пекинге аттанды. Олар Пекиннен 1758 жылдың қаңтарында қайтып оралды және 4 күннен кейін Петербургке қайтып кетті. Аталған сапар Жоңғарияның тағдырына арналғанына күмән жоқ еді. Өйткені, 1758 жылы Пруссиямен соғыстың жалғастырылуына және Орынбор өлкесіндегі жағдайға қарамастан драгун полктерінің сандары арттырылды, Омбы мәліметтері бойынша Сібір шекарасында, онымен бірге Тобольскіде Кіші Орданың ханы Нұралының шағын жасағы негізделді, Левшиннің жазбасынан белгілі болатынындай, 1758 жылдың 19 наурызындағы грамотамен Қытайға қарсы ынтымақтасуға онымен бірге Орта Орданың сұлтаны Абылай шақырылды; екеуі де уәделерінен үміт аз және сенімсіз болғанымен Қытайға қарсы соғысуға келісімдерін берді. Алайда ұлыстарға деген биліктерінің әлсіздіктерінен сөздерін орындай алмайтын еді, егерде ордалықтарды атқа қондыра алғанда өзара соғысушы екі жақ та өз лагерлерін тонаудан құтқара алмас еді. Тығылған қалмақтарды қуып келе жатқан қытай әскери отряды Ресей-Жоңғар биліктерін бірдей мойындағандардың Телец көлі мен Бұқтырма өзені аралығындағы көштеріне таяп келгенде ... қырғыздар бейтарап қос билікті мойындаушыларды тонап, 200-ден артық адамды тұтқынға алып кеткен» (Словцов П., 1844: 432-433) - деген жазбаша сипаттама бұл айтылғандарға дәлел болатын СИЯҚТЫ.

Патша үкіметінің Қытай шекарасына дейінгі осы аймақтарды әскери, өнеркәсіптік, шаруашылық тұрғыдағы отарлауы ХІХ ғасыр соңына дейін созылып, оның мақсаты толығымен орындалды, Қытайға дейінгі даулы жерлердің түгелі жойылып Ресей империясының құрамына қосылып болды. Алайда Абылай хан қайтыс болғанға дейін патша үкіметі оның талабымен санасып, қазақ жерін отарлау одан кейінгі мерзіммен салыстырғанда бәсеңдігі, істің артын күткендігімен ерекшеленгендігі белгілі.

Қытай империясы тарапынан жоңғарларға қарсы жасалған аталған қанды қырғын осыған дейін шиеленісе түскен қазақтармен арадағы қатынасты да одан ары ушықтырды. Абылайдың Ресеймен жақындасып, оның билігін мойындауы, сонымен қатар өзіне қарсы Әмірсанамен одақтастығы Қытай императорының нақты да, жедел әскери қимылдарға көшуіне қолайлы сылтау болды. Оқиғаның осылай қалыптасуына орай Қазақтың Орта жүзі мен Ұлы жүзі Қазақстан жөнінде де басқыншылық жоспарлар жасаған орасан зор агрессияшыл Цин империясымен бетпе-бет қалды. 1756 жылдың көктемінде Абылайға Әмірсананы ұстап беруді талап еткен грамота жіберілді. «Өздеріне келешекте төнетін қасірет туралы мықтап ойлаңыздар, сонан соң өкінесіңдер, бірақ кеш болады», -деп қорқытты император қазақтарды. Дегенмен де Абылай қытайлықтарға қарсы тұруға шешім қабылдады» (Қазақстан тарихы. Т. 3., 2010: 249). Әмірсананың айналасындағы тартыстың барынша күрделене түсуі негізінде Цин әскери басшылығына Әмірсананың тығылған жері белгілі болғаннан кейін Абылайға «Әмірсананы беру, егер ондай жағдай болмағанда соғыс ашатындығын талап еткен» жаңа елшілік жіберілді. Үзілді-кесілді қарсылық алғаннан кейін цин үкіметі армияларға Қазақстанға солтүстік және оңтүстік бағыттарда екі топпен жылжу туралы бұйрық берді. Абылай қазақ әскерлері мен Әмірсананың адамдарынан жасақ жинап, цин әскеріне қарсы шықты» (Сулейменов Р.Б., Мойсеев В.А., 1988: 58).

Оқиғаның одан арғы барысы көрсеткеніндей: «1756 жылдың жазында Қазақстан аумағына екі ірі топқа бөлінген Цин армиясы басып кірді. Солтүстіктегі армияны маньчжур генералы Хадаха, батыстағысын –генерал Дардана басқарды. Қазақтар мен қытайлардың алғашқы қақтығысы 1756 жылдың мамырында Шаған Оба ауданында болды» (Қазақстан тарихы. Т. 3., 2010: 249). Қарулы шайқастың бітіспестігі айқындалып, «жазбойғы қантөгіс-алма-кезек шабуыл, ит жығыс күрес үстінде өтеді. Қазақтармен бірге Әмірсана бастаған қалмақ шерігі де қайтпай соғысады» (Мағауин М., 1995). Туған жерлерін өліспей беріспеуге бел шешкен «... 10 мың адамдық қазақ әскерлері Қалмық Толағай және Аягөз өзені аңғарларында бірнеше күшті соққылар берді» (Басин В.Я., 1971: 59). Бірақ та күші еселеп басымдық танытқан саны көп қытай жаулаушыларына барынша нәтижелі тойтарыс жасалған «Қантөгісті шайқастан кейін қазақтар батысқа қарай шегінуге мәжбүр болды» (Қазақстан тарихы. Т. 3. 2010: 249).

Абылай бастаған қазақ әскерлерінің барынша ерлікті қарсыластарынан және соғыстың нәтижесіз ұзақ уақытқа созылуынан сескенген Цин империясы Абылайды келісім арқылы өзінің алдына қойған мақсатын орындауға көндірмек болды. Нәтижесінде «1756 жылы оған Қытай елшілігі келді» (Левшин А.И., 1996). Бірақта Қытай басшылығы тарапынан Әмірсананы ұстап беру туралы айтылған үзілді-кесілді ұйғарым Абылай тарапынан орындаусыз қалдырылды. Қойған талаптарын орындата алмаған Қытай императорының жарлығымен «... 1756 жылдың аяғында соғыс қимылдары қайтадан Жоңғария аумағына ауысты. Жоғарғы Ертісте, Аягөзде қазақ жасақтары пайда болды, жоңғарлардың Қытайға қарсы қозғалысын тағы да Әмірсана басқарды. Алайда күрес нәтижесі белгілі болатын. Көктем ішінде цин әскерлері көтерілісшілердің бытыраңқы топтарын талқандап, 1757 жылдың жазында Тарбағатай таулары арқылы қазақ жеріне келіп кірді» (Қазақстан тарихы. Т. 3., 2010: 250).

Жоңғарияны талқандап, бүлікшіні ұстап әкелу мақсатында асқан қатігездік соғыс жүргізген қытай қарулы күшіне қарсылық көрсете алмай, әскерлері қырғынға ұшырап, бұл жолы да Абылайға барып, көмек сұраған Әмірсананың шарасыздығы туралы қытай мағлұматтары төмендегідей анықтама береді: «... Жиырма екінші жылы (1757 жыл) маршал Чао Гуей және дзан-дзан Фу-То батыста соғыс жүргізіп жатқан кезде Әмірсана тағы да қазақтарға қашты» (Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997: 313). «... Төрт бұрышын түгел алып, жоңғар хандығын додалаған чин әскерлері Амырсананың әскерін талқандап, оның сенімді серігі Чингүнжавты қолға түсіріп, Бежіңге апарып қамады. Амырсана қайта шегініп, Жаркент тұсынан қазақ даласына асып, тағы да Абылайға бас сауғалады. ... Оқиғаның өрбуін сырттай бағдарлаған Абылайдың да өрісі тарылып отыр. Бірақ, Амырсананы көпе-көрнеу ұстап беріп, өз басын ала қашуға арнамысы жетпесе де жоңғар үшін қазақтың қанын төгуге болмайтыны әмбеге аян еді.

... Неғылғанмен ықтай – жалдап, бір ыңғайын келтіру үшін (Қытаймен,-Ф.Қ.) дүркін-дүркін елші алмасып, уақыт ұтып, сөз бұйдаға сала беруді көздеген»,- деп жазылған аталған мазмұндағы тарихи жазбаларда (Тәукебайұлы С., 2000: 219-220).

Яғни, Абылай Қытай империясының жоңғарларды талқандағаннан кейін онымен тоқтамай қазақ жеріне тікелей қауіп төндіретіндігіне күмән келтірмеді. Сондықтан да Абылай батырларымен ақылдаса отыра осындай шешуші сәтте Әмірсананы соңына дейін қолдау, оны Қытайға бермеу, қажет болса бірлескен қарулы қарсылық көрсету туралы шешімге тоқтайды. Аталған уағдаластық жайында ғасырлар бойы ұмытылмай келе жатқан ... «Қандыжап, Мамырсу бітімі» -1757 жылы жасалған. Абылай хан қалмақпен шайқасып жатқанда, шабылған қалмақ Еженхан атынан Құлжадан көп әскермен шығып, жапа көрген қалмақтар екі мыңдай адамды алып, екі жақтың ортасында, Аягөз суының етек жағы –Батпақ су жеріне түсіп, Абылай ханға елші салады. Абылай да мыңнан аса қолмен, лай су бойында бітім жасасады. Көк қасқа айғыр мен қара бас қошқар сойылады, қолдарын қаңға батырып, шарт бойынша кешірім болып, күн, мал дауы болмады. Лай суды халық «Мамырсу» деп атап кетті» (Аякөз энциклопедиясы, 2010).

Орын алған оқиға туралы XIX ғасырдың басындағы орыс дерегінде: «Әмірсана тағы да күшін жинап, хасақтармен (қазақтармен,-Ф.Қ.) өзіне көмек көрсетуді талап еткен келісім жасады»,-деп көрсетілген (Сибирский Вестник, издаваемой Григорьем Спасским. Часть шестнадцатая. 1821: 74).

Міне осылай «Жоңғариядағы көтеріліс және Абылай, сонымен бірге тағыда басқа қазақ батырлары тарапынан Әмірсанаға белсенді көмек Цин империясының жоспарларын болдырмады. ... жоңғар тағына өз адамын қоюға үміттенуі, тіпті бұлай болмағанда Әмірсананы бұрын жоңғарлар басып алған байырғы қазақ жерлерін қайтарып алу жолындағы күресте пайдалану оны (Абылайды,-Ф.Қ.) Әмірсананы белсенді түрде қолдауға мәжбүр етті» (Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А., 1988: 56,57).

Жоғарыда келтірілген мысалдар барша маңайына үстемдік орнату мақсатында территорияларын әдейі танудан бас тартып, оларды құрамына қосуға шындап кіріскен Цинь империясына көшпенді халықтардың өзара біріккен жағдайда қаһарлы күшке айналатындығын ескерту де Абылайдың болашақты болжай білгендігіне нақты дәлел болады.

Абылайдың Әмірсананы әрқашан өзіне паналатып, көмектесіп келгендігі туралы тарихи құжатта: «Батысты бағындырушы» цзян цзюнь Дардана ... хабардар етеді: ... тұтқындар айтты: «Әмірсана қазақ жеріне аяқ басқаннан бастап біздің жүздің көрі ақсақалдары, ол шүршітке бағынып, төрт ойраттың түбіне жетті. Енді оған сатқындық жасап, біздің жерімізге қашып келді, сонымен бізге бақытсыздық

өкеледі. Егер оны ұстап алып, қайтарып бермесек, ешқашан тиыш өмір сүре алмаймыз», - дейді. Бірақ, Абылай «Әмірсапа өлімнен қашып, қарағанға қорғалақтаған торғайдай. Оны ұстап алып, шүршітке беру арға сын» деп Әмірсапамен келісім жасап, қазақ руларынан әскер жинақтауға бұйырды»,- (Артықбаев Ж.О., 2000) делініп, Абылайдың халқының мүддесі үшін осындай ойластырылған шешімдерге бара білгендігін айқындайды.

Хандықтың ішіндегі бақталастық пен қарулы қақтығыстардан әбден әлсіреп, жікке бөлінген және осының салдарынан өздерімен жаулық қатынастағы елдерге қауқарсыздық көрсете бастаған Жоңғариядағы соңғы беделді тұлға Әмірсананы барынша өз мақсатына пайдалану аталған мерзімдегі Абылайдың қазақ-жоңғар және қазақ-қытай қатынасының негізі болғандығы белгілі. Сонымен бірге Әмірсананың болашақ тағдырына айналған оған деген Қытайдың талабын орындауы арқылы Цинь империясының қазақ жерін иеленуге ұмтылысын болдырмау да Абылайдың басты мақсатына айналды. «Уақыт өте келе жағдай өзгеріп, қытай әскер басылары жаулары тарапынан үнемі соққыға ұшырай отыра жоңғарлар жерінен шабуыл жасауға мәжбүр болды. Міне осылай аталған жорық та сәтсіздікпен аяқталды», (Сибирский Вестник, издаваемая Григорьем Спасским. Часть шестнадцатая. 1821: 74-75) – деген тарихи сипаттамадан белгілі болатынындай Әмірсапа мен Абылайдың біріккен қолдары күші басым қытай әскерлеріне ойдағыдай соққы берген. «Ұрынхай ұлысынан қашып шыққан шивей Дашань да (Қытай әскерлерінің гвардиялық офицері,-Ф.Қ.): «Әмірсананы құтқаруға Абылай келген екен, оны талқандау қиынға түседі» (Кузнецов В.С., 1980:105) -деген сөздер естілетіндігін айтқан» деген келесі жазба анықтама да Абылай мен Әмірсананың біріккен күштерінің Қытайдың тұрақты әскерлеріне ерлікпен тойтарыс бергендігін одан ары дәлелдей түседі. «Алайда Қытай әскер басы Фуде көпсанды атты әскермен олардың артынан ере отыра, Хан (Абылай хан,-Ф.Қ.) мен сұлтандарға кімде-кім сатқын Әмірсапаға пана беретін болса империяның жауына айналатындығын жариялап, Жоңғария сияқты қарудың күшімен жазаланатындығын ескертті» (Сибирский Вестник, издаваемая Григорьем Спасским. Часть шестнадцатая. 1821: 77-78). Мұндай ескертуден кейін іле-шала Қазақ хандығына қойған талабын орындату және оны әскери күш арқылы жазалау мақсатында «Әмірсананың Абылай сұлтанның көші өңірінде тығылып жүргенін білген отряд (қытай отряды,-Ф.Қ.) Орта жүзге бет алды» (Қасымбаев Ж., 2003: 296).

Абылаймен арадағы орын алған осындай шиеленісті жағдайды бірден кең ауқымды шабуыл арқылы шешуді іске асырмақ болған Цинь әулеті Ресей империясының Қазақ хандығымен сол мерзімдегі орын алған қатынасты үнемі ерекше бақылауға алып келді. Осыған байланысты мүмкін болар Әмірсананың Абылайдың араласуымен Ресей билігінің қамқорлығына алынуын болдырмауға қытайлықтар баса назар аударды. Сондықтан да бұл оқиғаның өзінің мүддесіне сай аяқталуына Ресей үкіметінің бейтараптығын қамтамасыз ету мақсатында «... 1756 жылдың соңында Пекиннен Петербургке ...Әмірсапа қазақтарға қашқан сатқын екендігі, соңғыларына (қазақтарға,-Ф.Қ.) оны және жақтастарын ұстап беруді талап еткен әскер аттандырылғаны туралы хабар берілген хат жіберілді» (Златкин И.Я., 1983: 301).

Осыдан кейін «...Аяғөз ауданында қазақтардың қытайлармен соңғы шайқасы өтті. Тамызға қарай қытайлар Семей бекінісі ауданында Ертіске дейін жетті. Қазақ билеушілері Жоңғарияны қалпына келтіру үшін күрестің келешегінің жоқ екендігін түсіне бастады. Абылай, Әбілпейіз сұлтандар мен Қожаберген батыр қытайлармен келіссөз жүргізіп, өздерінің жеңілгенін мойындады, Цинь империясымен саяси және экономикалық байланыстарды жолға қоюға тілек білдірді. Қытай әскери басшылығы Абылайға Пекинге елшілік жіберуді ұсынды, оған сұлтан келісті және 1757 жылдың қыркүйегінде Ханжігер мен Өміртай

бастаған елшілік жіберді. Императордың қабылдауы кезінде қазақ елшілері, бір жағынан, өздерінің 1756-57 жылдардағы Қытайға қарсы қимылдарын қателік және Әмірсананың арамдығы деп түсіндірді, екінші жағынан, Тарбағатайды өздерінің заңды қоныстары деп жариялап, оны қазақтарға беруді талап етті.

...Қазақстанның Қытаймен бұдан кейінгі қатынастары негізгі екі проблемаға байланысты болды. Біріншісі және ең маңыздысы жер проблемасы еді. Қазақтар жайылымдарды, әсіресе Ертіс пен Іле аңғарындағы және Тарбағатайдағы бай жерлерді қайтарып алуға ұмтылды. Ал циндер бұрын Жоңғарияға қараған барлық жерге дәмеленді», (Қазақстан тарихы. – Т. 3. 2010: 250,251) -деген тарихи баяндамалар оқиғаның одан арғы барысын саралайды.

Абылай жіберген елшілермен болған аталған кездесуде Қытай әкімшілігі оған хат жолдап, онда: «Абылай, сендер шалғайда жатқан бөтен елсіңдер. Егер сендерге моңғолға жасағандай ішкі жасақ тәртібін қолдансақ, қысым көріп қаласыңдар. Демек, бұрынғы салт-жүйелерінде бола беріңдер ... Елші жіберіп, патшаға сәлем беріп тұрсаңдар, рақым көресіңдер.

Ал, сенің елшің бізге жеткізген: «Тарбағатай тегінде біздің байырғы жайлауымыз еді, сол жерді патша бізге берсе» деген сөзге келсек, бұл жерлер жаңа ғана тыныштандырылған. Әлі иен жатқан өңір.

Патша, әсілі, ол жерді сендерге қиып бере салушы еді, бірақ сендер бізге еңбек сіңірген жоқсыңдар, ебін тауып ел болып алғансыңдар. Сондықтан, ол жерлерді сендерге сиға бере салу мемлекеттің тәртібіне қиғаш келеді.

Сендер егер, бұрын айтқандай, Әмірсананы тұтқындап әкеліп беретін болсаңдар, онда ол жерлерді жарылап беруге болады», - (Абылай хан, 2005) деген талап қойылып, қытай-қазақ қатынасының нәтижесі жоңғар ноянын ұстап беруге байланысты екендігі ескертілді.

Сол дәуірдегі тарихи деректердің мазмұны – бұған дейін өздерінің басқыншылық саясатында елеулі күш ретінде есептеліп келмеген Әмірсана бастаған жоңғар қолының қытай әскерлеріне қарсы табысты жорығы аймаққа билік жүргізіп, бағыншытылыққа ұстауға арналған Қытай императорының жоспарына барынша нұқан келтірді. Сондықтан да оны жазалап, кек алу, осы арқылы басқаларға, соның ішінде Абылайға ескерту жасау Цинь әулеті билеушісінің аталған мерзімдегі басты іс-қимылына айналды.

Атап айтқанда, Әмірсананы ұстап, жазалауға арналған Әскери Кеңес мәжілісінде «... қаржы палатасының бастығы Ярхашань - Егер де Әмірсананы өзіне жасырып ұстайтын болса біздің шыдамымыз таусылатынын Абылай білсін, әскер жіберіп, халқын толығымен қыратындығымызбен қорқыту керек» (Кузнецов В.С., 1980:106) - деген мәлімдеме жасаған. Осыдан кейінгі 1757 жылдың 1 қыркүйегінде Қытай билеушісі Абылайға: «Айтуға қарағанда, бүлікші (Әмірсана) біздің жерге қашып келген болса, дереу ұстап, тапсырамыз депсіз, мен бұл сөзіңізге көміл сенемін. Сіз қазір мемлекетіміздің мәдениетіне пейіл беріп, адалдықпен бағыншытылық білдіріп отырсыз. Бірақ мынаны ұғынуыңыз лазым: Жоңғарлар жайлаған жерлердің барлығы да біздің иелігіміз. Ал сіз өз еліңіздің топырағын қапысыз қорғаныз. Біздің иелігімізге бей-берекет соқтығушы болмаңыз», (100 күжат, 1998) – деген ескерту жасап, өзінің жоңғарлар иеленіп келген қазақтардың тарихи өңірлеріне деген жаулаушылық мақсатын мәлімдеді. Егерде бұл талап іске асқан жағдайда кезінде Жоңғар хандығы күшпен басып алған Орта жүзі руларының ата-мекендері – Тарбағатайдан бастау алып, Зайсан көлі, Қара Ертіс аңғарларын қамтыған Алтай өңірінің Қытайға кететіндігін паш етті. Яғни, Қытайдың осындай талабын орындау қазақ жерінің тұтастығынан айрылып, халқының бір бөлегінің барынша қатал империяның қол астына өтуі қаупін тудырды.

Міне осындай сын-сағатты шақ туғанда жұртының бірлігін, ата-мекенінің тұтастығын, халқының саулығын сақтауды барша өмірінің мәні еткен Абылай

Қытай әміршісінің талабын іске асыруға көнді. Алайда оның шешуші сәттерде, соның ішінде Қытай әскерлерінің еліне басып кірген кезінде өзіне адалдығын дәлелдеп, оларға қарсы қазақ батырларымен бірге ерлікпен шайқасқан Әмірсананы арапа жатқан жолында босаттырып жібергендігі туралы айғақты деректер бар.

Аталған тұрғыдағы Шәкәрімнің жазуынша: «Абылай Әмірсананың айтқанын қылды да Қытайға берді. Былай шыққан соң, үш күн өтпей, Әмірсана біртұман күні қашып кетіп және Абылайға келген соң, Абылай ұстап тұра алмай, орыстың Екатерина екінші деген қатын патшасына жіберіпті. Қытайлар қайтып келіп сұраса, Абылай -өздеріне бергенмін, деген соң қайтып кетіпті» (Шаһкәрім, 2008: 342).

Қазақ билеушісі тарапынан қабылданған осы дұрыс ұйғарым еліміздің Қытаймен арадағы қатынасындағы орын алған барынша шиеленісті жағдайдың, екі жақ арасындағы туындаған жер мәселесінің еліміздің мүддесі үшін тиімді тұрғыда шешімін тапқандығы одан кейінгі тарихи оқиғалар арқылы дәлелдене түскендігі белгілі.

Жағдайдың лажсыздан күтпеген бағыт алуына орай «Әмірсана туыстарының жанұяларымен алдымен Қайсақтарға (қазақтарға, -Ғ.Қ.), одан кейін Сібірге қашты және сол жылдың шілде айында Тобольскіде пайда болды. Оның артынан осында ұлы Пунцукпен бірге әйелі Бетей келді. Әмірсана Тобольскіде шешектен қайтыс болды, ал оның әйелі Еділ қалмақтарына жіберілді; одан ары оның өтініші бойынша Санкт-Петербургке келіп, 1761 жылғы 7 қыркүйекте қайтыс болды» (Записки Императорского русского географического общества, издаваемые под редакцией А.Н.Бекетова, 1861: 111).

Нақтылап айтқанда: «Әмірсананың әйелі, Галдан-Цереннің қызы Санкт-Петербургтегі Императрица Елизаветаның сарайы жанында қайтыс болды, ал оның ұлы осы мерзімде граф Потоцкий кезінде Варшавада тұрды» (Землевладение Азии Карла Риттера, 1859:159).

Тобольскіге қашып келіп, орыс үкіметінен пана іздеген Әмірсана туралы ресей деректерінде: «1757 жылдың бүгінгі, 21 қыркүйек күні ... туғанынан 35 жыл өткен зюнгар нойоны Әмірсана шешектен қайтыс болды», - (Кузнецов В.С., 1980: 155) деп жазылды. Міне осылай, «Алғашында Давацидың одақтасы және досы, одан кейін қас жауына айналған, алдымен өз халқын сатып, Цин империясы жағына өткен, ал одан кейінгі екі жыл бойы жаулаушыларға қарсы азаттық соғысын бастаған, осы азаттық күрестің туына айналған адамның аз ғана, алайда тынымсыз өмірі (35 жыл ғана өмір сүрген) тоқтады» (Тәукебайұлы С., 2000: 302). «Алайда Пекинде Әмірсананың өліміне ұзақ уақытқа дейін сенім болмады. Осы арқылы Аспан асты елінің оған деген қорқыныш пен жеккөрушіліктің аса үлкен болғандығы айқындала түсті. ...1758 жылғы 4 наурызда Хун-ли «бүлікшіл және ұрының өлгеніне толығымен сенуге болмайды деп есептейтіндер бар» деген мәлімдеме жасаған» (Кузнецов В.С., 1980:164).

Әмірсананы тірідей қолына түсіре алмай «...ашуланған император Кань-Лунь бүлікшілді беру туралы бірнеше рет талап қойды, Тіпті Жоңғар князының денесін беруден Санкт-Петербург Сенатының бас тартуы Ресей мен Қытай арасындағы қатынастың үзілуі жағдайын тудырып, одан ары жалғасқан шекара даулары және Амур арылы еркін су қатынасын іске асыру талабы ешкімге сенбейтін императордың ашуын келтірді» (Землевладение Азии Карла Риттера, 1859:159).

Міне, сондықтан да «Қытай трибуналы Сібір Губернаторы Саймонов арқылы Орыс мемлекеті қытайлықтарға көрсету және бұл жауыз және бүлікшінің шындығында өлгендігіне күдік болмас үшін Әмірсананың денесін Кяхтаға жіберуді сұрады. Бұл туралы Мемлекеттік Абқан вехехенің 23 жылғы айдың 1,23 санғы (18 ақпан 1758 жыл) және айдың 1 күнгі (сол жылдың 28 наурызы) жазған трибуналдың екі бетті жазбасын Саймонов сол жылдың 25 мамыры және 27 маусымында сыртқы істер коллегиясына тапсырды. Әмірсананың

денесі сонда жерлеу туралы нұсқаумен Қяхтаға жіберілді» (Записки Императорского русского географического общества, издаваемые под редакцией А.Н.Бекетова, 1861:112).

Баяндалған оқиғаға байланысты: «Қытайлықтар шекарадан өтушілер туралы Бурин трактатының баптарына сүйене отыра Мемлекеттік Сенатқа бірден жіберілген құжатпен (ресми қағазбен) соңғы жоңғар ханы Әмірсананы және Ресейге өткен барлық зайсандарды беруді талап етті. Біз жағынан оларға еске алынған Бурин трактатының бабы қытай тұрғындары тарапынан өтушілерге арналғандығы еске салынды. Ал жоңғарлар біздің шекарамыздан оларды қытайлықтардың толық бағындырғанына дейін өткендігі, сондықтан да олардың бұл мерзімде қытайдың бағыныштылары болмағандықтары, сондықтан да бұл баптың шешімі оларға тарамайтындығы еске салынды. Ал қытай елшілерінің 1731 жылғы Петербургте болған кезінде бұл іс бойынша ешқандай шарттар жасалмаған болатын. Мұндай талапқа әділ жауап берілгеніне, сонымен бірге Тобольскіде шешектен қайтыс болған Әмірсананың сүйегі қытайлықтарға көрсету үшін Қяхтаға жіберілгенімен олар бізге қарсы әділетсіз және ауыр кемсітушілік талаптарын тоқтатпады. Мысалы, шекара істеріне арналған жазбаларда әрбір қолайлы сәтте қырғыз ханы Абылай өз билігіндегі Орта Орданың қырғыздарымен өз еркімен Қытай билігіне өткендігін еске сала отыра бұл халықтың оған деген құқығы ретіндегі Орта және Үлкен Орданың қырғыздары мекен етіп отырған жерлерге өздерінің талаптарын қоюға тырысты. Ал шындығында бұл іс мүлдем басқаша орын алған еді» (Бабков И.Ф., 1912:150), –деген тарихи мағлұмат сол мерзімдегі бұл істегі Ресей мен Қытай арасындағы орын алған қатынастың күрделі сипат алғандығын көрсетеді

«... Әмірсана қалмақтардың соңғы ханы болды, бірақта Қытай империясынан бөлінген бүлікші ретінде хан қатарында есептелмейді. Оның әйелі Пекинге әкелініп, халықтар түрмесінде ұл туып, түрмедегі қаталдық жағдайында тәрбиеленді, алайда түрме қызметкерлері оны үнемі ақсүйек (принц) деп атаған», - (Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским, Часть третья. 1823:108) деген сол мерзімдегі қытай дерегінен Әмірсананың тіпті жаулары тарапынан құрметтеліп, ерлігін мойындағандығын аңғаруға болады. «Өзінің адаасулары мен кемшіліктеріне, жекебас мақсаттарына қарамастан, ... Әмірсана Орталық Азия халықтарымен арадағы қатынасында негізгі орын алған және де оны үнемі іске асыруға ұмтылған Қытай билеушілерінің басқыншылық ниеттеріне қарсы нақты күресуші болды», (Кузнецов В.С., 1980:168) -деген тарихи баға да Әмірсананың өмірінің соңғы кезеңіндегі қызметінің мәні мен мақсатын айқындай түсетіндігі анық.

Айтылғандармен қатар, Әмірсананың Жоңғар хандығындағы орын алған карама-қайшылықтарды шешу жолында және сонымен қатар өздеріне Цинь империясы тарапынан нақты қауіп төнген ел тағдыры шешілер сәттерде Абылаймен бірге болып, жауынгерлік серіктестігіне айналуы сол мерзімдегі қазақ қоғамынан қолдау тапқандығы белгілі. Осылармен бірге монғол халқының тағдыры анықталар сәт туған кезде оның бостандығы мен амандығын қамтамасыз ету мақсатында барынша күші басым Қытай жаулаушыларына қарсы азаттық соғысына бас болып, тойтарыс бере білуі ұрпақтарының арасында кеңінен құрметке бөленіп, ол қайтыс болғаннан кейін де есімі мен ісі ұзақ жылдар сақталып келді. Атап айтқанда: «1879 жылы Солтүстік-Батыс Қытайға белгілі орыс монғолтанушысы А.М.Позднеев сапар жасаған. Өзінің жеке бақылауларының нәтижесінде ол, дәрбәттер мен хойттар Әмірсана мәңгілік өміршендікке айналған және қазіргі күнге дейін орыс иеліктерінде тұратындығына сенеді. ... Осының негізінде дәрбәттер Әмірсана оларды Қытай билігінен босату және Жоңғар патшалығын жанадан негіздеу үшін Ресейден келетіндігіне үміттенеді деп жазған. ... 1908 жылдың маусымында орыс ғылыми экспедициясы дәрбәттердің жайылымдықтарына лагерлерін тіккен. ...

олардың арасында болашақ академик Б.Я.Владимирцов те болған орыс жихангер-зерттеушілеріне жас дәрбэт малшы келген. «Біздің Ресейден келе жатқанымызды білген,-деп айтады Б.Я.Владимирцов,- ол бірден бұрынғы ойрат ханы, оның пікірі бойынша осы күнге дейін Ресейде тұратын және де ең таяу уақытта дәрбэттер арасында болуға тиісті Әмірсана туралы сұрай бастады» (Кузнецов В.С., 1980:164-165,167) - деген жекелеген деректер осыған дәлел болатындығы белгілі.

Қиын сәттерде өзіне одақтас бола білген Әмірсана қайтыс болғаннан кейінгі мерзімдегі тиімді жағдайдың қалыптасуына орай Абылай ғасырлар бойы туған халқына шапқыншылық жасап, күйзеліске ұшыратып келген жоңғарларға қазақтардың қуаты мен күшін көрсету, осы арқылы оларды жұртының ата-қонысынан толығымен аластатуды мақсат етіп, бірнеше әскери жорықты іске асырды. Мысалы: «1757 жылы сұлтан Абылай және батыр Қошқарбай бастаған Орта Орданың (Орта жүздің,-Ф.Қ.) қырғыздары Алтайға басып кіріп, көпсанды тұтқын төленгіттерді (төленгет- Алтай қалмақтары,- Зобнин Ф.) алып кетті» (Зобнин Ф., 1901). XIX ғасырдың басындағы белгілі Сібір тарихын зерттеуші Г. Спасскийдің көрсетуінше: «Ол (Абылай,-Ф.Қ.) 1771 жылы Ресейге қашу кезінде оларды (жоңғарларды,-Ф.Қ.) талқандады және көпшілігін тұтқынға алды» (Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским.1820. Часть девятая). Қазақтардың шабуылынан аман қалғандары Ресейге қарай бет алды, алайда Қытаймен арадағы қатынасты одан ары шиеленістіруге мүдделі емес орыс үкіметінен пана таба алмаған жоңғарлар тобы, яғни, «33000 үйден тұратын үлкен қалмақ Ордасы (160 мың адам) 1771 жылы Еділден қайтадан Жоңғарияға қайтты. Олар Орал, Торғай облысы және Ақмола облысының Атбасар уезі арқылы өтті. Мұнда қалмақтар қырғыздардың Орта жүзінен (Абылайдың әскерлерінен,-Ф.Қ.) қатты қарсылық кездестіріп, Балхаш көлінің оңтүстігіндегі құмды бос далаға жылжып, осында олардың көпшілігі аштық пен шөлден қырылды, тек 70000-ы Қытай иелігіне жетті» (Козырев А., 1905).

Жоғарыдағы келтірілген мағлұматтар әрқашан уағдаластығына берік, жауына бітімсіз бола білген Абылайдың мемлекеттік қайраткерлігін барынша айғақтайтын нақты дәлелдер қатарына жататындығы белгілі.

Қорытынды

Бүкіл өмірі күреске, қарама-қайшылыққа тап болған Әмірсана аталған мемлекеттің өмір сүруінің соңғы сын-сағатты мерзімінің тарихында елеулі тұрғыда орын алады деп тұжырым жасауға болады.

- Сол мерзімде Әмірсана жоңғар ақсүйектерінің жоғары тобының арасындағы үнемі орын алып келген билікке таласқа белсене қатысып, оның негізгі ұйытқысына айналды.

- Ел ішіндегі тұрақты орын алған бақталастықтан күйзеліп, халықтың тұрмысы нашарлап, шаруашылығы құлдырап, әлсірей түскен мемлекеттің бірлігін қамтамасыз етіп, қуатын арттыруға жаңа күш, дарынды билеушінің керек екендігі аталған уақыттағы Әмірсананың тұлғасы арқылы айқындала түсті.

- Сонымен қатар оның мемлекетке үнемі қатер төндіріп, оны қиратуға ұшыратып келген Қытайға қарсы ұйымдастырған бірнеше нәтижелі жорықтары, осы мақсаттағы жүргізген дипломатиялық саясаты егерде жоңғар қоғамынан қолдау тауып, ол билік басына келгенде бұл мемлекеттің белгілі мерзімде аумақтағы ықпалды күшке айналатындығын дәлелдеп берді.

- Осылармен бірге Әмірсананың Қытай империясы тарапынан территориямызды басып алуға арналған ұзақ жылғы агрессиялық саясатының негізінде елімізге нақты қауіп төніп, шабуыл жасалғанда қазақ әскерлерімен бірлесіп, ортақ жауға ерлікпен тойтарыс берілгендігін де ұмытуға болмас. Яғни Әмірсананың осы бағыттағы қазақ-жоңғар қатынасындағы нәтижелі де батырлық істерінің тарихи маңызы бар екендігі анық.

Алайда көрсетілген уақыттағы Жоңғар хандығының ішіндегі орын алған бітіспес қарулы бақталастық, Қытаймен арадағы қатынастың аса шиеленісіп, аталған империя тарапынан жоңғар жеріне жасалған кең ауқымды жаулаушылық бұл мемлекеттің толық күйреуіне әкелгені белгілі.

Осындай кері нәтижелерге қарамастан Әмірсананың монғол халқының ұзақ жылғы тәуелсіздікке ұмтылу кезеңіндегі атқарған қызметі қомақты деп есептеуге негіз бар.

Әдебиеттер:

Абылай хан. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдардың жинағы (Құрастырған, қазақшаға аударған, көрсеткіштерін түзген, түсініктерін жазған З.С.Тайшыбай). 2005. - Петропавл, Астана, - 232 б.

Ақиқат. 2011. - №9, қыркүйек. - 67-68 бб.

Аяғөз: Шығыс Қазақстан облысы, Аяғөз ауданының энциклопедиясы. – Т.1. 2010. Алматы. - 419 б.

Артықбаев Ж.О. Қазақстан тарихы: Оқулық-хрестоматия. 2000. Астана: Фолиант.

Бабков И.Ф. Записки моей службы в Сибири. 1912. - Спб. – 150 с.

Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв. 1971. – Алма-Ата: Наука. – 276 с.

Г.У.З.и З. Переселенческое Управление. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей. Акмолинская область. Петропавловский уезд. Том XII. 1908. - Чернигов.

Записки Императорского русского географического общества, издаваемая под редакцией К.Н.Бестужева-Рюмина. 1863. Книжка третья. Усть-Каменогорск в 1861 году. 1863. -Спб. - 114 с.

Записки Императорского русского географического общества, издаваемые под редакцией А.Н.Бекетова. 1861, книжка первая. Действительный член Николай Абрамов. «Областной город Семипалатинск» 1861. - Спб. - С.109-174.

Землевладение Азии Карла Риттера. География страны находящиеся в непосредственных сношениях с Россией т.е. Китайской империей, Независимой Татарии, Персии и Сибири. Переведена по поручению Императорского Русского географического общества с дополнениями служащими продолжением Риттерова труда на основании материалов, обнародованных с 1832 года и составленными П.Семеновым, действ. чл.императорского русск.геогр. общества.1859. - Спб. – С.158,159,160.

Землеведение П.Риттера. 1873. География страны Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россией. Восточный или Китайский Туркестан. Издано императорским русским географическим обществом. ... Выпуск второй-дополнения отдел первый-историко-географический.- Спб. – 525 с.

Златкин И.Я. 1983. История джунгарского ханства (1635-1758). Издание второе. М.: Наука. – 333 с.

Зобнин Ф. К вопросу о невольниках, рабах и тюленгутах в киргизской степи / Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 год., 1901. – Семипалатинск.

История Сибири. Том второй. Сибирь в составе феодальной России. Издательство «Наука» Ленинградское отделение. 1968. - Ленинград. –539 с.

Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. Сочинено Монахом Иакинфом. 1854. - Санкт-Петербург. – 109 с.

Козырев А.1905. Раскопка кургана в урочище Кара Агач Акмолинскогоуезда.- Спб.

Кузнецов В.С. Амурсана. 1980. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение.

Қасымбаев Ж. Абылай хан. Тарих, тұлға, уақыт. 2003. - Алматы: Аруна. - 56 б.
Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. 2010. - Алматы: Атамұра, - 768 б.

Левшин А.И. Описание киргиз–казачьих или киргиз–кайсацских орд и степей (под общей редакцией академика М.К.Козыбаева). 1996. –Алматы: Санат. - 236 с.

Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. 1995. - Алматы: Қазақстан. - 117 б.

Мамырұлы К. Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресі. 2000. - Алматы: Ғылым. - 152 б.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей. Семипалатинская область. 4. Павлодарский уезд. Том. 4. 1903.–Воронеж.

Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.- Алматы: Атамұра, 1999, 283 б.

Описание Джунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии., Переведено с китайского Монахом Яакинфом Часть 1., 1829. - Санкт-Петербург. – С. 160,165.

Памятная книжка Семипалатинской области на 1897 г. с картою области. Составлена и.д. секретаря Семипалатинского областного статистического колмитета В.П.Никитиным.Издание Семипалатинского Областного Статистического Комитета. 1897. – Семипалатинск. – 155 с.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах /Под ред. проф. Асфендиярова С.Д.и проф. Кунте П.А.-2- изд. 1997. - Алматы: Қазақстан. Сб.І: (Ү в. до н.э.-XVIII в.н.э.).- 383 с.

Сибирский Вестник, издаваемой Григорьем Спасским, Спб., 1821 год, Часть четырнадцатая. - Обзорение Зюнгари, (Продолжение). - С.39-54.

Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским, 1823 год. Часть третья, Спб., 1823. О возмущениях, бывших в Дзюнгари и Малой Бухарии (Перевод с китайского, из книги называемой: Си юй вынь дзянь лу, т.е. Записки о землях лежащих близ западной границы Китая)- Возмущение и погибель Дзюнгаров 1754 году.- С.101-122.

Сибирский Вестник, издаваемой Григорьем Спасским, Спб., 1821 год, Часть шестнадцатая.- Обзорение Зюнгари, (Окончание). - С.55-78.

Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским.1820 год. Часть девятая.

Словцов П.Историческое обозрение Сибири. Книга вторая с 1712 по 1823 годы. 1844. - Спб. – 450 с.

Спасский Г. Киргиз-Кайсаки Большой, Средней и Малой Орды (Продолжение). «О чиновачалии и правлении киргиз-кайсаков и о произошедших в их Ордах разных переменах». 1820 - Спб. – 117 с.

Сулейменов Р.Б., Мойсеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Абылая). 1988. - Алма-Ата: Наука. – 144 с.

Тәукебайұлы С. Ақыр Жәнібек (Роман шежіре), 2000. – Улаанбаатар.

Тынышбаев М. История казахского народа. 1993. - Алма- Ата. – 168 с.

Шаһкәрім. Өкінішті ғұмыр. Екінші том., Халықаралық Абай клубы. 2008. - Жидебай. – 432 б.

Цинская империя и казахские ханства XVIII-XIX вв. //Сборник документов и материалов. 1989. - Алма-Ата. – Т.1. – С. 109-170.

100 құжат (Қазақ хандығы мен Чиң империясы аралығындағы қарым-қатынасқа байланысты құжаттар). 1998. – Алматы: Санат. – 290 б.

References:

Abylai han. Өmiri men kyzmetine katysty kuzhattar men materialdardyn zhinagy (Kurastyrgan, kazkshaga audarfan, korsetkishterin tuzgen, tysinikterin zhazgan Z.S.Tajshyбай). 2005. - Petropavl, Astana, - 232 b.

- Akikat. 2011. - №9, kyrkyjek. - 67-68 bb.
- Ayagoz: SHyrys Kazakstan oblysy, Ayagoz audanyryn ehnciklopediyasy. – T.1. 2010. Almaty. - 419 b.
- Artykbaev ZH.O. Kazakstan tarihy: Okulyk-hrestomatiya. 2000. Astana: Foliant.
- Babkov I.F. Zapiski moej sluzhby v Sibiri. 1912. - Spb. – 150 s.
- Basin V.YA. Rossiya i kazahskie hanstva v XVI-XVIII vv. 1971. – Alma-Ata: Nauka. – 276 s.
- G.U.Z.i Z. Pereselencheskoe Upravlenie. Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ehkspediciej po issledovaniyu Stepnyh oblastej. Akmolinskaya oblast'. Petropavlovskij uezd. Tom XII. 1908. - CHernigov.
- Zapiski Imperatorskogo ruskogo geograficheskogo obshchestva, izdavaemaya pod redakciej K.N.Bestuzheva-Ryumina. 1863. Knizhka tret'ya. Ust'-Kamenogorsk v 1861 godu. 1863. -Spb. - 114 s.
- Zapiski Imperatorskogo ruskogo geograficheskogo obshchestva, izdavaemye pod redakciej A.N.Beketova. 1861, knizhka pervaya. Dejstvitel'nyj chlen Nikolaj Abramov. «Oblastnoj gorod Cemipalatinsk» 1861. - Spb. - S.109-174.
- Zemlevedenie Azii Karla Rittera. Geografiya strany nahodyashchiesya v neposredstvennyh snosheniyah s Rossieyu t.e. Kitajskoj imperiej, Nezavisimoj Tatarii, Persii i Sibiri. Perevedena po porucheniyu Imperatorskogo Ruskogo geograficheskogo obshchestva s dopolneniyami sluzhashchimi prodolzheniem Ritterova truda na osnovanii materialov, obnarodovannyh s 1832 goda i sostavlennymi P.Semenovym, dejst. chl.imeratorskogo rusk.geogr. obshchestva. 1859. - SPb. – S.158,159,160.
- Zemlevedenie P. Rittera. 1873. Geografiya strany Azii, nahodyashchihhsya v neposredstvennyh snosheniyah s Rossieyu. Vostochnyj ili Kitajskij Turkestan. Izdano imperatorskim ruskim geograficheskim obshchestvom. ... Vypusk vtoroj-dopolneniya otdel pervyj-istoriko-geograficheskij.- Spb. – 525 s.
- Zlatkin I.YA. 1983. Istoriya dzhungarskogo hanstva (1635-1758). Izdanie vtoroe. M.: Nauka. – 333 s.
- Zobnin F. K voprosu o nevol'nikah, rabah i tyulengutah v kirgizskoj stepi / Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1902 god., 1901. – Semipalatinsk.
- Istoriya Sibiri. Tom vtoroj. Sibir' v sostave feodal'noj Rossii. Izdatel'stvo «Nauka» Leningradskoe otdelenie. 1968. - Leningrad. – 539 s.
- Istoricheskoe obozrenie ojratov ili kalmykov s HY stoletiya do nastoyashchego vremeni. Sochineno Monahom Iakinom. 1854. - Sankt-Peterburg. – 109 s.
- Kozyrev A. 1905. Raskopka kurgana v urochishche Kara Agach Akmolinskogo uezda. - Spb.
- Kuznecov V.S. Amursana. 1980. – Novosibirsk: Nauka, Sibirskoe otdelenie. – 176 s.
- Kasymbaev ZH. Abylaihan. Tarih, tylfa, uakyt. 2003. - Almaty: Aruna. - 56 b.
- Kazakhstan tarihy (kone zamannan byginge dejin). Bes tomdyk. 3-tom. 2010. - Almaty: Atamura, - 768 b.
- Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsacskih ord i stepej (pod obshchej redakciej akademika M.K.Kozybaeva). 1996. –Almaty: Sanat. - 236 s.
- Magauin M. Kazah tarihyryn alipgesi. 1995. - Almaty: Kazakstan. - 117 b.
- Mamyruy K. Kazah halkynud zhongar baskynshylaryna karsy kuresi. 2000. - Almaty: Gylym. - 152 b.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ehkspediciej po issledovaniyu Stepnyh oblastej. Semipalatinskaya oblast'. 4. Pavlodarskij uezd. Tom. 4. 1903. – Voronezh.
- Nazarbaev N.Ə. Tarih tolkynynda.- Almaty: Atamura, 1999. - 283 b.
- Opisanie Dzhungarii i Vostochnogo Turkestana v drevnem i nyneshnem

sostoyanii., Perevedeno s kitajskogo Monahom YAakinfom CHast' 1., 1829. - Sankt-Peterburg. – S. 160,165.

Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1897 g. s kartoyu oblasti. Sostavlena i.d. sekretarya Semipalatinskogo oblastnogo statisticheskogo kolmiteta V.P.Nikitinym.Izdanie Semipalatinskogo Oblastnogo Statisticheskogo Komiteta. 1897. – Semipalatinsk. – 155 s.

Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah /Pod red. prof. Asfendiyarova S.D.i prof. Kunte P.A.-2- izd. 1997. - Almaty: Kazakstan. Sb.I: (Y v. do n.eh.-XVIII v.n.eh.). - 383 s.

Sibirskij Vestnik, izdavaemoj Grigor'em Spasskim, Spb., 1821 god, Chast' chetyrnadcataya. - Obozrenie Zyungarii, (Prodolzhenie). - S.39-54.

Sibirskij Vestnik, izdavaemyj Grigor'em Spasskim, 1823 god. CHast' tret'ya, Spb., 1823. O vozmushcheniyah, byvshih v Dzyungarii i Maloj Buharii (Perevod s kitajskogo, iz knigi nazyvaemoj: Si yuj vyn' dzyan' lu, t.e. Zapiski o zemlyah lezhashchih bliz zapadnoj granicy Kitaya)- Vozmushchenie i pogibel' Dzyungarov 1754 godu.- S.101-122.

Sibirskij Vestnik, izdavaemoj Grigor'em Spasskim, Spb., 1821 god, CHast' shestnadcataya.- Obozrenie Zyungarii, (Okonchanie). - S.55-78.

Sibirskii Vestnik, izdavaemyj Grigor'em Spasskim.1820 god. Chast' devyataya.

Slovcov P.Istoricheskoe obozrenie Sibiri. Kniga vtoraya s 1712 po 1823 gody. 1844. - Spb. – 450 s.

Cpasskii G. Kirgiz-Kajsaki Bol'shoj, Srednej i Maloj Ordy (Prodolzhenie). «O chinonachalii i pravlenii kirgiz-kajsakov i o proizo-shedshih v ih Ordah raznyh peremenah». 1820 - Spb. – 117 s.

Sulejmenov R.B., Mojseev V.A. Iz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Abylaya). 1988. - Alma-Ata: Nauka. – 144 s.

Taukebaiuly S. Akyr Zhanibek (Roman shezhire), 2000. – Ulaanbaatar.

Tynyshbaev M. Istoriya kazahskogo naroda. 1993. - Alma-Ata. – 168 s.

Shahkarim. Okinishti gumyr. Ekinshi tom., Halykaralyk Abai kluby. 2008. - Zhidebai. – 432 b.

Cinskaya imperiya i kazahskie hanstva XVIII-XIX vv. //Sbornik dokumentov i materialov. 1989. - Alma-Ata. – T.1. – S. 109-170.

100 kuzhat (Kazah handygy men Chin imperiyasy aralygyndagy karym-katynaska bailanysty kuzhattar). 1998. – Almaty: Sanat. – 290 b.

Әпендиев Т.Ә.¹, Сейтов М.Ж.²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының аға ғылыми қызметкері, PhD философия докторы;

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: timur.apendiev@mail.ru, egipt_17@mail.ru

ӘЗІМХАН КЕНЕСАРИННІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада қазақ зиялысы Әзімхан Кенесариннің қоғамдық-саяси қызметі қарастырылады. Әзімхан Кенесарин – ХХ ғасырдың басында оңтүстік өңірден шыққан қазақтың саяси және қоғам қайраткерлерінің бірі. Өмірінің үлкен бөлігін Әулиеата уезінде өткізіп, онда уездік басқармада аудармашы, хатшылық, уез бастығының кеңесшісі қызметтерін атқарды, сонымен бірге қоғамда болып жатқан саяси процестерге де араласады. Ғылыми жұмыста Әзімхан Кенесариннің аталып отырған саяси қызметі талдауға түсіп, тарихи баға беріледі. 1917 жылы орын алған екі бірдей төңкеріс кезінде өзге де қазақ зиялыларымен бірлесіп, қазақ халқының азаттығы мен бостандығы үшін жүзеге асырылған көптеген саяси процестерге бел шеше араласқан ұлт зиялыларының бірі болды. Саяси тұлғаның мұндай қызметтерін көрсету, сипаттау ұсынылып отырған ғылыми мақаланың негізгі міндеттері болып саналады.

Түйін сөздер: Әзімхан Кенесарин, Әулиеата, Алаш-Орда, Ұлттық қозғалыс, Төңкеріс, Уақытша үкімет.

Апендиев Т.А.¹, Сейтов М.Ж.²

¹Старший научный сотрудник института
Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, доктор PhD;

²Научный сотрудник института
Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г.Алматы,
Казахстан E-mail: timur.apendiev@mail.ru, egipt_17@mail.ru

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗИМХАНА КЕНЕСАРИНА

В статье рассматривается общественно-политическая деятельность представителя казахской интеллигенции Азимхана Кенесарина. Азимхан Кенесарин – один из казахских политических и общественных деятелей начала ХХ века, выходец южных областей страны. Большую часть своей жизни он провел своем уезде, работал в уездном управлении переводчиком, секретарем, занимал должность советника начальника уезда, а также активно участвовал в политических процессах, происходящих в обществе. В научной работе исследована политическая деятельность Азимхана Кенесарина, дана историческая оценка. В период двух революций, имевших место в 1917 году, он был одним из представителей интеллигенции своего народа, которые, объединившись с другой ее передовой частью, принимали непосредственное участие в многочисленных политических процессах, направленных на борьбу за освобождение и свободу казахского народа. Описание такой деятельности известной политической личности, ее характеристика является основной целью предложенной научной статьи.

Ключевые слова: Азимхан Кенесарин, Аулиеата, Алаш-Орда, Национальное движение, революция, Временное правительство.

Apendiev T.A.¹, Seitov M.Zh.²

¹Senior researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, PhD;

²Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology;
Almaty, Kazakhstan E-mail: timur.apendiev@mail.ru, egipt_17@mail.ru

THE SOCIAL-POLITICAL ACTIVITIES OF AZIMKHAN KENESSARIN

The article examines the socio-political activities of the representative of the Kazakh intelligentsia Azimkhan Kenessarin. Azimkhan Kenessarin is one of the Kazakh political and public figures of the early XXth century, a native of the southern regions of the country. He spent most of his life in his county, worked in the county administration as an interpreter, secretary, served as adviser to the head of the county, and also actively participated in political processes taking place in the society.

The paper examines the political activity of Azimkhan Kenessarin, and gives its historical estimation. In the period of the two revolutions that took place in 1917, he was one of the representatives of the intelligentsia of his people who, having united with its other advanced part, was directly involved in numerous political processes aimed at the struggle for the liberation and freedom of the Kazakh people. The description of such activity of a well-known political personality, its description is the main goal of the proposed research article.

Keywords: Azimkhan Kenessarin, Aulieata, Alash-Orda, national movement, revolution, Provisional Government.

XX ғасырдың басында Ресей империясы мен оның құрамындағы халықтардың саяси өмірінде үлкен өзгерістер орын алды. Мұндай саяси өзгерістердің орын алуына 1904-1905 жылы орыс-жапон соғысында Ресейдің жеңіліске ұшырауы мен соған байланысты империяның ішкі саясатында пайда болған саяси-төңкерістік жағдайлар себеп болды. Оның басты көріністері орыс-жапон соғысынан кейін 1905 жылдан бастап Ресейде империялық мемлекеттік аппараттың әлсіреуі мен соның салдарынан туған революциялық әрекеттердің жүзеге асырылуымен сипатталды. Бұқара халықтың орталық билікке деген наразылығы мен талаптары уақыт санап күшейіп отырды. Басты талаптар ұлттаралық қатынастарды реттеу, өзге ұлттарға құрметпен қарау, сегіз сағаттық жұмыс күнін енгізу және осы секілді өзге де әлеуметтік мәселелер болды. Мұның салдарынан 1905-1907 жылдары Бірінші орыс революциясы болып, алайда ол жеңіліске ұшырады. Бұл революция қазақ халқының санасында ұлттық рухты оятты және халықтың қоғамдық санасын көтерді. Сонымен қатар, ең маңыздысы бұл революциялық қимылдар Қазақстанда демократиялық қозғалысты дамытуға аса зор ықпал етті және қазақ интеллигенциясының ұлт болмысы мен тағдыры жайлы саяси пікірлерінің бір ортаға түйісіп, жалпы қазақ халқының көрнекті зиялы қауым өкілдерін саяси сахнаға шығарды.

Бұл кезде қазіргі Қазақстан территориясы екі өлкенің Түркістан және Дала генерал-губернаторлығының құрамында болып, аймақтар өзіндік ішкі шекаралармен белгіленді. Екі генерал-губернаторлықта да қазақтар басым болып, олардың арасынан белсенді қазақ зиялы қауым өкілдері шығып отырды. Қазақ зиялылары әр облыстан шығып, бір идеяның аясына бірікті. Олардың кейбірі өз облыстарының атынан Ресейде мемлекеттік Думаға депутат болып сайланып отырды. Қазақтың тәуелсіз мемлекет құру жолында және халықтың әлеуметтік ахуалы мен тұрмысын жақсарту үшін қызмет еткен көптеген қазақ зиялы қауым өкілдері болды. Олардың арасында Қазақстанда Алаш қозғалысын бастаған Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов сынды саяси тұлғалардың есімдері ерекше аталады. Уақыт өте күн санап құбылған саясаттың әлсіз жағдайын пайдалануға тырысқан аймақтардағы өзге де қазақ зиялылары осы Алаш

қозғалысына мүше болып, аталған саяси тұлғалардың айналасына топтаса бастады. Түркістанда да қазақ зиялыларының үлкен тобы осы өлкенің тәуелсіздік жолындағы саясатпен айналысты. Олардың көшін Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышпаев, Санжар Асфендияров сынды саяси тұлғалар бастады [1].

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бастап өткен тарихымызды түгендеуге кең мүмкіншіліктер туды. Ұлтымыз бен мемлекетіміздің тарихын жан-жақты зерттеу жұмыстары қолға алынды. Оның ішінде ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамында өзінің қоғамдық және саяси қызметімен танылған зиялы қауым өкілдерінің тарихы да кешенді түрде зерттелді. Әрбір саяси тұлғаға арналып, қаншама ғылыми еңбектер жарық көрді. Мұндай зерттеулер әлі де өз жалғасын тауып келеді. Әрине, мұндай ізденістер ХХ ғасырдың басында қазақ зиялылар қатарының көп болғанын және олардың атқарған қоғамдық-саяси қызметінің ауқымдылығын көрсетеді. Осы орайда тақырыпқа арқау болып отырған зиялы қауым өкілдерінің бірі – Әзімхан Кенесариннің қазақ қоғамындағы қоғамдық-саяси қызметі туралы зерттеулер де ғылымда кезек күттірмейтін тақырыптардың біріне айналды.

Әзімхан Кенесарин 1898 Шымкент қаласында туған. Ә. Кенесарин текті әулеттің ұрпақтарынан саналды, ол атақты Кенесары ханның ұрпағы болған Ахмет Кенесариннің ұлы болды. Әкесінен жастайынан айрылған Әзімхан Ахметұлы 1897 жылы Шымкент қаласындағы екі сыныптың училищені бітіріп, 1898 жылы Әулиеата қаласында облыстық басқарманың кеңселік қызметіне жұмысқа қабылданады. Әулиеата уезінің бастығы полковник В.А. Каллаур өзінің арнайы рұқсаты бойынша Әзімхан Сұлтан Ахметұлын жұмысқа қабылдап, кеңселік істермен айналысуды тапсырады [2].

Арадан аз уақыт өткен соң Әзімхан Кенесарин бұл жұмысқа екінші разрядтағы қызметкер болып орналасты, оның негізгі міндеті Әулиеата уезінің басқармасының штабында жазбаша жұмыстармен (хатшылық) айналысу болды [3]. Әзімхан Кенесариннің уездік басқармада жазбаша құжаттамалық жұмыстармен айналысуына оның кез-келген құжатты әдемі жазу үлгісімен және өте ұқыпты, сауатты етіп жазуы түрткі болды. Құжаттарды көшіру мен толтырудағы және орыс тілін жетік меңгеруіне байланысты ол көп ұзамай осы Әулиеата уездік басқармасында аудармашылық қызметіне ауысты [4]. Бұл уақытта жергілікті халық арасынан мұндай сауатты жазумен және сауатты аударумен айналысатын адамдар аз болды. Бұл жағдай уақыт өте оның қоғамдағы беделінің артуына және болашақта зиялы азамат болып қалыптасуына септігін тигізді.

Әзімхан Кенесарин 1901 жылы сол кездегі Шымкент уезінің Бөген болысында болыстық басқарма бастығы Батырша болыстың қызына үйленеді. Бұл жөнінде ол Әулиеата уезінің бастығынан рұқсат сұрайды. Бұған оның уез бастығынан рұқсат алуы туралы жазған өтініштері дәлел бола алады [5]. Бұған уез басшылығы тарапынан рұқсат береді. [6]. Әзімхан Сұлтан Ахметұлының жанұя құру үшін Әулиеата уезінің бастығынан рұқсат алуы оның бір жағынан уез бастығымен жақсы қатынаста болуын көрсетсе, екінші бір жағынан уез бастығының өз қарамағындағы мемлекеттік қызметкерлерге бақылауды қатаң түрде орнатқанын көрсетеді. Мұның тағы бір себебі, Әзімхан Сұлтан Ахметұлы уез хатшылығында қызметте болғандықтан барлық құпия құжаттар оның қолынан өтіп отырды және сондықтан ол басшылықтың ұдайы бақылауында болды. Уақыт өте Ә. Кенесариннің уез басқармасындағы беделі арта түсіп, 1902 жылы ол өзінің қызметін бірінші сыныптағы шендік дәрежеге көтеру туралы уез бастығы мен Сырдария облысының әскери губернаторына өтініш білдіреді. Бірақ, бұл уақытша жауапсыз қалдырылады [7]. Оның бұл өтініші негізінен алдымен оған төленетін еңбек жалақысының көлемін ұлғайтуға және лауазымының жоғарылатуға байланысты жасалған еді. Дегенмен көп ұзамай, Түркістан генерал-губернаторлығының қазынашылық бөлімінің 1903 жылы 19 мамырдағы шешімі бойынша қосымша жалақы тағайындалды [8].

Бірақ, өз кезегінде уездік басқармада Әзімхан Кенесаринге қарсы болған және ол жайлы теріс пікірде болған адамдар да жоқ емес еді. Мұндай күмәнді ойлардың туындауына оның жергілікті халықпен, қоғаммен етене жақын болуы себеп болды. Көбінесе уездік басшылық оған уез бен облыстың құпия сақталатын саясаты және олардың болашақта атқарылатын істері туралы, сондай-ақ ең маңыздысы қазынаның көлемі жайлы мәліметтердің қоғамға жеткізуі мүмкін деген күдікпен қарайтын еді. Ақыры, 1904 жылы Сырдария облысының облыстық басқармасынан, дәлірек айтқанда губернатордың көмекшісі П. Хомутовтан Ә. Кенесаринді айыптау жөніндегі арыз түседі. Ондағы Әзімхан Кенесаринге тағылған айыптардың негізгілері бірқатар кеңсе құжаттары мен қазынашылықтың бірнеше құнды қағаздарының жоғалуы болды [9]. Осындай келеңсіздіктер Ә. Кенесариннің қызметіне нұқсан келтірді. Мұндай кедергілерге қарамастан ол 1905 жылы Әулиеата уезінің басшылығына өзінің екінші сыныптағы шенді қызметкер күйінде қалдырып, осылай жұмысты жалғастыра беруін сұрады. [10].

Әзімхан Кенесариннің қазақ қоғамындағы негізгі саяси қызметі оның 1905 жылы Ресей империясы Министрлер Кеңесінің төрағасы – С.Ю. Виттенің атына Әулиеата уезінің қазақтары атынан жазған петициямен басталды. Бұл кезде 1905 жылы Петербургте Бірінші орыс революциясы басталып, елдегі осындай аумалы-төкпелі жағдайды пайдалануға тырысқан қазақ зиялылары халық атынан үкіметке шағым түсіре бастады. 1905-1906 жылдары қазіргі қазақ даласының әр түкпірінен орталық үкіметке мұндай шағымдар мен өтініштер ағылып жатты. Олардың ең негізгілері Ә. Бөкейханов бастаған Алаш қозғалысы өкілдерінің атақты Қарқаралы петициясы, одан кейін Жетісу облысынан жіберілген петициялар болды. Петициялардың мазмұны Ұлттық, Діни, Саяси, Әлеуметтік және Шаруашылық мәселелермен сипатталды. Сонымен бірге Түркістан өлкесіне қарасты болған Әулиеата уезінен де орталыққа петиция жолданып оны ұйымдастырушылардың бірі Ә. Кенесарин болды. Ол жергілікті жердегі қоғам белсенділері мен сауатты азаматтармен бірлесіп арнайы петиция дайындады.

Осылайша, қызметіне байланысты туындаған қиындыққа мойынсұнбаған Ә.Кенесарин 1905 жылы Ресей империясының басшылығына петиция жолдауды ұйымдастырды. Мұның себептері мен барысына тоқталсақ, 1905 жылы Ресейдің ішкі-сыртқы саясатында үлкен өзгерістер орын алып, осы жылы Ресей империясы Жапониямен болған соғыста жеңіліске ұшырады. Ал ішкі саясатта Бірінші орыс революциясы басталды. Бұл төңкерістің негізгі себептері Жер мәселесі; Жұмысшылардың құқығының қорғалмауы; Азаматтардың құқығының тапталуы; Елдегі саяси партиялардың бір-бірімен ымыраға келмей толассыз саяси тартыстар жүргізуі болды. Осындай саяси-әлеуметтік мәселелерге байланысты бұқара халық Петроградта көтеріліс жасады. Көтерілістің басты талаптары – жерді шаруаларға теңдей етіп бөліп беру; Жұмысшылардың еңбегінің бағалануы; Ұлттық мәселе және осыларға ұқсас басқа да мәселелер болды. Осы революциядан кейін патша үкіметі шаруаларға қатысты бірден шешім қабылдады. Басты шешім оларды басқа аймақтарға көшіру болды. шешімді қабылдауда патша билігі біріншіден орталық Ресейдегі шаруалардың қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайын ескеріп, екіншіден орыс шаруаларына қазақ даласындағы құнарлы, егінге ыңғайлы жерлерді үлестіру арқылы аграрлық реформа жүргізуге ұмтылады. Осылайша, патша өкіметі шаруаларды империяның шет аймақтарына қоныстандыра отырып, орталықтағы революциялық қозғалысты бәсеңдетуге тырысты.

Осыған байланысты, патша өкіметі 1905 жылдың мамыр айында қоныс аудару саясатына жаңа түрғыдан қарауға мәжбүр болып, қоныс аударуды ішкі әлеуметтік қайшылықты «жұмсартатын» құрал ретінде көрді. 1895 жылы құрылған қоныс аудару басқармасын “Егіншілік және мемлекеттік меншік бас басқармасы” қарамағына береді. Ал, аудандық қоныстандыру мекемелері уездік

деңгейде кіші аудандық болып бөлініп, қазақ даласында қатал орталықтандырылған қоныстандыру мекемелерінің жүйесі қаланды. Бұл мекемелердің негізгі міндетіне жергілікті халықтың пайдалануындағы жердің «артығын» тауып, оны қоныс аударушыларға учаске ретінде бөліп беру және оларға мемлекет тарапына тиесілі түрлі көмектің уақыттылы берілуін қадағалау, сондай-ақ жергілікті халық пен келімсектер арасында туындаған дауларды реттеп отыру кірді.

Патша үкіметінің мұндай шектен тыс қоныстандыру саясаты жергілікті халыққа ұнамады. Орыс және өзге ұлттардан құралған шаруалар легі Оңтүстік қазақстанға да келді. Оның ішінде Әулиеата өңірі келімсектерге лық толды. Петицияны жазуға түрткі болған басты тақырып осы болып, онда 1905 жылғы революцияға байланысты Сырдария облысында отырықшы тұрмысқа өтуге арыз жазған Шымкент және Әулиеата уездері қазақтарына 20000 десятина жер бөлінгені себеп болды. Өлкеде орын алған орыс шенеуніктерінің жемқорлық әрекеттерінің өршуі, білім деңгейлерінің жоғарғы лауазымдарға сәйкессіздігі, әр салалы мекемелердің бір-бірімен жанжалдасуы, жергілікті орталық биліктің қоғамда орын алып отырған жағдайларға бейімделе алмауы патша өкіметін өлкенің әкімшілік-саяси басқаруын Қазақ зиялыларының үкіметке жазған петициясына осы бірінші орыс революциясы себеп болды [11].

Осылайша, Бірінші Орыс революциясы Ресей империясының субъектісі болып табылатын Орта Азия мен Қазақстанға өз әсерін басқа тұрғыдан тигізді. Ресейдің орталық және еуропалық бөлігінен қоныс аударған ерікті шаруалар мен арнайы қоныстандырылған халықтар оңтүстік аймақтарда ең бірінші ұлттық, әлеуметтік және діни көзқарастар мен ұстанымдарға негізделген наразылықтардың тууына себепкер болған еді. Осыған орай, елдегі осындай шиеленіскен жағдайда пайдаланып, сондай петициялардың бірін 1905 жылдың маусым айында Министрлер комитетінің төрағасы, граф М.Ю. Виттеге Жетісу облысының жергілікті халқы да жібереді. 11 тармақтан тұратын бұл петицияның алғашқы 6 тармағы дін мәселесіне арналса, 7-ші тармағында Мемлекеттік думаға жергілікті халық өкілдерін сайлауға тосқауыл қоймау керектігі талап етілді. Ал петицияның 8-ші тармағында өлкедегі жергілікті халық тілдеріндегі газет-журналдардың, кітаптардың шығарылуына рұқсат берілуі керектігі көтерілсе, 10-шы тармақта үкімет тарапынан ашылған оқу орындарында білім алып жатқан жергілікті халықтың жастарына христиандық ілім негіздері оқытылмай, оның орнына мұсылмандық ілімнен дәріс оқытылуы керектігі сұралады. Жер мәселесі болса петицияның соңғы 11-ші тармағында көтеріліп, орыс шаруаларының қоныс аударылуы доғарылуы керектігі талап етілді.

Атап отырғанымыздай бұл кезде Әулиеата қазақтары да қапыда қалған жоқ. Осы аталған петициялардан бөлек, Сырдария облысының Әулиеата уезінен де олар да осындай саяси-әлеуметтік сұраныстар жазылған талаптар жолданып, оны Әулиеата уездік басқармасының хатшысы болып отырған Әзімхан Кенесарин ұйымдастырды. Әзімхан Кенесариннің ұйымдастырған бұл петицияға байланысты «Русский Туркестан» газеті былай деп жазады: «Петицияның екінші тармағы қырғыз даласын орыс элементтері арқылы отарлауға тікелей байланысты. Себебі, қоныс аударушылардың поселкелері үшін учаскелер әзірлеу жұмысының үздіксіз жүруінен қырғыздар өздерінің болашақта жер тапшылығын тартатындығын сезінуде. Жер тапшылығын қазірдің өзінде қырғыздар тығыз қоныстанған аудандар тартуда». Бұл петиция Әулиеата уездің қазақтары атынан Ресей империясы Министрлер Кеңесінің төрағасы – С.Ю. Виттенің атына жазылды. Осының негізінде Әзімхан Кенесарин Ресей үкіметінің саясатына қатысты өзінің саяси белсенділігін көрсетті [12].

Патша өкіметінің өлкеге енгізген сайлау жүйесі де заңсыз іс-әрекеттерге толы болды. Сондықтан да қазақ халқы жаңа басқару жүйесін әуел бастан-ақ жылы қабылдамады. Өлкеде христиан дінін таратуды көздеген патша

әкімшілігі алғашқы кезде Әулиеата, Түркістан және Шымкент уездерінде құрылған әрбір село мен поселкеде приходтық орындарды кеңінен ашады. Алайда патша әкімшілігінің өлкеде жүргізген миссионерлік саясаты, яғни жергілікті халықты ертеден ұстанып келе жатқан дәстүрлі ислам дінінен айыру жоспары орталық өкімет күткендей жоғары нәтижелерге жеткізген жоқ. Оған негізгі себеп қазақ халқының сыртқы жаулаушыларға деген ішкі қарсылығының пайда болуы, ал ол өз кезегінде әдет-ғұрып пен салт-дәстүрге негізделген мұсылмандық жүйеге сүйенген еді. Патшалық отаршыл жүйенің күштеу әрекеттері күшейген сайын, Әулиеата өңірінде де халықтың намысы мен ұлттық мүддесін қорғауға деген ұмтылыстары артқан еді.

Ю. Виттениң атына жолдаған хатты дайындауда Ә.Кенесаринмен бірге Әулиеата уездік кеңсе қызметкері С. Хамутханов, Шу учаскелік пристаанының аудармашысы Х. Танкин, бұрын аудармашы қызметінде болған С. Толыбаев және Таластағы орыс-түзем мектебінің оқытушысы С. Өтегенов қатысты [13]. Петицияның негізгі мазмұны Әулиеата өңірінде жергілікті жерде қазақ ауылдарына өзге ұлт өкілдерін қоныстандырып сол арқылы рухани отарлауды тоқтату болды. Мұның басты мысалдары қоныс аударушылар үшін арнайы жер учаскелері қажет болып, жергілікті халықтан тартып алынды және орыстандыру саясаты жүргізілді. Бұл жағдай егістіктер мен жайылымдардың тарылуына әкеп соқтырып, ол болашақта жергілікті халықтың жер тапшылығының зардабын көруі мүмкін екендігін көрсетті. Сонымен қоса, ол халықтың әлеуметтік жағдайының күрт төмендеп кетуіне себеп болуы мүмкін екендігі айтылды. Мұндай әрекеттер Ә. Кенесариннің қоғам белсендісі, бастысы халық жанашыры екенін көрсетті.

Алайда, көп ұзамай Ә. Кенесарин мен оның жақтастарының үкімет басшысының атына жолдаған бұл петициясы жергілікті органдар тарапынан сынға ұшырады. Тіпті оған қатысқандарға айып тағылып, қылмыстық іс қозғалды. Бұл жағдай Ә. Кенесарин мен оның жақтастары үшін күтілмеген жағдай болды. Олардың жазған петициясын жергілікті әкімшілік органдар халық арасында үкімет пен билікке қарсы арандатушылық жұмыстармен пара-пар санады. Әзімхан Кенесарин мен оның жақтастарына қатысты Әулиеатада қылмыстық іс қозғалды. Оның саяси әрекеттері Сырдария облысының орталығына жөнелтіп, ол сотқа асырылды. Әзімхан Кенесарин осы петицияға қатысуына байланысты қызметінен уақытша шеттетілді [14].

Әзімхан Кенесариннің жұмысқа қайта қабылдану жөнінде жоғарыда жасалған өтініш облыстық басшылық тарапынан қабылданып, ол жайлы мәліметті әскери губернатордың көмекшісі, әрі кеңесшісі А. Ильинский Әулиеата уезінің басшылығына жеткізді. Онда 1906 жылы 2 наурызда Сырдария облысының әскери губернаторы, генерал-майор И.И. Федотовтың арнайы шығарған №96 бұйрығына сәйкес Әзімхан Кенесарин Әулиеата уезінің басқармасына жазбаша аудармашы болып қайта қызметке алынуына рұқсат ететіні туралы жазылды [15]. Бұл жағдай Әзімхан Кенесариннің қызметке қайта келіп, аймақта жергілікті қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне араласуға қайтадан мүмкіндік тудырды. Уездік басшылықпен де халықпен де тығыз қарым-қатынасқа түскен Әзімхан Кенесарин ендігі кезекте бұрын кеткен қателікті болдырмауға әрекет етті. Осылайша Әзімхан Кенесарин уездік басқармада белсенді қызмет атқарды. Дегенмен, Әзімхан Кенесариннің басқармадағы қызметі басшылық тарапынан жан-жақты бақылауға алынды.

Бұдан былайғы уақытта таза, ешбір қателіксіз, ұқыпты аудармашылық және жазбаша жұмыстар жүргізген Әзімхан Кенесариннің қызметі уез басшылығы тарапынан тағы да бағаланды. Осыған байланысты Әулиеата уезінің басшылығы Әзімхан Кенесаринді 1910 жылдың 5 қарашасынан бастап коллегиялық хатшы шеніне көтерді [16]. Бұл шен сол кезде аса жоғары болмағанымен, оның қоғамдағы және қызметтегі беделінің өсе бастағанын білдірді. Өзінің беделінің

өсе бастағанын пайдаланған Әзімхан Ахметұлы сол кездегі мемлекетте болып жатқан орыстандыру саясатына қатысты бірқатар пікірлер де білдіріп, қоғаммен ұдайы байланыста болды. Халықтың мұң-мұқтажын уез басшылығына жеткізіп отырды. Дей тұрғанмен, өте сақтықпен жұмыс жасады. 1914 жылы қоғамдағы белсенділігі мен қызметтегі ұқыптылығының арқасында Әзімхан Ахметұлын Қасиетті Аннаның орденімен марапаттау мақсатында және бұл орденнің құрметіне орай қазынадан жиырма сомдық сыйақы тағайындау туралы Сырдария облысының басшылығы тарапынан Әулиеата уезінің басқармасына арнайы бұйрық келіп түсті. Мұндай сыйлықтар Ресей үкіметі тарапынан жергілікті мұсылман емес халықтардан шыққан танымал және белсенді тұлғаларға беріліп отырды [17].

Сонымен қатар, осы 1914 жылы Ә. Кенесаринге қоғамдық және мемлекеттік қызметтегі белсенділігі мен жетістігі үшін уездік титулярлық кеңесші (титулярный советник) шені берілді. Ол жайлы осы жылы 2 қыркүйекте Сырдария облысының әскери губернаторының арнайы бұйрығы жарияланды. Бұл шен Ресей империясының тәртібі бойынша ІХ сыныптық шендік дәрежеге тең болды. Бұл Әзімхан Кенесариннің жергілікті жердегі Ресей империясының заңды шенді өкілі және қызметкері болып қабылданғанын көрсетті [18]. Әзімхан Кенесарин империялық шенді қабылдап, патша мен әскери губернатордың жергілікті жердегі өкіліне айналғанымен, ол осы шенін пайдалана отырып бірқатар қызметтер атқарды. Ол қазақ шаруаларын орыс шаруаларынан бөлек ұстауды және соның негізінде ұлттар арасында кикілжіңнің орын алмау керектігін алға тартып отырды. Орыс тілін жетік білгендіктен, оның жергілікті билік ортасында беделі жоғары болып, сонымен бірге уез басшылығында отырып халықтың мұң-мұқтажына көмек көрсетіп отырғандықтан қоғамдағы беделі де үстем болды. Әзімхан Кенесарин Әулиеата уезінің басқармасының кеңесшісі қызметінде патша үкіметінің іргесінің шайқала бастаған уақыты 1916 жылға дейін отырды [19].

Бұл кезеңде Әзімхан Сұлтан Ахметұлының қызметтік жолында табысты кадамдар жасалды, алайда оның жанұялық өмірінде келеңсіз жағдайлар орын алды. 1915 жылы оның жұбайы Әнипа кенеттен қайтыс болады. Оның жанұясы Черняев уезінде болғандықтан, ол өзінің қызмет орнына жанұялық жағдайларын реттеу үшін сан рет рұқсат сұрайды [20]. Көп ұзамай ол өзінің балдызы Зухраға үйленеді. Оның бірінші жұбайынан Натай, Мұхаметжан есімді ұлдары мен Хамида деген қызы болады. Кейін осы Зухра Батыршақызымен қосылған некеден Мадияр, Тәуке деген ұлдары мен Напуса, Аян, Баян есімді қыздары туады [21].

1916 жылы Ресей императорының 25 маусымдағы жарлығына сәйкес Орта Азия мен Қазақстаннан Бірінші Дүниежүзілік соғыстың майдан тылын қамтамасыз ету үшін қара жұмысқа алу туралы шарты қазақтың өзге де білімді азаматтары сияқты Әзімхан Кенесаринді де бұл іске араласуға мәжбүрледі. Бұл кезде ол патша билігінің жергілікті жердегі сойылын соғатын органның саяси қызметкері болғандықтан бұл көтеріліске бел шешіп араласу қиындық тудырды. Сондықтан ол өзінің барлық қимылдарын астыртын жүргізді. Әзімхан Сұлтан Ахметұлы өзі патша үкіметінің адамы болғанына қарамастан бұқара халықтың тілегін сырттай болса да қолдады. Ол патшаның мұндай әділетсіз шешімдерін өз бетінше сынға алды. Ә. Кенесариннің мұндай ұстанымдары ол оны 1916 жылы оңтүстік қазақтарын көтеріліске бастауға жетеледі. Оның басты әрекеттері Әулиеатадағы болған көтеріліске адамдарды астыртын үгіттеуімен сипатталады [21, 105 б.].

Әзімхан Кенесариннің қоғамдық-саяси қызметінің келесі бір кезеңі 1917 жылы Ресейде болып өткен Ақпан төңкерісінен кейін Қазақстанда орын алған саяси жағдайларға араласуы болды. Әзімхан Кенесарин Ақпан төңкерісінен кейін қалыптасқан жағдайға сай Әулиеата уезі қазақтарының саяси белсенділігін арттыру жолында қоғамдық өмірге қызу араласты. Ақпан төңкерісінен кейін Ресейде патша үкіметі құлап, оның орнына буржуаз-демократтар келген соң жергілікті

жерлерде патша үкіметінің бұрынғы органдарында жұмыс істеген қызметкерлердің көбісі қызметінен босатылды. Ақпан төңкерісі елдегі саяси жағдайды мүлде өзгертіп жіберді. Жергілікті жерлерде бұрынғы патша үкіметінің қызметкерлерінің үлкен бөлігі өз қызметін тастап кетті. Қызметкердің келесі бір бөлігі төңкерістен кейін орнаған Уақытша үкіметтің билігін мойындап жергілікті жерде бұрынғы жұмыстарын жалғастырды. Бұл кезде Әзімхан Кенесарин осы Ақпан төңкерісінен кейін елде қалыптасқан жағдайға байланысты Әулиеата уезі қазақтарының саяси белсенділігін арттыру жолында саяси және қоғамдық өмірге қызу араласты. Жергілікті халықтың мүддесін қорғау мақсатында құрылған Әулиеата уездік Ұлттық кеңесіне төрағалық етті [22].

Әзімхан Кенесариннің саяси қызметінде Уақытша үкіметтің орны зор болды. Уақытша үкімет Ресей империясының Қазақстан сияқты отар аймақтарында кадеттерден, эсерлерден және өзінің саяси бағытын жүзеге асыруға сенімді деп табылған қазақтың ұлттық-демократиялық интеллигенциясының жекелеген өкілдерінен өлкелік, облыстық және уезд комиссарларын тағайындады. Мысалы, Ә. Бөкейханов Уақытша үкіметтің Торғай облысындағы, М. Тынышбаев Жетісу облысындағы комиссарлары болып тағайындалса, М. Шоқай, А. Бірімжанов, Ә. Кенесарин Түркістан өлкесіндегі Уақытша үкіметтің жергілікті органдарында жауапты қызметтер атқарды. Жалпы, патшалық билікті құлатқан Ақпан төңкерісін қазақ қоғамы зор қуанышпен қарсы алды. Ақпан төңкерісі қалың бұқараның саяси құқықтарын кеңінен пайдалануына мүмкіндік жасады, олардың саяси күреске ашық араласуын қамтамасыз етті. Елдегі қоғамдық өмірде саяси партиялардың рөлі орасан өсті. Бұл кезде Әзімхан Кенесаринді Әулиеата өңірінің халқы бірауыздан уездік комитетке төрағалық қызметке сайлады. Әулиеата халқының Әзімхан Сұлтан Ахметұлын бірауыздан сайлауына оның бұрыннан осы өңірдің халқымен қоғамдық өмірімен етене араласуы және бұл аймақтың саяси ахуалын, оның қыр-сырын жетік меңгеруі мұрындық болды. Әулиеата жұртшылығы елде болып жатқан саяси ахуалдың реттелуінде оған зор үміт артты [23].

Жалпы 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық-демократиялық төңкерісінің жеңісі нәтижесінде патша үкіметінің құлатылуы мен Ресейде Республикалық тәртіптің орнатылуы Қазақстан мен Түркістандағы саяси жағдайды түбірімен өзгертті. Ақпан төңкерісі Қазақстанның басқа аймақтары сияқты оңтүстік өңірінде де үлкен қолдауға ие болды. Бірақ, аймақтың аталған кезеңдегі қоғамдық саяси дамуының өзіндік ерекшеліктері де болды. Аймақтағы казак-орыс әскерлерінің билеуші топтары өзгерістерге қарамастан казак-орыс станицаларындағы билік тізгінін бұрынғысынша өз қолдарында қалдыруға бар күштерін салды. Көпұлтты Сырдария облысының қалалары мен шет елді мекендерінде ұлттық, кәсіби және саяси белгілеріне негізделген саяси топтар мен қозғалыстар пайда болды. Солардың бірі Әулиеата жерінде болып, оған Әзімхан Ахметұлы басшылық жасады.

Бұл кезде облыстық және уездік комитеттердің төрағалары монархиялық билік құлағаннан кейінгі демократиялық еркіндікті сезініп, оны халыққа түсіндірумен айналысты. Патша үкіметінің тұсында аса үлкен қысымға ұшыраған бұқара халық Уақытша үкіметті зор қуанышпен қарсы алып, одан зор үміт күтті. Уақыт үкіметтің билігі кезінде Түркістан өлкесінде орын алып жатқан ұлт-азаттық қозғалыс барынша күшейіп, оның түпкі мақсаты ұлттық автономия құруға бағытталды. Оны Мұстафа Шоқай мен оның серіктестері ұйымдастырды. Әулиеата Түркістан өлкесінің құрамында болғандықтан, уездік комитет басшысы Әзімхан Кенесарин Түркістан автономиясын құрушылардың көш басында тұрған Мұстафа Шоқаймен, Мұхаметжан Тынышпаевпен және басқа да түркістандық элита өкілдерімен жақсы қарым-қатынаста болды.

Дегенмен бұл кезде Әзімхан Кенесарин қызмет еткен Әулиеатада саяси жағдай тұрақты болмады. Өзіндік ішкі алауыздықтар да болып жатты. 1917

жылғы сәуір айының басында Әулиеатада өткен қалалық митингте және одан кейін болған қалалық жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің мәжілісінде «уез бастығын, оның көмекшілері мен приставтарды тұтқындау» туралы қаулы қабылданды [24]. Уақытша үкімет ұлт мәселесін әділетті шешуге қабілетсіз болды. Атап айтқанда, ол Түркістан халықтарының өз тағдырларын өздері шешуіне жол бермеді, «біртұтас және бөлінбейтін Россия» туралы патшалық көзқарасты жақтады. Сырдария облысы, оның ішінде Әзімхан Кенесарин қызметте жүрген Әулиеатадағы Уақытша үкіметтің мұндай кемшіліктерін кеңестер пайдаланып қалуға тырысты.

1917 жылы 21-26 шілдеде Орынборда Бірінші жалпы қазақ съезі ұйымдастырылды. Бірінші жалпықазақ съезіне Әзімхан Кенесарин арнайы шақырылды [25]. Сонымен қатар, ең маңыздысы саяси партия құру болды. Осыған орай Әзімхан Кенесарин съезде ұлттық-демократиялық ұстанымдағы Алаш партиясын құру туралы қабылданған шешімге дауыс беріп, оны барынша қолдады. Атап өткеніміздей, Әзімхан Сұлтан Ахметұлы тек Алаш партиясына біріккен қазақ зиялыларымен ғана емес сонымен бірге Түркістан автономиясын құруға кіріскен түркістандық элита өкілдерімен де тығыз байланыста болды. Негізінде, аумақтық тұрғыдан алғанда, Әзімхан Кенесарин түркістандықтармен барынша жақын болуға тиіс болды. Әулиеата уезі Түркістанның құрамында болғандықтан, әулиеаталық қазақтардың саяси-әлеуметтік жағдайының жақсару қажеттігін өзінің басты міндеті деп санаған ол Түркістан қазақтарының ұйымдастырған съездеріне аса белсенді түрде қатысып отырды. 1917 жылғы 2-5 тамыз аралығында Ташкент қаласында болып өткен Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының съезі болып өтті. Бұл жиынға Мұхамеджан Тынышбаев төрағалық етті. Съезге Сырдария облысынан Ферғанадан, Жетісу және Самарқан облыстарынан жалпы саны 84 өкіл қатынасты. Бұл жиынның бет пердесін осы съезді ұйымдастыру бюросының төрағасы болған С. Асфендияров құттықтау сөз сөйлеп ашты. Ол съездің бұдан былайғы жұмысы халыққа қызмет етуіне тілек білдірді. Одан кейін съезд төралқасын сайлау туралы ұсыныс жасалып, оның құрамына: құрметті төрағалығына Санжар Асфендияров, сайланды ал төрағалығына Мұхамеджан Тынышбаевтың өзі тандалды. Төралқа құрамына А. Мангелді, И. Қасымов, мүшелеріне Қ. Қожықов, С. Ақаев, С. Өтегенов, З. Сейдалин, Ш. Қапсаламов және С. Қожанов және осылармен бірге Әзімхан Кенесарин де сайланды. Бұл Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының ауқымды жиындарының бірі болып, жиналысқа Әзімхан Кенесарин де қатысты және жай ғана қатысып қоймай, президиум төралқасының құрамына мүшелікке сайланды. Бұл оның Әулиеата өңірінен шыққан Түркістандағы саяси элита өкілдерінің бірі болғанын айтпаса да көрсетіп тұр. Съезде ол «Русия федеративті-демократиялық парламенттік республика болуы тиіс, ал қазақ-қырғыз облыстары ұлттық-территориялық федерация алсын» деген ұсынысты қолдап оған дауыс береді [22, 89 б.].

Бұл кезде Түркістанның Алашордаға қосылуы ең үлкен саяси мәселелердің бірі еді. Түркістандық зиялылар мен алаштықтар арасында саяси үндестік болғанымен, болашақта бір халықтың екі автономия құрамында өмір сүруі аймақта ауызбірліктің болмауына алып келуі әбден мүмкін еді. Осы мақсатпен Алаш партиясының ұстанған саясаты мен оның жалпы бағыттары туралы жергілікті халыққа және ең бастысы халқы көп шоғырланған Түркістандағы ағайынға да осыны жеткізу зиялы қауым өкілдерінің міндеті ретінде саналды. Осындай аумалы-төкпелі кезеңде жер-жерлерде Алаш партиясына тартылу оның саяси бағдарламаларын қолдау туралы халық арасында түсіндіру жұмыстары басталып кетті. Дәл осындай мақсатпен Әзімхан Кенесарин Түркістанда көптеген съездер мен бейресми жиындарға қатысты. Басты мақсат Сырдария қазақтарының Ресейден автономия алу үшін бірігу, бірлесіп күреске шығу болды. Осыдан көп ұзамай Түркістан

қазақтарының және Алаштықтардың съездеріне белсенді қатысқан Әзімхан Кенесариннің ұйымдастыруымен 1917 жылы 12 қарашада Әулиеата уезі қазақтарының съезі болып өтті. Съезде ұлт тәуелсіздігі жолында Алаш туы астына жиналып, ел болашағы үшін саяси күрес жүргізу жолдары қарастырылды [26]. Сонымен қатар, осы съезде Әулиеата уезі қазақтарының саяси-әлеуметтік жағдайы, Жер, Тіл, Дін, Білім мәселелері ортаға салынды. Осылардың ішінде білім мәселесі мен жер мәселесі ең даулы тақырыптардың бірі болды.

Әзімхан Кенесариннің қазақ қоғамындағы келесі бір саяси белсенділігі Екінші жалпықазақ съезінде байқалды. 1917 жылдың 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында қазақ қайраткерлерінің ұйымдастыруымен Екінші жалпықазақ съезі өткізілді. Съездің төрағасы Бақтыгерей Құлманов болып, ал оның орынбасарлығына Әзімхан Кенесарин сайланды.

Дәл осы Алашорда автономиясын құру туралы туындаған саяси тартысқа Әзімхан Кенесарин белсенді түрде қатысады. Ол осы автономияны құру және жариялау туралы шешімді алашордашылармен бірлесіп қабылдауға ат салысады. Бұл жағдай оның қазақ мемлекеттілігінің келесі бір сатысы болып табылатын Алашорда автономиясы мен оның үкіметін жасақтауға қосқан өзіндік үлесі болып табылады. Алашорда автономиясы құрылғанымен бұл уақытта оңтүстікте, яғни Түркістанда саяси мәселе толық шешімін таппаған еді. Түркістандағы қазақ облыстары мен уездері және қазақтар орналасқан аймақтар Алашорданың құрамына ресми түрде кіргенімен бұл істе әлі шешілмеген мәселелер көп еді. Оның басты сипаты 1918 жылы 6-9 қаңтар күндері Түркістан қаласында Сырдария қазақтарының съезі болды. Бұл съезге Түркістан мен Алашорда үкіметтерінен жалпы саны 82 адам қатысты. Алашорда үкіметінен келгендер арнайы делегат ретінде қатысып, олар Бақтыгерей Құлманов, Тұрағұл Құнанбаев және Міржақып Дулатовтар болды. Әзімхан Кенесарин бұл съездің белсенді қатысушыларының бірі болды [1, 157 б.]. Съездің күн тәртібіне бірқатар мәселелер қойылды. Оның ішінде ең негізгісі Сырдария облысындағы қазақтар мен қырғыздардың Алашорда автономиясына қосылуы болды. Оның басты себебі Сырдария қазақтары бұл кезде Түркістанмен бірге еді. Сырдария қазақтарының Алашқа өтуін түркістандық басшылар да қолдады. Солардың бірі Әзімхан Кенесарин болды.

Көрініп тұрғандай, Әзімхан Кенесариннің 1917 жылы елімізде орын алған аса үлкен көлемдегі саяси процестерге араласуы, Алаш партиясының құрамына өтіп елді біріктірудегі істерге бел шешіп кірісуі оның қоғамдағы белсенділігінің жоғары болғанын аңғартып отыр. Елде болып жатқан саяси өзгерістерге терең енуі үшін және соның арқасында мемлекеттіліктің туын көтеру мақсатында Әзімхан Кенесарин өзі шыққан Сырдарияның, дәлірек айтқанда Түркістанның да Алашорданың алдына қойған мақсаттарына тікелей араласты. Себебі, Қазан төңкерісінен кейін елде В. Ленин бастаған большевиктердің ықпалы арта бастады. Большевиктер кедей шаруалар мен жұмысшыларды өз артынан ерте білгендіктен олардың қатары күн санап өсті. Бұл жағдай Алаштықтардың көбеюіне кері әсер етті. Сондықтан, ендігі жерде Ә. Кенесарин өзге алашордалықтармен бірлесіп зиялы қауым мен халықтың үлкен бөлігін өзіне тартуға әрекеттенді. Жоғарыда аталған съездерде мысал болғандай, қоғамда большевиктердің көбеюіне жол бермей, керісінше бұқара халыққа Түркістан демей, Алашорда демей Алаш партиясына өтуге үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді.

Елде кеңес үкіметі орнаған соң Әзімхан Кенесарин өзге алашордашылармен бірге Кеңес билігін мойындап, соның қызметіне өтті. Оның өзге алашордашылар қатарында мұндай қадамға баруы әрине өз жерінің бүтіндігі, елі мен халқының амандығын ойлаумен сипатталады. 1921 жылдан бастап Әзімхан Кенесарин Кеңес билігінің қоластында Сырдария төңкерістік комитетінің хатшысы болды. Бұл лауазымды жұмыс оның күнкөрісі үшін ғана маңызды еді. Кешегі

тәуелсіздік жолында шаһит болған хан немересі үшін қас жауына қызмет ету қаншалықты азап екенін түсіну қиын емес. Алайда, тағы бір жайт, Әзімхан осы қызметті атқара отырып, елі үшін аз да болса қызмет көрсете алатынына сенді. Сөйтіп, «Ат басына күн туса ауыздықпен су ішер, ер басына күн туса етігімен су кешер» дейтін заманда да халқы үшін көп жұмыстар атқарды [27].

Қазақстанда кеңес үкіметі толық орнаған соң Әзімхан Кенесарин өзінің шыққан жері Шымкентке қайтты. Шымкент облысының Сайрам, Шаян және басқа да аудандарында су шаруашылығының маманы қызметіне орналасады. Оңтүстік өңірде атақты гидротехник ретінде танылған ол қалған өмірін осында өткізеді. Бұл салаға өтуімен Әзімхан Ахметұлының саяси қызметі тоқтатылып, тек өзінің жанұясының қамы үшін жай шаруашылық қызметте болады. Бірақ, 30-жылдардың басынан бастап қазақ байларын тәркілеу қызған тұста, кеңес билігі бұрынғы Уақытша үкіметке қызмет етіп және Азамат соғысында кеңестік билікке қарсы шыққан адамдармен бірге болған саяси тұлғаларды тұтқындай бастайды. Олардың арасында кеңестік жазалаушылар Әзімхан Кенесаринге де шүйлікті. Осының негізінде Әзімхан Ахметұлына 1930 жылы алғаш рет «ұлтшыл» деген айып тағып ол тұтқынға алынды. Алайда, таққан айыптары негізсіз болғандықтан, көп ұзамай тұтқыннан босатылады. Компартия мен ОГПУ халыққа өздерінің контрреволюциялық, антисоветтік күштермен, буржуазиялық ұлтшылдармен, панисламистермен, пантюркистермен күрес жүргізіп жатқандығы туралы айтумен болды [28].

Сонымен, тергеу барысында баяндалған хаттамадағы фактілік материалдарды негізге алып, тергеуші Жанахметов 1937 жылы 25 қарашада Әзімхан Кенесариннің ісі бойынша айыптау қорытындысын дайындап оны үштіктің қарауына тапсырады. Өз ретінде УНКВД-ның Оңтүстік Қазақстан бойынша үштігі бұл істі 1937 жылы 28 қараша күні, бір сағатта қарап, ату жазасын қолдану туралы шешім қабылдайды. Имамдар мен Әзімхан Кенесаринге байланысты ату жазасы бір күнге яғни 1937 жылы 29 қараша күні орындалады. Осылайша, оңтүстік өңірден шығып, ғұмырының үлкен бөлігін өз елі мен жерінің саяси, әлеуметтік ахуалын ойлап халқының қамын жеген алаш азаматының бірі Әзімхан Сұлтан Ахметұлы Кенесарин жазықсыз ату жазасынан қайтыс болды. Әзімхан Кенесаринге кеңес билігінің көрсеткен саяси қысымы осымен аяқталды [28, 580 б].

Қорыта айтқанда, Әзімхан Кенесариннің саяси және қоғамдық қызметі өзге де қазақ зиялы қауым өкілдері сияқты жоғары деңгейде болған. Аталған кезеңде өз өмірінде туындаған сан қырлы қиындықтарға қарамастан Әзімхан Сұлтан Ахметұлы халық үшін қоғам үшін көп қызмет атқарды. Әзімхан Кенесарин Алашорда және Түркістан автономияларын құруға ат салысқан ұлт зиялыларының барлығымен жақсы қатынаста болды. Бұл оның жан-жақты белсенділігін көрсетті. Өзінің белсенділігімен және білімділігімен танылған Әзімхан Кенесарин қоғамдық-саяси қызметі арқасында қазақ қоғамында ұлт зиялы қауым өкілдерінің бірі ретінде танылды. Осы орайда, соңғы уақыттарда жүргізіліп жатқан ғылыми-зерттеу жұмыстары Әзімхан Кенесариннің Қазақстандағы қоғамдық-саяси қызметі жайлы мол мәліметтер беріп келеді және ол болашақта да өзінің жалғасын табады деген сенімдеміз. Алаш партиясы мен Алашорда үкіметіне мүше болған Әзімхан Кенесарин және басқа да саяси қайраткерлеріміз жүріп өткен жолы, күресі, олардың жүрегі мен ақылынан туған көркем ой – тәуелсіз мемлекет құрған, егемен ел болған қазақ баласына үлкен тарихи тағылым болуға тиісті. Жалпы, Алаш зиялыларының өткен ғасырдың басындағы азаттық үшін алысқан күндерінің салмағы мен бағасын ұғынған сайын болашақ ұрпақ бүгінгі тәуелсіздігіміздің тарихи және саяси мәнін сезініп, баянды болашағымыз үшін әрекет істеуге дайын болатыны сөзсіз. Алаш қайраткерлерінің ерлігін терең тану ең алдымен өскелең және келешек ұрпақ үшін қазақ халқы мен ол құрған қазіргі тәуелсіз мемлекеттің

мәңгілігін айқындайтын аса қажетті міндеттердің бірі болып саналады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
2. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 2 п.
3. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 12 п.
4. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 10 п.
5. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 13 п.
6. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 14 п.
7. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 22 п.
8. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 35 п.
9. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 41 п.
10. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 43 п.
11. Первая революция в России: взгляд через столетие. Под ред. А.П. Корелина, С. В. Тютюкина. – Москва: Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.
12. Қожамжарова Д.П. Патшалық Ресейдің Оңтүстік Қазақстанды жаулауы: әскери-отарлық әкімшілік пен жергілікті халық арасындағы қатынас (XIX ғ. II ж – XX ғ. бас кезі). / Тарих ғылым. док. авторефераты. – Алматы 2010. – 51 б.
13. ҚРОММ. 149-қ., 1-т., 26-іс, 1 п.
14. ҚРОММ. 149-қ., 1-т., 26-іс, 1, 2 п
15. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 51 п.
16. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 81 п.
17. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 82 п.
18. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 84 п.
19. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 95 п.
20. ҚРОММ. 146-қ., 2-т., 1-іс, 90 п.
21. Напуса Кенесарина. Әзімхан Кенесарин. // Жұлдыз. – 2003. – №7. – Б. 103-107
22. Қойгелдиев Мәмбет. Әзімхан Ахметұлы не үшін жазаланды. // Айқап. – 2016. – №3. – Б. 88-99
23. Махаева А.Ш. Қазақ комитеттері: құрылуы мен қызметінің тарихы (наурыз 1971 – маусым 1918 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1995. – 25 б.
24. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане 1917-1918 гг. // Сборник документов. – Алма-Ата: КазГосиздат, 1957. – 425 с.
25. Қойгелдиев Мәмбет. Алаш қозғалысы. Екі томдық монография. Бірінші том. / Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2008. – 480 б
26. Ілиясова К.М. Қазақ съездері: қаралған мәселелері, шешімдер және олардың орындалуы (1917-1919 жж.). Тарихи талдау. / Тарих ғылым. канд. дисс. – Алматы, 1999. – 187 б
27. “Алаш” қозғалысы. Құраст: Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы, И. Нұрахмет. – Алматы: «Сардар», 2008. – 324 бет
28. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап. – Алматы : Мектеп, 2017. – 656 б.

References:

1. Nurpeisov K. Alash һәм Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
2. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 2 p.
3. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 12 p.
4. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 10 p.
5. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 13 p.
6. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 14 p.
7. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 22 p.

8. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 35 p.
9. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 41 p.
10. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 43 p.
11. Pervaya revolyutsiya v Rossii: vzglyad cherez stoletie. Pod red. A.P. Korelna, S. V. Tіrіtіkіna. – Moskva: Pamiatnikі istoricheskoi mysli, 2005. – 602 s.
12. Qojamjarova D.P. Patshalyq Reseidіn Оñtıstik Qazaqstandy jaәlaәy: Әskerі-otarlyq Әkimshilik pen jergilikti halyq arasyndagy qatynas (HІH II j – HІH . bas kezi). / Tarih gylım.dok.avtoreferaty. – Almaty 2010. – 51 b.
13. QROMM. 149-q., 1-t., 26-is, 1 p.
14. QROMM. 149-q., 1-t., 26-is, 1, 2 p
15. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 51 p.
16. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 81 p.
17. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 82 p.
18. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 84 p.
19. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 95 p.
20. QROMM. 146-q., 2-t., 1-is, 90 p.
21. Napәsa Kenesarına. Ёzimhan Kenesarın. // Juldyz. – 2003. – №7. – B. 103-107
22. Qoigeldiev MӘmbet. Ёzimhan Ahmetuly ne Ёshin jazalandy. // Aıqap. – 2016. – №3. – B. 88-99
23. Mahaeva A.Sh. Qazaq komitetteri: qurylāy men qyzmetiniñ tarihy (naәryz 1971 – maәsym 1918 jj.): tarih gyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 1995. – 25 b.
24. Pobeda Velikoi Oktiabrskoi sotsialisticheskoi revolyutsii v Kazahstane 1917-1918 gg. // Sbornik dokumentov. – Alma-Ata: KazGosizdat, 1957. – 425 s.
25. Qoigeldiev MӘmbet. Alash qozgalysy. Eki tomdyq monografiya. Birinshi tom. / Yñdelip, tolyqtyrylgan ekinshi basylymy. – Almaty: Mektep, 2008. – 480 b
26. Iliasova K.M. Qazaq sezderi: qaralghan mӘseleleri, sheshimder jӘne olardyñ oryndalāy (1917-1919 jj.). Tarihi taldaә. / Tarih gylım. kand. dıss. – Almaty, 1999. – 187 b
27. «Alash» qozgalysy. Qurast: E. Tіleshov, D. Qamzabekuly, I. Nurahmet. – Almaty: «Sardar», 2008. – 324 bet
28. Qoigeldiev M. Alash qozgalysy: Monografiya. Ekinshi kitap. – Almaty : Mektep, 2017. – 656 b

Сарсенбаев А.Б.¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Тынышбаев атындағы
Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы.
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, e-mail: akylbek@mail.ru

М. ТЫНЫШБАЕВ ЖӘНЕ АЛАШ АЗАМАТТАРЫ

Бұл мақалада ертеректе жарық көрген және бұрын қарастырылмаған мұрағат құжаттарына сілтеме жасала отырып, Алаш қайраткерлерінің ХХ-ғасырдың 20-30 жылдардағы өмірлеріне шолу жасалып, тұңғыш теміржолшы М. Тынышбаевтың өмірінің соңғы кезеңі мен айыпталу хаттамалары тарихи тұрғыдан қарастырылған.

Кез-келген тарихи мәселенің басты дерек көздеріне - мұрағаттық құжаттар жататындықтан, әртүрлі құжаттар мен жеке адамның жазбаларында сақталып қалған деректердің тарихи маңыздылығы өте зор. Қазақ тарихын Кеңес өкіметі тұсында жазылған жазбалар, хаттар, әртүрлі мәселе бойынша хаттамалар мен т.б. көптеген жазбаларға қарай отырып, кеңінен зерттеу - сол кезеңдегі тарихтың объективті зерттелуіне өзіндік көмегін тигізеді деген түсінік басым. Өкінішке орай олай емес. Ескі жүйенің келмеске кеткеніне 20 жылдан астам уақыт өтсе де әлі күнге дейін маңызды деректер кешені тарихшылардың қолына тимей отыр.

Алашордалықтардың ерен еңбегінің бағасын әлі де толыққанды бере алмай отырғанымыз соның нәтижесі болса керек. Сондықтан да, әр жерден жиналған, әр түрлі көзқарастың сынынан өткен, үзік-үзік берілген деректер мен мұрағат құжаттарының кешенді зерттелуінің маңыздылығын айтпасақ та түсінікті.

Сондықтан да бүгінгі қарастырылып отырған тақырыпқа қатысты көптеген деректердің осы уақытқа дейін тарихи айналымға шықпағандықтан тарихшылардың назара мен талқысына ұсынуды қажет деп таптық.

Кілтті сөздер - М. Тынышбаев, Ә. Бөкейханов, М. Жұмабаев, Х. Досмұхамедов, Алашорда, Алаш үкіметі, теміржол инженері, Кеңес өкіметі, қызыл террор, ТүркіСіб.

Сарсенбаев А.Б.¹

¹кандидат исторических наук, доцент, Казахская академия транспорта
и коммуникации им. М. Тынышпаева
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: akylbek@mail.ru

М. ТЫНЫШПАЕВ И АЛАШОРДИНЦЫ

В данной статье осуществлен обзор деятельности известных деятелей Алаш Орды в 20-30 годы ХХ века, последних лет жизни М. Тынышбаева и обвинительных протоколов с исторической позиции, а также со ссылками на архивные документы, ставшие достоянием общественности и ранее не изученные.

К основным источникам любых исторических событий относятся архивные документы, так как имеют большое историческое значение сохранившиеся различные документы и факты из различных личных источников. Общеизвестно, что глубокое изучение истории Казахстана, основанное на источниках, письмах, различного рода протоколах и другие источниках, написанных в период Советской власти, помогает объективному исследованию истории того периода. Однако, это не так. Даже по прошествии более 20 лет в небытие старого режима до сих пор историкам не доступен комплекс важных документов.

Думается, что это одна из причин невозможности полноценной оценки бесценного труда алашординцев. Поэтому, неоспорим факт, что важность комплексного исследования обрывочных материалов, прошедших различную

оценку, различных ученых, собранных из разных источников, а также архивных документов.

В связи с этим мы пришли к мнению, что назрела необходимость представить на суд историков многочисленных данных на эту тему, до сих пор еще ни разу не рассматривавшихся до сегодняшнего дня.

Ключевые слова – М. Тынышпаев, Ә. Бухейханов, М. Жумабаев, Х. Досмухамедов, Алашорда, правительство Алаш, инженер – железнодорожник, советская власть, красный террор, ТүркСиб.

Sarsenbayev A.B.¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
The Kazakh Academy of Transport and communication after
name M. Tynyshpaev, The Republic of Kazakhstan, Almaty,
e-mail: akylbek@mail.ru

M.TYNYSHBAEV AND ALASHORDA PEOPLE

This article reviews the activities of prominent figures of the Alash Orda in the 20-30s of the 20th century, the last years of Mikhail Tynyshbaev's life and the accusatory protocols from a historical standpoint, as well as with references to archival documents that have been made public and not previously studied.

The main of our research is historical events include archival documents, since the various documents and facts from various personal sources that have survived are of great historical significance. It is well-known that a deep study of the history of Kazakhstan, based on sources, letters, various protocols and other sources written during the Soviet period, allows an objective study of the history of that period. However, it is not. Even after more than 20 years, the complex of important documents is not available to historians in the non-existence of the old regime.

It seems that this is one of the reasons for the impossibility of a full assessment of the invaluable work of Alash Orda people. Therefore, it is an indisputable fact that the importance of a comprehensive study of fragmentary materials that have undergone various assessments, various scholars collected from various sources, as well as archival documents.

In this regard, we came to the conclusion that there is a need to present to the court of historians numerous data on this topic, which has not yet been considered until today.

Key words: M. Tynyshpaev, A. Bukeikhanov, M. Zhumabayev, H. Dosmukhamedov, Alashorda, Alash government, rail road engineer, Soviet government, Red Terror, TyrkSib.

Кіріспе.

Тұңғыш теміржолшының туылғанына 140 жыл толу мерейтойына орай жасалып жатқан іс-шаралар аясында, ағымдағы жылдың мамыр айында Өзбекстан Республикасы мемлекеттік мұрағаты мен бұрынғы Өзбек Ұлттық қауіпсіздік комитетінің (қазіргі ҰҚК-СНБ) құжаттар мұрағатына жасалынған сапар барысында көптеген құжаттардан көшірме жасалынған бола ойдамыз.

Алашорда және Алаш партиясы, алаш қайраткерлері жайлы жазылған шығармалар мен зерттеу еңбектері қазіргі таңда жетерлік. М. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков, т.б. қазақ тарихында іргелі зерттеулердің авторлары Алашорда үкіметі мен алаш қайраткерлері жайлы тұщымды еңбектер жазған болатын. Қазіргі кезде осы тақырыппен айналысатын зерттеушілердің осы кісілердің еңбектеріне тоқталмауы мүмкін емес.

Мәселенің өзектілігіне тоқтала кетсек. М. Тынышбаевтың өмірінің соңғы

кезендері әлі күнге дейін толық зерттелмеген мәселелердің қатарында.

М. Тынышбаевтың өліміне байланысты үш түрлі пікір бар:

1. М. Тынышбаев 1938 жылы ату жазасына кесіліп, атылған;

2. М. Тынышбаев 1938 жылы жұмбақ жағдайда қайтыс болған (у берген болу керек);

3. 1939 жылы өз ауруынан қайтыс болған (биологиялық өлім).

Жоғарыда аталған нұсқалардың екеуі қазіргі кезде көбірек қолданылуда. «Ату жазасына кесілді» және «денесіне жайылған аурулардың нәтижесінде» деген нұсқалар.

Біз бүгінгі мақаламызда екінші нұсқаны қарастыруға тырысамыз. Бұл нұсқаны - Ташкент қаласына жасаған сапарымыз кезінде алынған мұрағаттық құжаттардың негізінде және осы мәселені көбірек зерттеген өзбек тарихшыларының қолжазбаларына сүйене отырып қарастырамыз.

Методологиялық бөлімі. Біз бүгінгі мақалада тарих ғылымында көптеп қолданылатын салыстырмалы-тарихи әдісті, уақыт бойынша жүйелейтін – мерзімдемелік әдісті және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін –логикалық пен жүйелілік әдістерді кеңінен қолданамыз.

Сонымен қатар, мұрағаттық құжаттар болғандықтан тарихи көмекші пәндермен пәнаралық байланыс кеңінен қолданылады. Зерттеу мәселесі әлеуметтану, саясаттану және айыптама хаттамаларына сипаттама беретін – заң ғылымдарымен де тікелей байланысты. Қосымша ретінде, Кеңес өкіметі және Алашордалықтардың ара қатынасын салыстырмалы түрде қарастыра отырып, мұрағат құжаттарында кездесетін деректерді көпшілікке ұсынамыз. Сол арқылы, болашақта әлі де зерттеліп үлгермеген осы тақырыптың ақтандақ жақтарын мұрағат құжаттары арқылы шығаруға болатынына бастама ретінде болса деген ойымыз бар.

Бұл құжаттар М. Тынышбаевтың және де басқа да қазақ зиялыларының айыпталу құжаттарынан алынған. Құжаттардың көпшілігінің жағдайы қазіргі кезде өте төмен жағдайда. Қағаздардың сапасының нашарлауы және бұрын осы құжаттармен жұмыс жасаған зерттеушілердің ұқыпсыздығы одан ары жағдайды төмендетуде. Соған қарамастан алынған құжаттарды көшірме жасап, бұрын қарастырылмаған құжаттарды қосымшада беру арқылы осы мәселенің тереңірек зерттелуіне жол ашамыз деген ойдамыз.

Негізгі бөлім. М. Тынышбаевтың артынан тыңшылардың түсуі 1931 жылдан бастап кеңінен жүргізіле бастады. 1928 жылы алғашқы айыпталулардан кейін, ТүркіСібтің аяқталған уақытында, теміржолды салған жұмыскерлер жолдың аман-есен бітуіне қуанып жатқан кезде, жалған айыптар тағылған М. Тынышбаев қауіпсіздік комитетіне шақыртылып, оған айыпталу ісі ашылып, жер аударылған болатын (1930-1936 жж.).

Одан арғы өміріне және жалпы М. Тынышбаевтың қасында болған Алаш азаматтарының ХХ-ғасырдың 20-30 жылдарында ұлты мен халқы үшін жасаған қызметтеріне тоқтала кетсек.

Сонымен, «1936 жылы өзінің контрреволюциялық іс-әрекетін жалғастыру үшін М. Тынышбаев ҚазАССР-ге оралып, ол Сулеев, Адинаев, Алиакбар Рамазанов, Күленов, ... Сарыкулов Хұсайын, Жанақовпен кездесті. 1936 жылы тамыз айында М. Тынышбаев Ташкент қаласына келіп, Хусайын Ибрагимов, Иса Қашқынбаев, Санжар Асфендияров, Сұлтанбек және Ескендір Мангельдиновтармен, Нашир Хожамкуловпен, Абдулла Байтасов, т.б. кездесіп тұрды» (ӨзбекММҚ, №2370 іс, 1-т., 177).

Оның айтуынша, (Байтасов болуы мүмкін – А.С.) 1936 жылдың тамыз, қыркүйек және қазан айлары М. Тынышбаевпен сөйлескен кезде ол ұдайы түрде Кеңес өкіметі мен Компартияға қарсы ғайбат сөздер айтып, Икраев, Ф. және С. Ходжановтарды мақтан тұтып отыратын. М. Тынышбаев 1937 жылғы сайлау жайлы

өз ойын білдіріп-мыс, «Халық өз еркілерімен депутаттарды таңдап, сайлауға ұсына алмайды» - депті.

«Халықтар өз таңдауын жасай алмайды, олар дауысын партия көрсеткен адамға береді. Сондықтан, бізде, Кеңес өкіметінде еркіндік жоқ. Тек әлімжеттік пен тұтқындау ғана бар»- деді (ӨзбекММҚ, №2370 іс, 1-т., 719).

Осы істе Мағжан Жұмабаевтың жауап беру хаттамасы да келтірілген. Ол жерде, 10 ақпан 1938 жылы тергеу кезінде, М. Жұмабаев, 1918 жылы Омбы қаласында тұрып, 2 жылдық педогогикалық курсты басқарып жүрген кезімде (30 адам оқыды, бәрі қазақтар), Колчак армиясының төңкерісі кезінде, маған Алаш орда үкіметінің делегациясы келді. Оның құрамында үкімет көсемдері – Алихан Бөкейханов, Уалидхан Танашев, Халел Ғаббасов, Әлімхан Ермеков болды. Олардың көздеген мақсаттары, Колчак үкіметінен Алаш Орданың құқықтарын мойындау және Кеңес үкіметіне қарсы бірге күресу болды. Бірақ бұл ойлары жүзеге аспай қалды. Колчак Алаш орданы ортақ жауларына қарсы күресте пайдаланғысы келсе де, олардың үкіметтік мәртебесін мойындаудан бас тартты ... Ол үкіметке кейін мүше болып М. Тынышбаевта кірген болатындай пікірі жазылған. М. Жұмабаев 1929 жылы тұтқындалып, Солвецкий лагеріне жер аударылған болатын. Сол жерде жүргенде 7 жыл бойы Алаш Орда көсемдерінен ұдайы хат алып тұрды (ӨзбекММҚ, №8799 хаттама, №7918 қылмыстық іс).

Ә. Бөкейханов пен М. Жұмабаев 1912-23 жылдары «Қазақ» газеті арқылы таныс болса, 1917 жылы Орынборда Алаш Орда үкіметінің құрылтай съезд кезінде кездесіп, сөйлескен болатын. 1920 жылы Жұмабаев «Бостандық туы» газетінің редакторы болды (ӨзбекММҚ, №8799 хаттама, №7918 қылмыстық іс, 28 парақша).

1919 жылы Ә. Бөкейхановтың жеке іс жүргізушісі – Елдес Омаров болды. 1920 жылы Бөкейханов Омбы қаласынан Қарқаралы уездіне көшіп келіп, өз ісін одан ары жалғастырды. 1922 жылы Әлиханнның тапсырмасымен Марсеков (мүмкін Маринов-А.С.) Райымжан деген бұрыңғы Алаш Орда үкіметінің мүшесі Батыс Қытайға елші болып аттандырылды. Басты мақсат – Қытаймен қатынас орнатып, келісімдер жасау.

1921 жылдың желтоқсан айында Б. Сүлеев М. Тынышбаевпен кездескен кезде Алаш Орданың орталығын Ташкентке ауыстыру туралы әңгіме болғанын айтады. Себебі, Орта Азия Кеңес үкіметімен күрес үшін ең жақсы алаң болып табылады. Себебі, ол жерде атап айтсақ, Шығыс Бұқарадағы тұрақсыз жағдай мен Басмашылар көтерілісі жағдайды ушықтырып тұрды (ӨзбекММҚ, №8799 хаттама, №7918 қылмыстық іс, 50 парақша).

1921 жылы Алашордалықтардың «заңсыз» кездесуі болып, төмендегі мәселелер қаралды: 1. Кеңес үкіметінің құрамына еніп, өз ықпалын жүргізу; 2. Мәдени салаға қызмет жасап, Алаш Орда идеясын халыққа тарату; 3. Мұсылман дінбасыларының рөлін жоғарлату.

Бұны қолдағандардың қатарында Алашордалықтар болды. 1917 жылдан кейін Ташкент қаласындағы Алашорда үкіметінің бөлімі құрылып, «Бірлік туы» газеті жұмыс жасады. Оның басында, М. Шоқай тұрса, жалпы осы идеяны таратушылар ретінде Т. Рысқұлов және М. Тынышбаев көрсетілген (ӨзбекММҚ, №8799 хаттама, №7918 қылмыстық іс, 67 парақ).

М. Тынышбаев бастаған алаш азаматтарын қудалау ХХ-ғасырдың 20-ж. аяғында толық қолға алынды.

1928 жылы шыққан «Советская степь» газетінде алғаш рет алаш азаматтарының айыпталу ісі қаралды. Бұл алғашқы рет РСФСР Жоғарғы сотының көшпелі отырысы еді (ӨзбекММҚ, №21645, 2-т, 18 парақша). Сондай айыптауларға қарамастан М. Тынышбаев қоғамдық-ұстаздық қызметтермен айналыса берді.

1930 жылы сәуірде Алматыда өткен, 1- Бүкілқазақстандық ғылыми-зерттеу мекемелерінің съездінде «Жетісудың өткен тарихы» тақырыбында баяндама

жасаған М. Тынышбаев тарих және археология саласына қатысты өз ойларын білдірткен (ӨзбекММҚ, 382 - қор, 1-т., 2389 іс, 5-7 парақша).

1929 жылы алаш қайраткерлерін тұтқындау басталды. 1930 жылы тамыз айында М. Тынышбаев тұтқындалды. 1939 жылы қайтадан тұтқындалған кезде, 14 қаңтар күні М. Тынышбаев пен И. Көтібаров бетпе-бет кездесті. Түсіндіре кетсек, Ибрагим Көтібаров М. Тынышбаев жайлы ұлттық қауіпсіздік орындарына ұдайы түрде шағым немесе мәліметтер жеткізіп тұрған адам. Ол өзінің куәлігін – 1938 жылдан бері беріп келген.

23 наурыз 1939 жылы 1 ранг әскери заңгер Кремень ӨзССР Қылмыстық кодекстің 60,62,67 статья (бөлімдері белгісіз) бойынша істі қарап, НКВД-ға істі қайта қайтарды.

31 мамыр күні 1939 жылы қайтадан іс қозғалып, 10 маусым 1939 жылы осы айыпталу бекітілді. Осы кезде М. Тынышбаевтың ескі ауруы қайтадан қоза бастайды.

1939 жылы 2 маусым күні М. Тынышбаев медициналық тексеруден өтті. Жүрегінің тұсы, ішек-қарын аурулары, өт жолдарының ауруларының нәтижесінде жағдайы күрт төмендеп кеткен. Бір айдан соң қайтыс болды. Қайтыс болу туралы куәлік – 1939 жылдың 3 шілдесінде берілді. 20 мамырда емханаға жеткізілген М. Тынышбаев 3 шілде қайтыс болды. Бұл мәліметтерді Өзбекстан ұлттық қауіпсіздік қызметі мұрағатынан алынған анықтама көшірмелерінен алынып отыр.

15 шілдеде 2 рангалы әскери заңгер Клевцовтың ӨзССР НКВД тергеу бөлімі бастығының орынбасары Орловқа жазған хатында М. Тынышбаевтың өлімі жайлы айтып өтеді. Ол жерде 61 жасында емханаға келіп түскен Тынышбаевтың аурулары жайлы айтыла келе, қайтыс болған күні келтіріледі.

1937 жылы 21 қарашада прокурор тапсырмасымен М. Тынышбаевты тұтқындау жайлы қағазға қол қойылады (ордер 23/48). 22 қараша күні М. Тынышбаев тұрып жатқан Ташкент қаласы, Науаи көшесі, №12 үйде тінту жұмыстары жүргізілді.

1937 жылы 22 қарашада толтырылған Айыпталушының сауалнамасында – денсаулығына байланысты Жұмыссыз, жанұя құрамы деген жерде – әйелі Амина Ибрагимқызы ШейхАли (37 жас, Уфа қаласы, Фрунзе көшесі, №56 үй, кв. 3), үй шаруасындағы әйел, баласы – Даулет Мұхамеджанұлы – 7 жаста деп көрсетілген. М. Тынышбаев 1937 жылдың тамыз айында Ташкент қаласына келгені атап өтіледі.

Жалпы М. Тынышбаевтың 1917-1922 жылдардағы қызметі жайлы мұрағат құжаттарында мәліметтер бар.

1917 жылғы наурыз айындағы құжаттарда М. Тынышбаев Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті мүшесі қызметінде жүрген М. Тынышбаев Жетісу аймағындағы күрделі мәселелерді шешу комиссиясының құрамына кірді (ӨзбекММҚ, И-1044 қоры, оп. 1., №1-іс, 1 парақша).

Түркістан комитеті құрамында жүргенде М. Тынышбаев Қытай аумағында қалып қалған қазақ тайпаларын көшіруге ат салысты. 19 сәуір 1917 жылғы хаттамада М. Тынышбаев комитеттен Құлжа аймағындағы қазақтарды Жаркент және Верный уездерінің шығыс бөлігіне көшіруге, Қашқар аймағындағы қазақтарды Нарын уезіне көшіруге және кедей, жағдайы нашар қазақ шаруаларына материалдық көмек көрсетуге шешім қабылдауын сұраған (ӨзбекММҚ, И-1044 қоры, оп. 1., №1-іс, 19 парақша).

Қырғыз (қазақ) халықты ағарту институтының қызметкерлері жайлы қорда – М. Тынышбаевтың математика пәнінің мұғалімі болып қабылдау жайлы өз қолымен жазған арызы бар (ӨзбекММҚ, №372 қор, оп. 1а, 15 (39) іс, 61 парақша). Арызда М. Тынышбаев бұл жұмысты қосымша алып жүргені көрініп тұр. Себебі, дәрістік сағаттарды таңғы 8.00-9.00 арасында қоюды ұсынса, тәжіірбелік сағаттарды кешкі 16.00-кейін қоюға ұсыныс жасаған. 1920 жыл, 20 қыркүйек. Осы жылы қазан айында М. Тынышбаевқа қосымша оқу жүктемесі беріліп, физика пәнінің

ұстазы қызметі қосылады.

Екі жылдан кейін М. Тынышбаевтың инженерлік білімі кәдеге асып, институттың ұсынысымен теміржол саласының Жетісу аймағын зерттеуге ат салыса бастады. 1923 жылғы құжаттарда М. Тынышбаевтың өз қолымен жазылған өтініште Жетісу теміржолындағы құрылыс нысандарын қарауға байланысты құрылған комиссия құрамында жолға шыққаны жайлы айтылады (ӨзбекММҚ, №372 қор, оп. 1а, 41 іс, 34 парақша).

1925 жылы М. Тынышбаевты Ақмешіт қаласының аймағында теміржол саласын зерттеу мен бағдарлау жұмысына тартылған болатын (ӨзбекММҚ, №372 қор, оп. 1, 67 - сақтау бірлігі (ед.хран.), 33 парақша).

Бұл жұмыстарға СовНарКом бастығының орынбасары Серғазиев тартқан болатын. М. Тынышбаев жоқ кезде орнына институттың жоғарғы курс студенті Рахмет Маскеев сабақ берген (ӨзбекММҚ, №372 қор, оп.1, 67 сақтау бірлігі (ед.хран.), 71 парақша).

Осы істегі 84 парақшада М. Тынышбаевқа берілген жанұясы жайлы анықтама да бар. Сол жұмыстарға тартылған кезде М. Тынышбаевтың жанұясының құрамы: жұбайы – Гүлбахрам – 28 жаста; балалары – ұлы Искандер – 11 жас; Фатанат Бану – 8 жас; Динарзада – 6 жас.

Алаш ордаға берілген анықтама.

(Кеңес өкіметінің айыптау құжаттары бойынша)

Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметі құрамындағы мүшелер, ак гвардияшылармен, Колчак армиясымен біріге отырып, жергілікті жердегі Кеңес үкіметін құлату мәселесін қарастырған.

Алихан Ермеков Ахмет Байтұрсыновпен біріге отырып, башқұрт ұлтшылдарынан көмек ала отырып, Орынбор қаласында астыртын ұйым құрды. 1921 жылы Мәскеу қаласында (ӨзбекММҚ, №541784 - іс, 1-а том, 10 парақша).

Кейін бұл ұйымның Ташкент қаласындағы бөлімі құрылды. Оның басты көсемдері – Халел, Жанаш Досмұхамедовтер мен М. Тынышбаев болды.

Жоғарыда аталған адамдар, атап айтсақ, Халел Досмұхамедов пен М. Тынышбаев Алаш партиясы бағдарламасының негізінде жаңа бағдарлама жасады. Оның басты қағидаттары – Кеңес үкіметін құлату, қазақ буржуазиялық-демократиялық мемлекетін құрылтай сайлау негізінде құру, Кеңес өкіметінің негізгі бағыттарын қолдана отырып, мәдени және сауат ашу, Алаш идеясын тарату және жастарды көтеріліске бастап шығу болды (ӨзбекММҚ, №2370 іс, 1-том, 106, 112, 123, 170 парақшалар; №541784 іс, 4-том, 21, 80, 90, 92 парақшалар).

Кейінен осы ұйымның бөлімдері – Семейде және Петропавлда ашылды. Ұйымның жұмысын жандандыра келе, ұйым көсемдері Алматы, Әулие Ата, Шымкент, Түркістан, Қазалы қалаларында бөлімшелер ашуды көздеді.

Өздерінің идеяларын халыққа кеңінен тарату үшін ұйым мүшелері 1922 жылғы ашаршылықты пайдаланып, ашыққан халыққа көмек ұйымдастыра бастады. Атап айтсақ, М. Әуезов және А. Байтұрсыновтар көмек көрсете отырып, Орынбор аймағындағы ашыққан халыққа көмек ұйымдастырды. Ал Досмұхамедов Жетісу облысындағы комиссар Б. Сулеевты өз қатарына тартып, аштықпен күрес жайлы өз бағдарламаларын ұсынды (ӨзбекММҚ, №541784 іс, 1Б -т ом, 404 парақша; №2370 іс, 1-т., 177, 178, 718, 719).

Осылардың көмегімен Ташкентте көмек көрсетеміз деген сылтаумен студенттер ұйымы құрылды. Шын мәнісінде, бұл ұйымдар партияның әскери ұйымы болды. Ол ұйымның алдында Алаш қайраткерлерінің көзін жою міндеті тұрған болатын.

Мысалға, наркомпрос қызметкері С. Ходжановты А. Мұңайтпасұлы өлтіру керек болды (Қажымұқан емес – А.С.) (ӨзбекММҚ, №2270 іс, 1-том, 388 парақша). Бұл ұйымға сонымен қатар сотталушы Н. Хожамқұловта кірді (ӨзбекММҚ, №2270 іс, 2-т., 659, 660, 701 парақшалар).

1922 жылы осы ұйым жасақтар құрып, адамдар жинап, әскери өнерге баули бастады. Бұл бандалардың бастығы болып, Д. Адилов және бауыры Байсейіт тұрса, идеологиялық тәрбиеге А. Умбетбаев жауап берді (ӨзбекММҚ, №2370, 1-том, 375 парақша; 2-том, 701, 710, 819-820 парақшалар).

Осы ұйымның өкілдері қазақ партиялық ұйымдарының оңшылдарымен біріге отырып, 12-съезд өткізіп, сол жерде, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, С. Сәдуақасов, А. Омаров, т.б. қол қойған ұлттық тезис «Ұлттық-мәдени автономия» құру жайлы шешім қабылдауға дайындалды. Әсіресе, М. Әуезов өте белсенділік танытты. Атап айтсақ, қазақ кеңестерінің Орынборда өткен 2-съезінде тек қазақ коммунистері мен партияда жоқ қазақ ұлтшылдарын жеке жинап, олармен жеке кездесу өткізіп, «Отаршылдық және онымен күрес» бағытында көп әңгімелер айтқан (ӨзбекММҚ, №541784 іс, 1 - б том, 251, 255, 398, 465 парақшалар).

Сонымен қатар, ұйым мүшелері шетелге қашып кеткен қазақ ұлтшылдары – Валидов және Шоқаймен қарым-қатынас орнатып, олармен келісіп отыру үшін шетелге арнайы тапсырмамен – Бірімжанов, Битілеуов және Мұнайтпасовты аттандырды (ӨзбекММҚ, №541784 іс, 1 - б том, 73 парақша).

Басмашылардың көтерілісі толығымен жойылған соң бұл ұйымда өз жұмысын тоқтатты. Бірақ оның мүшелері ұдайы тығыз қарым-қатынаста болып, Кеңес үкіметімен күресті одан ары жалғастыра берді.

Уақыт өте келе, алашордалықтар жасырын күреске көшіп, кеңес үкіметінің құрамына кіріп, астыртын өздерінің ұлттық идеяларын таратуды қолға алды (М. Тынышбаев ісі, №2370 – іс, 1-том , 275 парақша)

М. Тынышбаевтың, Х. Досмұхамедовтардың айыпталу ісін оқып отырсақ, бәрінің айтатыны бір-ақ нәрсе, «Кеңес өкіметінің барлық құрылымына жұмысқа кіріп, астыртын өз идеямызды тарату керек болды. Мысалға, наркомзем, ағарту ісі, денсаулық сақтау және ғылым саласы, т.б. Біз үшін бұл кезең қолайлы болды (1920-1930 жж.- А.С.),себебі, бұл кезде Кеңес үкіметінің құрамында кәсіби маман өте аз болды, сондықтан кеңес өкіметі бізді жұмысқа алуға мүдделі болды» (Х. Досмұхамедов тергеу ісі, №2370, 1-том, 220 парақша).

1928-1929 жылдары ұйымның басшыларын, атап айтсақ, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтарды ұстаған кезде ұйымның өз арасында жанжал пайда болды. Мысалға, «Ташкент ұйымының басшылығы тарапынан Х. Досмұхамедов Байтұрсыновтарды ұстап берген ұйымның Семейдегі мүшелері – Ермеков, Қадырбаевтар десе, осы кісілер, Байтұрсыновтарды ұстап берген Ташкенттік мүшелер» деді (ӨзбекММҚ, №2370 – іс, 1-том , 262-263 парақша; т-2, парақшалар 702, 703, 721-727, 733-735, 736-740). Осы жерден байқағанымыз Кеңес үкіметі жансыздары ұйымның құрамына кіріп, тек қана мәлімет жіберіп қана отырмаған, сонымен қатар өзара от жағуды жақсы жүзеге асырған. Өкінішке орай ол жансыздардың есімі әлі күнге дейін белгісіз болып тұр. Аттары құпия мұрағаттарда жатыр.

Осы жанжалдан кейін Х. Досмұхамедов Мәскеу қаласына жолға шығып, Ә. Бөкейхановпен кездеседі. Кездесудегі басты мақсат, осы түсінбеушілік жайлы ойын білу және ақыл-кеңес алу. Ә. Бөкейханов қонақтарды қабылдап, өзара айтысты қойып, тұтқындалуға дайын болу керектігін айтты.

«Егер тұтқындап алып кететін болса өз-өздеріне мықты болып, қанша қинаса да сынбай, таққан айыптарын мойындамай, егер ұйым жұмысына байланысты қандай да бір құжаттар сақталса Ермековқа апарып беріп, сол жерде тығып қоюды» тапсырды. Себебі, қазақ кеңес үкіметі КазЦИК мүшесі ретінде Ермековке көп сенім артады, ол жақтан іздемеуі мүмкін (ӨзбекММҚ, №2370 – іс, 1 – т., 208, 222 парақша; т-2, 702, 703).

Алматыға келген Х. Досмұхамедов Ермеков пен Тынышбаевқа Әлиханнның сөзін жеткізіп, үшеуі сол кісінің айтқан сөзіне тоқталып, ешнәрсені мойындамауға келісті.

Сонымен қатар кездесуге енді ұйым мүшелері толық жиналмай, тек екіден, жүп болып кездесу өткізуге шешім қабылдады. М. Тынышбаевтың айтуынша, «Соңғы кездері біздің ұйымда мүлде жиналыс немесе кездесу болған жоқ. Біз екі-екіден кездесіп, өзара шешім қабылдап, кеңес үкіметінің саясатын талқылап отырдық» (ӨзбекММҚ, №2370 - іс, 1-том, 125 парақша).

Бұл ұйымның көтерген ең бірінші сұрағы, Жер мәселесі. Ұйым көсемдері, жер мәселесі бойынша мынандай шешімдер қабылдады; 1. Жер тек жергілікті, тұрғылықты халықтарға берілсін; 2. Ешқандай шектеусіз руластар болып қолдану қағидаты сақталсын; 3. Келімсектерге жер беру үшін, олар қоныс аударатын аймақтың тұрғылықты халқы жермен толық қамтамасыз етілсін; 4. Бұрынғы тартып алынған жерлер толық қайтарылсын.

Бұл жер мәселесінің басында НарКомЗемнің ең кәсіби маманы – Мурзинов Мұқтар деген азаматтұрды. Алаштықтардың жер мәселесіне байланысты жасаған реформалары осы кісіден 1929 жылы тартып алынып (өзі тұтқындалды), қайда кеткені әлі белгісіз болып тұр.

Ұйымның мүшелері 1922-23 жылдары ТуркЦИК –те ұдайы осы мәселе бойынша жұмыс жасады. Басты ұйымдастырушылар – М. Тынышбаев, Х. Досмұхамедов болды (ӨзбекММҚ, №541784, 1-б том, 149-151 парақша; №2370 – іс, 1-том, 275 парақша). Кеңес үкіметін жақтаушылармен сөз талас жүрген кезде, М. Тынышбаев «ең алдымен жер мәселесін жергілікті халық үшін оңтайлы шешуге» ұсыныс жасап отырды (ӨзбекММҚ, №2370 – іс, 1-т ом, 4 парақша).

Бұл қадамға не үшін барғандарын кейін өз түсініктемесінде М. Тынышбаев былай түсіндіреді – «Келімсектердің келуіне қарсы болған себебіміз – Талдықорған ауданында Шұбар ауылдық аймағында жергілікті халықтың қарсылығы байқалады ... Бұл өте күрделі сұрақ, себебі жер біздің тарихымызбен тікелей байланысты ...»

Х. Досмұхамедовтың айтуынша, « .. жер мәселесі біздің халықтың қызығушылығы мен мұқтаждығына сай шешілу керек ... Бұл мәселені дұрыс жолға қойған - ... М. Тынышбаев болды ...» (ӨзбекММҚ, №2370, 1-том, 205 парақша).

Бұл істі дұрыс жолға қою үшін бұрынғы жерлерге (патша өкіметінде тартып алынған – А.С.) қазақтарды жаппай қоныстандыру мәселесі қолға алынды. Сол арқылы, алаш зиялылары қазақтарда бос жер жоқ деген сылтау айтуға тырысты және олар «Кеңес өкіметі жерге келімсектерді орналастырса онда өздері құлатқан патша өкіметінен қай жері кем» деген ой-пікір айта бастады (ӨзбекММҚ, №541784, 1- б том, 98-102, 220-222 парақша).

Қазақ зиялылары қазақ жерін дұрыс пайдалану және игеру деген сылтаумен және Бөкейхановтың ұсынысымен Ғылым академиясының жер экспедициясы ұйымдастырылды. Ол ұйымға Қаратілеуов және М. Мурзин атты жер комиссиясы мүшелерінің қолдауымен тек қазақ студенттері алынды. Экспедицияның басты мақсаты, қазақтарда артық жер жоқ екенін және артық жер деп есептеген жерлердің тұруға, шаруашылыққа қолайсыз екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеу болды (ӨзбекММҚ, №541784, 1-б том, 109-111 парақша) (Шевцов экспедициясы – А.С.).

Осы экспедиция барысында Ә. Бөкейханов пен экспедиция басшысы Ташкенттегі ЖОО профессоры Успенскийге 1927 жылы КазАССР-дің Жер кодексін жасауға ұсыныс береді (ӨзбекММҚ, №541784, 1 - б том, 6 парақша).

Бұл ұйымның екінші бір үлкен мәселесі – Мәдени сала болатын. Қазақ жастарының санасын көтере отырып, ұлттық идеяны кеңінен сіңіру болып табылады. 1921 жылдан бастап ЖОО сабақ беруді қолға алған Алаш арыстандары өз студенттері мен курс тыңдаушыларына ұлттық идеяның қыр-сырын үйретуге көшті (ӨзбекММҚ, №2370, 1-том, 220 парақша).

Олар өздері сабақ беретін жерлерде, ғылыми орталықтарда, курстарда, тіпті әдебиет арқылы ұлттық идеяны таратуға көшті. «Хандарын, батырларын, ұлттық қахармандарын ұлықтау арқылы ұлттық идеяны таратуға көшкен ұйым

мүшелері қазақ жастарының көп бөлігін қамтып кетеді» деген Кеңес үкіметінің қорқынышы күн сайын арта түсті.

Қазақ зиялыларының құрған «Алқа» әдеби ұйымы осы салада жұмыс жасады деген баға алды. Әдеби төңкерістің «Баспалдағы» Исақов, Кеменгеров, Байтасов, Дулатовтар болды (ӨзбекММҚ, №2370, 1-том, 221 парақша).

М. Тынышбаев өз айыпталу парағында – «Соңғы кездері әскери жағынан әлсіз болғандықтан, біз, кеңес үкіметімен әдеби-мәдени тұрғыда қарсы шығуды көздедік. Кеңес үкіметі басшылығы арқылы өз дегенімізге жетуге тырыстық» - деп атап өтті (ӨзбекММҚ, №2370, 1-том, 131 парақша).

Мәдени бағытты алып жүру үшін Алаш азаматтары түгел дерлік қтаысты. Атап айтсақ, мұрағат деректерінде XX-ғасырдың 20-жылдарында мәдени бөлімнің бастығы – Х. Досмұхамедов, орынбасары – Искулов, мүшелері – Әуезов, Тынышпаев, Ж. Досмұхамедов, Қашқынбаевтар бар деп атап көрсетілген (ӨзбекММҚ, №2370, 1-том, 80-83 парақшалар).

Қазақ баспасөзінде басты орындар Алаш азаматтарында болды, атап айтсақ – бас редакцияда – Х. Досмұхамедов; М. Дулатов – Қызылордада; Бөкейханов және Әуезов Мәскеу қаласында болды.

Қазақша кітаптарды шығарушылар – А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Елдес Омаров, Х. Досмұхамедов, т.б.

Қазақ тіліне аударушылар – Бөкейханов, Дулатов, Жумабаев, Байтасов.

Досмұхамедов – ескі ән-жырларды жинаумен айналысса, Әуезов – қарапайым ауыл өмірі мен табиғи ерекшеліктерге көңіл аударды, Жумабаев – өлеңдер шығарса, Тынышпаев орыс тілінде – қазақтың ру-шежірелері жайлы деректерді жинақтаған (ӨзбекММҚ, №2370, 1-том, 82-83 парақшалар).

Жоғарыда аталған азаматтар – ескі әліпбиді қалдыруды ұсынып, таза қазақ тілін сақтауға ұсыныс жасады.

«Марксистік көзқарастарға қарсы болып, ұлттық идеяны таратушылар» деген атақ барлық алашордалықтарға тағылып, айыпталу басталды.

Олардың университеттерде, қоғамдық орындарда оқыған дәрістері терең тексеріле бастады (ӨзбекММҚ, №2370, 1-том, 277-281 парақшалар).

Қазақ мемлекеттік университетіне алаш арыстандары үлкен үміт артты. Жоғары білімді қазақтың жастары кейін оқуын бітірген соң қазақ ауылдарына барып, қазақ мектептерінде сабақ беретінін ескере отырып, жоғарғы оқу орындары арқылы ұлттық идеяны таратпақ болды.

Жоғары оқу орны басшылығы, атап айтсақ ректор Асфендияров және оның орынбасары – Жандосовтар алашордалықтармен тығыз қарым-қатынаста болды. Кейін 1936-37 жылдардағы қызыл қырғын кезінде Асфендияров пен Жандосовтарды сақтап қалу үшін М. Тынышбаев – «... олар біздің ойымыз жайлы ештеңе білген жоқ ... они дружили и верили нам, поэтому они не подозревали такой нашей тактикой ...» деген куәлік берген (ӨзбекММҚ, №2370, 1-том, 312 парақша).

Алаштықтар бай-қулақтарды кәмпескелеуге қарсылық білдірген болатын. 1928 жылы кәмпескелеу басталғанда олар малдың сан көрсеткішін көтеруге тырысқан болатын. Ең төменгі мал саны – 20 бастан төмен болып көрсетілетін құжатқа қарсылық білдірген болатын. Себебі, алғаш қойылған 20-30 бас малы барлар «бай-қулақ» деп есептелсе халықтың жартысы қырылатын еді.

Алаш көсемдері төменгі көрсеткіш санын – 150 дейін көтеруі шынымен қарапайым аздаған малы бар халықты қорғап қалған болатын. 1928 жылы Алматыға келген Х. Досмұхамедовтың еңбегін атап өтпесек болмас. Ол басшылық етіп, жекелеген алаш көсемдерімен хат алмасып, халықтың жалпы көңіл-күйінен хабардар болып, кеңес үкіметі құрамындағы алаш көсемдері арқылы жұмыс жасады.

Ташкент қаласынан жіберілген Әлихан Ермековтың хатында (Мәскеу

қаласындағы Әуезовқа – А.С.) – «Жүргізілейін деп жатқан жер мәселесіне қарай отырып туған халқыма қатты жаным ашып отыр ... бұндай жағдайды бұрын халық басына көшірмеген болатын» (ӨзбекММК, №541784, 5-т, 192 парақша)

М. Тынышбаев өз берген жауабында – «1928 жылы байларды тәркілеу кезінде біз мемлекеттік жоспарда көрсетілген шаруашылық нормасын көтеруге тырысып, халықты соған шақырдық ... Басты мақсатымыз, бай деп саналған адамдардың санын азайту болып табылады ... жер бөлімінде жұмыс жасаған Х. Ғаббасов және Сұлтанбековтар бізге көмектесті» (ӨзбекММК, №2370, 1-т., 313 парақша).

Өзінің ойын жалғастыра келе, М. Тынышбаев «... біз колхоз және совхоз құруға қарсы болдық ... Еркемов, Досмұхамедовтармен жиі кездесіп осы саясатты талқылап, халықты колхоздардың құрамына кірмеуге үгіттей бастадық ...» (ӨзбекММК, №2370, 1-т., 125 парақша).

Қорытынды бөлімі. Қорыта келгенде, жоғарыда айтылғандарға қарай отырып, қазақ халқының басына түскен қиыншылық кезде, атап айтсақ XX-ғасырдың 20-30 жылдары Кеңес өкіметінің солақай саясатының соқысын біраз жеңілдетіп, қазақ жерлерін қайтарып алуға, жердің дұрыс бөлінуіне, қазақ байларын тәркілеу кезінде мал санын көбейту арқылы халықтың жағдайын жақсартуға, өнеркәсіп пен ең бастысы, білім мен ғылымды дамытуға үлкен үлес қосқан Алаш азаматтарының еңбегі мен қажырлы қызметтерін толық ашатын шетелдердегі мұрағат құжаттарын түгендеп, үлкен жинақ шығару жұмысы қолға алынады деген үміттеміз.

Әрине айыпталу хаттамаларына толыққанды сене беруге болмайды. Алаш азаматтарын халық жауы етіп шығару үшін сол хаттамаларға керекті сөздер де жазылу мүмкін, бірақ та кез-келген құжатқа тарихи көзқараспен қарап, сыни зерттеуден өткізу және жалпы оқырманға жария ету кез-келген зерттеушінің міндеті деген ойдамыз.

Тұңғыш теміржол саласының инженері М. Тынышбаевтың өліміне қатысты әлі де құпия құжаттар көрші елде сақтаулы жатыр. Өкімет тарапынан өзара келісімге келе отырып, сол құжаттардың көшірмелері алынатын болса тарихымыздың ақтаңдақ тұстарын аша түсуге көмегі тиер еді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өзбекстан Мемлекеттік мұрағат қоры, №2370 іс, 1-т.
2. Өзбекстан Мемлекеттік мұрағат қоры, №8799 хаттама, №7918 қылмыстық іс.
3. Өзбекстан Мемлекеттік мұрағат қоры, №21645 іс, 2-т.
4. Өзбекстан Мемлекеттік мұрағат қоры, 382 - қор, 1-т.
5. Өзбекстан Мемлекеттік мұрағат қоры, И-1044 қоры, оп. 1., №1-іс.
6. Өзбекстан Мемлекеттік мұрағат қоры, №372-қор, оп. 1а, 15 – 45 іс.
7. Өзбекстан Мемлекеттік мұрағат қоры, №372-қор, оп. 1, 67 - сақтау бірлігі.
8. Өзбекстан Мемлекеттік мұрағат қоры, №541784 - іс, 1-а, 1-б, 4 т.
9. Өзбекстан Мемлекеттік мұрағат қоры, №2270 - іс, 1-том.

References:

1. The State Archival Fund of Uzbekistan, case. 2370, vol.1.[in Russian]
2. The State Archive Fund of Uzbekistan, protocol № 8799, criminal case No. 7918 [in Russian]
3. The State Archival Fund of Uzbekistan, case. 21645, vol.2.[in Russian]
4. State Archival Fund of Uzbekistan, foun. 382, vol.1.[in Russian]
5. The State Archival Fund of Uzbekistan, foun. I-1044, reg. 1, case.1.[in Russian]
6. The State Archival Fund of Uzbekistan, foun. №372, reg. 1a, pag.15 – 45.[in Russian]
7. The State Archival Fund of Uzbekistan, foun. №372, reg. 1, pag. 67.[in Russian]
8. The State Archival Fund of Uzbekistan, foun.541784, vol. 1-a, 1-б, 4.[in Russian]
9. The State Archival Fund of Uzbekistan, case. №2270, vol. 1.[in Russian]

Nurzhayeva A.M.¹

¹doctoral student of al-Farabi KazNU,
Almaty, Kazakhstan e-mail: artistkz89@gmail.com

Aldabek N.A.²

²doctor of historical sciences, professor of al-Farabi KazNU,
Almaty, Kazakhstan e-mail: Nurzhamal25@mail.ru

Sapanova M.S.³

³Expert of the Academy of public administration under the President
of the Republic of Kazakhstan Astana, Kazakhstan
sapanovamarzhan2@gmail.com

FACTORS SHAPING THE IDENTITY OF THE MODERN CHINESE

Many theories of personality presented by different psychologists clearly distinguish the main idea: the personality is formed on the basis of the biological data of a person and the learning process, life experience and self-awareness. The personality of a person begins to form in early childhood, and continues throughout the life. A number of factors, both internal and external, affect it. Internal factors are, first of all, the temperament of a person, which he gets genetically. The external factors are education, environment, the social level of a man, and even time, the age in which he lives [1].

This article examines several major factors that influence the formation of the national identity of the Middle Kingdom inhabitants in the context of nowadays. The features of education, the Chinese national cuisine, the Chinese language, and the most important features of the existence and transformation of the principles of the Confucius teachings in modern conditions are revealed. At the same time, the influence of such important elements of globalization as new technologies and popular food products around the world was touched upon. By the example of the research, carried out in this work, the main reason and ways of preserving the Chinese national identity in the context of globalization were shown. The results of the research conducted in this article can be useful in further studying the mentality, culture and ideology of China in modern conditions, as well as for conducting a comparative analysis with the mechanisms for preserving the cultural individuality of other peoples and states. The article can also serve as an additional material for the study of China, its culture and history.

Key words: China, Confucianism, national identity, factor, formation.

Нуржаева А.М.¹

¹PhD-докторант КазНУ им.аль-Фараби,
Алматы, Казахстан е-mail: artistkz89@gmail.com

Алдабек Н.А.²

²д.и.н., профессор КазНУ им.аль-Фараби,
Алматы, Казахстан е-mail: Nurzhamal25@mail.ru

Сапанова М.С.³

³эксперт Академии государственного управления при
Президенте Республики Казахстан Астана, Казахстан
е-mail: sapanovamarzhan2@gmail.com

ФАКТОРЫ ФОРМИРУЮЩИЕ ЛИЧНОСТЬ СОВРЕМЕННОГО КИТАЙЦА

Из множества теорий личности, представленных разными психологами,

можно четко выделить главную мысль: личность формируется на основе биологических данных человека и процесса обучения, получения жизненного опыта и осознания себя. Формироваться личность человека начинает уже в раннем детстве, а продолжается всю жизнь. Влияет на него ряд факторов, как внутреннего, так и внешнего характера. Внутренние факторы – это, в первую очередь, темперамент человека, который он получает генетически. Ко внешним факторам можно отнести и воспитание, и окружающую среду, и социальный уровень человека, и даже время, век, в котором он живет [1].

Данная статья рассматривает несколько основных факторов, которые оказывают влияние на формирование национальной идентичности жителей Поднебесной в контексте сегодняшнего дня. Выявляются особенности воспитания, китайской национальной кухни, китайского языка, и самое главное особенности существования и трансформации принципов учения Конфуция в современных условиях. Наряду с этим было затронуто влияние таких важных элементов глобализации как новые технологии и популярные во всем мире продукты питания. На примере исследования, проведенного в данной работе, были показаны основная причина и способы сохранения национальной идентичности китайцев в условиях глобализации. Результаты исследования, проведенные в данной статье могут быть полезны при дальнейшем изучении менталитета, культуры и идеологии Китая в современных условиях, а также для проведения сравнительного анализа с механизмами сохранения культурной индивидуальности других народов и государств. Также статья может послужить в качестве дополнительного материала для изучения Китая, его культуры и истории.

Ключевые слова: Китай, конфуцианство, национальная идентичность, фактор, формирование.

Нуржаева А.М.¹

¹PhD-докторант эль-Фараби атындағы ҚазҰУ.
Алматы, Қазақстане-mail: artistkz89@gmail.com

Алдабек Н.А.²

²т.ғ.д., профессор эль-Фараби атындағы ҚазҰУ.
Алматы, Қазақстан е-mail: Nurzhamal25@mail.ru

Сапанова М.С.³

³Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының сарапшысы Астана, Қазақстан
sapanovamarzhan2@gmail.com

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚЫТАЙЛЫҚТАРДЫҢ ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ ФАКТОРЛАР

Бірқатар психологтардың жеке тұлға туралы ұсынған көптеген теорияларынан мынадай басты идеяны айрықша атап көрсетуге болады: жеке тұлға адамның биологиялық қасиеттері және білім алу барысында, өмірлік тәжірибе жинақтау мен өзін-өзі тануы негізінде қалыптасады. Адамның тұлға ретінде қалыптасуы ерте бала кезінен басталып, өмір бойы жалғасады. Оған ішкі және сыртқы факторлар әсер етеді. Ішкі фактор– бұл, бірінші кезекте адамға гені арқылы берілетін темперамент. Ал, сыртқы факторға тәрбиені де, қоршаған ортаны да, адамның әлеуметтік деңгейін, тіпті ол өмір сүріп жатқан уақытты, ғасырды да жатқызуға болады [1].

Бұл мақалада Аспанасты елі тұрғындарының ұлттық біртектілігінің қалыптасуына ықпал етуші бірнеше негізгі фактор қарастырылады. Қытай тілі, қытай ұлттық асханасының, тәрбиенің, ең бастысы, қазіргі жағдайдағы Конфуций

ілімі принциптерінің өмір сүруі мен түрлену ерекшеліктері анықталады. Сонымен қатар, әлемге танымал азық-түлік өнімдері мен жаңа технологияларсияқты жаһанданудың маңызды элементтерінің әсері де қарастырылады. Осы жұмыста жүргізілген зерттеудің мысалында жаһандану жағдайында қытайлықтардың ұлттық біртектілігін сақтаудың негізгі себебі мен тәсілдері көрсетілген.

Бұл мақалада жүргізілген зерттеулердің нәтижелері қазіргі Қытайдың мәдениеті мен идеологиясын, менталитетін одан әрі зерттеуде, сондай-ақ өзге мемлекет пен халықтардың мәдени даралығын сақтау механизмдерімен салыстырмалы талдау жүргізу үшін пайдалы болуы мүмкін. Сондай-ақ, мақаланы Қытай, оның мәдениеті мен тарихын зерттеуге қосымша материалретінде қолдануға болады.

Кілт сөздер: Қытай, конфуцийшілдік, ұлттық біртектілік, фактор, қалыптасу.

Introduction

Relevance. Personality shaping is a process that does not end at a certain stage of human life, but lasts forever. The subject of a person's personality is relevant on its own. The personality of a human and the factors influencing its formation were considered from different aspects of science, - psychology, sociology, biology, history, etc. Back in the 19th century, the German sociologist and economist Karl Marx noted that just like the society produces a man as a person, so that the man produces the society, in other words, the conditions of life form a person who is also the creator of these conditions. Today, with the spread of democracy throughout the world, which implies freedom of speech and choice, it is becoming increasingly important to study the personality of a person, his self-consciousness and the processes of formation, factors of influence on his personality. In the era of globalization, many countries have a multi-ethnic composition, where the diversity of ethnic groups and cultures can threaten the integrity of the state. At present, China is one of the multi-ethnic countries with an impressive population, which has achieved great success both on the world stage and inside the country.

Object of the research - the influence of education and upbringing, national cuisine, elements of globalization and language on the formation of the Chinese personality in the context of cultural globalization.

Subject of research – the factors that shape the personality of the modern Chinese.

Purpose. Consider the influence of such factors as education and upbringing, national cuisine, elements of globalization and language on the formation of the personality of the Chinese in the context of cultural globalization.

Tasks:

- Consider the impact of education and upbringing on the formation of the personality of the Chinese;
- To consider the impact of national cuisine on the formation of the personality of the Chinese;
- To consider the influence of elements of globalization on the formation of the Chinese identity;
- To consider the influence of language on the formation of the Chinese identity;
- To consider the role of the Confucianism in the formation of the Chinese identity;
- To show the essence of the success of the Chinese policies and the traditions of the Confucian ideology combination in preserving Chinese national identity in the era of cultural globalization.

Materials and methods. In this study were used scientific materials of print and electronic publications in Russian, English and Chinese. In the work were used such empirical research methods as direct observation and comparison. Personal experience of direct observation was compared with scientific data of scientific materials. Methods of theoretical research - analysis of the influence of the selected factors on personality formation and synthesis of the data obtained as a result of earlier analysis; induction

- consideration of the factors impact on the modern Chinese identity formation and the personality of the person as a whole, and deduction.

Literature review.

Features of the Chinese education are considered in the work of 2013 P. Zimbaro "How to overcome shyness", where the author has paid special attention to non-shyness and the natural behavior of Chinese children. The author solved the riddle of the psychological stability of the Chinese - the rules of behavior in society, established from the time of Confucius. The scientific translation of Lunyu by L.S. Perelomov is the study of the life and teachings of Confucius, and its influence on the spiritual and political culture of the countries of the Confucian cultural region from ancient times to the present days. In the 2011 the article "Chinese National Identity: To Understand the Chinese" by V.V. Kochetkov, M.P. Lyman also considers the influence of Confucianism and other religious and philosophical trends on the formation of the Chinese character. In the textbook of S. G. Ter-Minasova "Language and Intercultural Communication" (2008), examines the linguistic aspect of cultural studies, gives examples of theoretical studies, as well as from the author's many years of personal research and teaching work. The abstract of the thesis by L.N. Evseeva "The role of language in the formation of national identity" also affects the linguistic factor that forms certain features of the personality.

The article "Do we need the science of food?" (2015) by A.V. Pavlovskaya considers the influence of the national cuisine culture on the formation of mentality. In turn, the E. Glissant Editorial. The Courier. (1987) considers the reflection of food culture in national rites, symbolism and language expressions (proverbs, sayings, etc.). Features of Chinese cuisine and its distribution in the world thanks to Chinatown described in the book "China to Chinatown: Chinese Food in the West" by J.A.G. Roberts [13]. The order is in everything and even in such daily affairs as cooking, serving and eating, described in the book "Food in Chinese Culture: Antropological and Historical Perspectives" by K. C. Chang in different periods of Chinese history and reflects the psychology of the Chinese nation [14].

Results and discussion.

Personality formation factors. Many theories of personality presented by different psychologists clearly distinguish the main idea: the personality is formed on the basis of the biological data of a person and the learning process, life experience and self-awareness. The personality of a person begins to form in early childhood, and continues throughout the life. A number of factors, both internal and external, affect it. Internal factors are, first of all, the temperament of a person, which he gets genetically. The external factors are education, environment, the social level of a man, and even time, the age in which he lives [1]. Let us consider the external factors that form the personality of the Chinese.

The impact of education and upbringing features on the Chinese identity. According to many psychologists, people need order, rules that help to avoid chaos in the head and in society. General rules of behavior, which are also known as etiquette, give a person confidence in the correctness of the selected actions.

In his book "How to overcome shyness" in the chapter "The Chinese wall against shyness," P. Zimbrado says that in continental China, personal life is subordinated to the collective. However, there is a significant difference: here the team acts as a source of encouragement, it cures from self-doubt. Social life in the aftermath of the Cultural Revolution resembles life in Israel rather than in other Eastern societies. The philosophy of collectivism provides for the primacy of the public over the personal. In China (as in Israel), a group does not suppress the individual potential of a person. On the contrary, a person is encouraged to share with his team successes and achievements. Individualism is rejected as "selfish and undisciplined actions that run counter to the interests of the team." "First - friendship, then - competition" - this motto is inscribed on the walls of many classes and stadiums. Personal success is considered in terms of its benefits for the

group and for society as a whole.

For example, some gifted children get the opportunity to study in the “Palaces for children”, but they are charged with the obligation to teach other children to the whole thing. Knowledge, talents and achievements should “serve the people,” not the personal interests of the individual. To conduct a survey based on their questionnaire in mainland China, Zimbardo sent Larry Leo, one of his colleagues who speaks Chinese, to Canton. He, however, was not allowed to use the questionnaire, because, according to a local official, it was recognized that such a procedure “would provoke people to excessive self-digging.”

The cultural principle worked in practice. Unfortunately, they therefore do not have relevant statistics, but on the basis of observations of the behavior of People’s Republic of China citizens, we can conclude that shyness is not peculiar to them. His colleague reported that in any village children fearlessly surrounded him, greeted him politely and started a conversation, asked questions and answered very judiciously. In addition, although he arrived there to investigate them, he himself soon felt as he was an object of curiosity. He experienced the same thing while dealing with older children, as well as with the families he visited.

They found the confirmation of the “non-shyness” of Chinese children in the report of another American delegation that studied the development of young children in the PRC. A group of psychologists visited many schools and hospitals in China, communicated with many families. According to their observations, children perfectly control themselves, feel psychologically protected, independent and active.

Probably, within this culture, shyness is minimized due to the fact that everyone has a place in the social structure and set socially useful goals.

Children are valued here, and upbringing is considered to be a reliable way to re-forgive anyone. Failures are explained by external bad influence and unfavorable social conditions, and are not attributed to human imperfection [2]. As we see from the experience conducted by American social psychologist Philip Zimbardo, the main factors influencing the formation of the personality of the Chinese to this day are the teachings of Confucius.

The Chinese philosopher Confucius in his book “Lunyu” (“Conversations and Judgments”) covers all aspects of public life and gives specific instructions and rules of conduct. In the Middle Ages “the knowledge of this book by heart was a mandatory requirement of the Chinese classical education” [3]. Currently, the “Lunyu” study is included in the compulsory curriculum for secondary and high schools. Of course for students this book is offered in an adapted version, in the form of brief articles and educational texts.

“The main purpose of teaching for Confucius was to develop programs for teaching aristocracy (Chyun-tsu). Moreover, this process was supposed to include mandatory self-improvement and the establishment of strong social ties. Confucius always said that “education is necessary for the man,” and his ultimate goal is self-education and self-realization. Public and state work, according to the philosopher, is a logical continuation of training, it is in this area that the acquired knowledge should be applied”[4].

This is a system of purely practical norms of behavior and a doctrine about the good governance of the state, about the conscientious administration of public service, as well as about the correct order in the family life. Confucianism has developed since the Han period (206 B.C. - 220 A.D.). According to its content, the Confucian cult is a simple legalization of traditional, family-based rituals established in China from antiquity. Confucius did not learn anything new; he himself persistently repeated that he was not setting forth any new teaching, but only required strict observance of ancient laws and regulations. The most important of these was the ancestral cult, which became the main content of the Confucian cult. [4].

Thus, the majority of modern Chinese observes “the main rule of life, the pillar of the entire existing system, is Confucian philosophy that strict observance of ritual (s)” [4].

The impact of globalization elements on the Chinese identity. Globalization is often identified with Americanization. This is due to the increased US influence in the world in the second half of the 20th century. Hollywood produces most of the films for world cinema. The world corporations are deriving their origins from the US: Microsoft, Intel, Coca-Cola, Procter & Gamble, Pepsi and many others. McDonald’s and KFC because of their prevalence in the world have become a kind of symbol of globalization.

In China, too, there are some of the above global brands, but China has something to respond and even resist the globalization tendency of spreading the US culture. For example, the Chinese use gadgets of the domestic company Xiaomi, which by functionality and design are not inferior to Apple’s iPhone.

The most powerful catalyst for globalization, as noted earlier, is still the Internet. And then China again does not concede to global websites, social networks and applications. For example, when the whole world uses a YouTube website for viewing various videos and movies, which, due to its simplicity and ease of use, has become the most popular video hosting, all of China uses its own Youku video portal for the same purposes. Youku combines the business models used by Hulu, NetFlix and YouTube, and also produces a number of its own web shows under the Youku Originals brand, in which the product placement is actively used [5]. The mobile messenger WhatsApp in China has also been replaced by a mobile communication system for text and voice messages WeChat, also known as Weixin, developed by the Chinese company Tencent. This application has more functionality than WhatsApp: besides it supports all kinds of chats: text, voice, video, radio, it serves as a news line and has many useful functions, such as the ability to top up the phone, call a taxi and exchange location in real time. Google replaced with Baidu. Initially it was a searcher, but now it has its own browser, antivirus, maps, translator and much more.

Creation of analogues of world brands and Internet resources has become a unique method of protecting national consciousness and national identity from external globalization factors affecting the process of unification of the whole world. China wins in this confrontation, using the ancient Confucian worldview of unity without unification - China has everything, as well as the whole world, but its own.

As stated above, the teachings of Confucius became an integral part of the Chinese. However, globalization was partly able to affect this resistant to external factors people. At present, China is opened for the outside world, and although it still has some restrictions on foreign literature and media, the Chinese still have access to some European and other foreign philosophies, cultures, news and technology. So, the Chinese get information about other types of worldview and other social rules, and Chinese youths start to get involved in the overseas lifestyle. Anyway, it is worth noting that the percentage of excessive passion for foreign lifestyle is very small, moreover, this in no way affects the complete transformation of the personality and mentality of the Chinese. Acquaintance with a foreign culture only helps the Chinese to learn something new and transform it into their familiar one.

All these processes are regulated by the Chinese government, which skillfully uses the rules of governance from the teachings of Confucius. The new ideas and concepts introduced by interaction with other states in the cultural-national result are a new variation of the already known and generally accepted.

The impact of language on the Chinese identity. Language is an instrument of knowledge. A person learns the world and culture through the language. Finally, language is an instrument of culture: it forms a person, determines his behavior, lifestyle, worldview, mentality, national character, ideology. Language is a strict and incorruptible teacher; it imposes the ideas, models of cultural perception and behavior inherent in it. A person,

along with his language, assimilates the culture of that speech collective stored in it, he had accidentally become a member of which, quite by chance, having no choice. Much has been written about the correlation of national culture and personality by representatives of various sciences: psychologists, cultural scientists, and sociologists. The book "Language and Culture" by E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov, which is a classic for teachers of foreign languages considers the connection of language and culture as well as the formation of national identity by a language. The well-known aphorism of the Soviet psychologist B. G. Ananyev, given by E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov: "Personality is a product of culture" [6]. "Language is the main medium for determining, preserving and transmitting social experience" [7]. All social relations are formed within the language system.

At present, China is the world's second economy with nominal GDP after the US, which means that it actively develops close ties with other countries in various fields of economy, politics, culture, etc. It would seem that this could have caused "clogging" of the language with borrowed words, but the principle of Confucius, known as (zhǐngmǐng) - "Correction of names", again comes to the aid of China. This principle involves bringing the name into line with the essence of things and phenomena, which since ancient times protected the identity of the Chinese.

In modern China, this principle lives and functions. Names used throughout the world are consonant with the original (for example, place names, technical, medical terms, etc.) are often altered according to the understanding and attitude of the Chinese towards them. At a time when almost the whole world uses the word Internet to refer to the World Wide Web (in Japan - Intānetto), in Russia - Интернет (Internet)), in China they come up with a term with a meaning that is close and understandable to the Chinese (Hǎnlǐjiānwǎng), literally is translated as a "network of mutual communication". Although there are borrowed words in the Chinese speech, they often coincide with the generally accepted pronunciation throughout the world, but their meaning is played out due to the rich choice of hieroglyphs and the ingenuity of Chinese linguists. For example, the well-known brand Coca-Cola, in the Chinese version (Kěkūkēlè), literally translated as "tasty and fun".

The impact of national cuisine on the Chinese identity. Food is an integral part of human life. Peculiarities of national cuisine are one of the most striking distinctive features of different nations, reflecting their individuality.

In the modern world, food is a tool of globalization and a tool of anti-globalization at the same time. Global corporations such as Coca-Cola, Pepsi, McDonald's and KFC have become a symbol of globalization because of their presence in many countries around the world. And the national cuisine respectively became their opponent.

Peculiarities of China's national food culture are considered as an important element of national identity in the context of globalization. A.V. Pavlovskaya notes that in an era of growing international intercourse, "national food often remains the only link with the historical homeland and does not make it feel rootless" [9]. In addition, the author emphasizes that "the taste for food lasts longer and is more difficult to adapt than other cultural components," therefore the country of origin of people assimilated in a different culture can sometimes be seen "only in culinary tastes" [9].

"National identity or national self-consciousness is one of the components of a person's identity associated with their perceived belonging to a particular ethnic group or nation. National identity is not identical to the concepts of nationality or citizenship, although they can be factors that have a strong influence on it" [10]. National cuisine is a significant element that gives a person an awareness of himself as part of a certain culture, ethnos. E. Glissant, editor-in-chief of The Courier magazine, notes that food, in addition to meeting the natural needs of a person, also serves as the most important element of its cultural identity: "Meals convey social messages. Through eating together as a family

cultural values are transmitted from generation to generation. Symbolic meanings are attached to food and drink by the major world religions, and eating is associated with initiation and burial rites and other ceremonies. Finally, the importance of food and eating is reflected in proverbs, folk wisdom and metaphor in many languages” [11].

Chinese food symbols are endlessly diverse and rich. The symbolism of the form of food in Chinese culture has an important place. For example, pregnant women should be extremely attentive to the color and shape of food. Dim-looking products are designed to provide the newborn with a brighter complexion, walnuts, resembling a brain - to give him a brilliant mind. And for a birthday it's common to eat noodles, its shape symbolizes long life.

However, the diversity of Chinese food symbolism is in the names of traditional festive dishes, which are often built on the play on words. For example, the traditional New Year's Niangao cake - 年糕 coincides in sound with the phrase 年高 - “higher every year,” which reflects the hope of increasing wealth from year to year. On the day of the celebration of Chongyangjie - 重阳节 (Double Ninth Festival) it is customary to climb the mountains and there are festive cakes “Chun Yang Gao”, which also contains the homonym of the word “height” (高), and expresses a wish for high achievements.

At the wedding, it is advisable for lovers to taste the lotus seeds (he / 荷), its name is consistent with the word “harmony” (和) - he. Lotus seeds symbolize a stable marriage without family conflicts. There is also a tradition to shower the marriage bed with seeds, since the word “seed” is zu (zǐ / 子), is consonant with the word “child-boy”.

As noted above, the names of most dishes are based on the use of consonance of words and figurative expressions. Due to the homonymy of the words “quail” and “spring” in Chinese, the dish with quail meet in Chinese was called “The Return of Spring” and began to symbolize the arrival of spring and spring mood. For the traditional New Year, it is common for the whole family to make dumplings; in Chinese, the word dumplings is consonant with the word paper money 交子, that is, such a ritual is performed to attract wealth in the new year [12].

Chinese cuisine is the guardian of national identity. An indicator of the protection of national identity by the state can be seen even on such an element of everyday life as food. In many countries, employees of companies cooperating with Chinese corporations have probably noticed such a feature when Chinese employees traveling abroad by business trip from the company, the chef of Chinese national food goes along with the delegation from China. It is not surprising that national self-consciousness is so strong among the representatives of the Middle Kingdom. Indeed, in such an important matter, everything is provided to the smallest detail. Food is present in our lives everywhere, and the fact that the Chinese, even abroad, are firmly tied to their homeland, to its taste, helps us to see how well the state system works in the sphere of self-identity.

Chen Yudan, assistant professor of the School of International Relations and Public Relations at Fudan University in Shanghai notes, “Cooking and food are never completely private or apolitical. In fact, it addresses a key political issue: the identity. The etymological root of the word “identity”, the Latin word *idem*, means “the same”. Indeed, the main task of modern national states is to build “identity” within their borders, while emphasizing their differences from others. Controlling and manipulating our way of life — from the languages we speak to our hair style is an effective way for modern states to impose a single national identity. Food is not protected from this process. No one can live without food; This is the basis of our daily life. Therefore, national cuisines are fundamental to a common way of life and a common identity. This does not mean that governments intentionally create national cuisines. But the emergence of food, defined as “national”, often goes hand in hand with the formation of national identity”.

Conclusion

The personality of the modern Chinese is shaped by many factors, the main one

being the ideology of Confucianism. The teachings of Confucius have been influencing and continue to influence the way of thinking, the choice of actions and judgments about the world in general of Chinese, since the ancient times. The principles of Confucius are the backbone of the Chinese nature, helping them to preserve their national identity. The Chinese government skillfully uses these laws, which have become an integral part of the identity of the Chinese to maintain order in society and protect their interests. As told by Confucius, “the Sovereign rules the officials through the ceremony, the officials serve the sovereign through loyalty” [8]. In other words, each person has his own role and everyone should obey the rule where the ruler rules and the subordinate obeys.

Thus, policy of China, coupled with traditions based on Confucian ideology, are the main “blacksmith” of the Chinese personality, as well as a reliable shield of Chinese national identity from the depersonalizing globalization.

The results of this study can be useful in studying and improving the ideology of multinational countries in order to preserve state identity, security integrity and development of the state. As well as in further studying the mentality, culture and ideology of China in modern conditions, for conducting a comparative analysis with the mechanisms for preserving the cultural individuality of other peoples and states. The article can also serve as an additional material for the study of China, its culture and history.

References:

1. <http://www.psychodic.ru/arc.php?page=3594>
2. F.Dzh. Zimbardo (2013) Kak poborot' zastenчивost' [How to overcome shyness]. Al'pina Publisher, 307 pages
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%BD%D1%8C_%D1%8E%D0%B9
4. L.S.Perelomov (2001) Konfutsiy. Lun' Yuy [Confucius. Lunyu]. East literature, 588 pages
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Youku>
6. S. G.Ter-Minasova (2008) Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikatsiya: Uchebnoye posobiye: Slovo [Language and intercultural communication: Reading book: The word]. MGU: Classical university reading book, 352 pages
7. L. N. Yevseyeva (2009) Rol' yazyka v formirovanii natsional'noy identichnosti: Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filosofskikh nauk [The role of language in formation of national identity: Thesis Abstract for a Candidate of Philosophical Sciences Degree], 21 pages.
8. V.V.Kochetkov, M.P.Lymar' (2011) Kitayskaya natsional'naya identichnost': chtoby ponyat' kitayskiy narod [Chinese National Identity: To Understand the Chinese People]. Geopolitics №9, 127 pages
9. A.V. Pavlovskaya (2015) Nuzhna li nam nauka o yede? [Do we need the science of food?]. Food and culture: Collection of articles. Center for the Study of the Cultural interaction, 362 pages
10. <https://ru.wikipedia.org/>

ДЕПОРТАЦИЯ ТАРИХЫ ИСТОРИЯ ДЕПОРТАЦИИ HISTORY OF DEPORTATION

IRSTI 03.01.09

¹**Ауаған В.Г.**

¹doctor of historical sciences, professor, director of the Institute of History Committee of science of the Ministry of Education and Science. Kazakhstan, Astana. E-mail: b.ayagan@mail.ru

TO PROBLEMS OF THE HISTORY OF DEPORTATION'S POLES IN KAZAKHSTAN

The article deals with the deportation of Poles to Kazakhstan. The author considers that the 30s of the 20th century were a disaster for the Polish population of Ukraine and Belarus. The most tragic was the fate of the exiles, resettled in Kazakhstan, connected with the division of Poland between Germany and the USSR. The author analyzes how during the war and at the end most of the deported Poles managed to go home or to the European part of the USSR.

The author on the basis of archival materials proves that the surveillance of the deported population was carried out strictly.

Poles deported to Kazakhstan were resettled in North Kazakhstan, Kustanai, Akmola, Semipalatinsk and Almaty regions. As a rule, the Poles lived in state farms and collective farms, but there were also many of them at industrial enterprises.

Key words: deportation, Poles, Kazakhstan, labor migrants, USSR.

¹**Аяған Б.Г.**

¹доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК. Казахстан, г.Астана. E-mail: b.ayagan@mail.ru

К ПРОБЛЕМЕ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ ПОЛЯКОВ В КАЗАХСТАН

В статье рассматривается депортация поляков в Казахстан. Автор считает, что катастрофой для польского населения Украины и Белоруссии стали 30-ые годы XX века. Автор анализирует как во время войны и в конце большинству депортированных поляков удалось выехать на Родину или в европейскую часть СССР.

Автор на основе архивных материалов доказывает, что слежка за депортированным населением велась строго.

Поляки, депортированные в Казахстан были расселены в Северо-Казахстанской, Кустанайской, Акмолинской, Семипалатинской и Алматинской областях. Как правило, поляки проживали в совхозах и колхозах, но и их было много и на промышленных предприятиях.

Ключевые слова: депортация, поляки, Казахстан, трудовые мигранты, СССР.

Despite the great distances between modern Poland and Kazakhstan, the links between them, albeit fragile, took place a long time ago.

Already in the earlier Middle Ages, at the junction of the 8th and 10th centuries, as the Kypchak tribes moved towards the Black Sea and the Danube, contacts between the Turkic-speaking Kypchaks (Polovtsy) and the Slavic peoples had a steady character. During the time of the Golden Horde and its successors (Ak Orda and Kok Orda) trade,

diplomatic and military contacts were diversified, but these pages of history still have a whole package of “white spots” and require further research.

According to Professor V.V. Kozina and S.V. Yeleukhanova (“From the history of the deportation of the Poles to Kazakhstan”) was a monk and traveler Benedict, who made a voyage of the Kazakh steppes in 1246 (Sbornik, 2015). He was a Pole.¹ As these authors note, this was the first visit of the Great Steppe by Europeans, which took place 25 years before the famous Marco Polo journey.

Many Poles in the Kazakh steppes appeared after the 1863 uprising. Among the exiled Poles there were many intellectual artists, writers, architects who left behind memories and field notes.

One of the brightest faces that were in the steppe and numerous records left behind were Adolf Yanushkevich. His description of such significant people of the steppe as Sultan Barak, father of the great Abai - Kunanbai, is very picturesque and still has a scientific interest. A. Yanushkevich, who was in the province in 1847, compared the famous fighter for national liberation - Khan Kenesary to the leader of the Algerian people against the French colonizers Abd al-Kader (Sbornik, 2015, Yanushkevich A., 1972). Bronislav Frantsevich Zalessky in 1803-1857 also left memories of the Kazakh steppe.

In general, the stay of Polish exiles in the steppe was a noticeable phenomenon. On the one hand, the Kazakhs learned a lot about Poland itself, and Polish scientists introduced Europe to unknown Kazakhstan, a kind of TERRAINCOGNITO.

Most of the Polish exiles apparently returned to their homeland, but some of their descendants still live in various cities of Kazakhstan. Some Poles became involved in the civil war of 1918-1920. During the period of acquiring autonomy, a native of Poland, Stanislav Pestkovsky, played a large role in defining both autonomy itself and the territorial boundaries of Kazakhstan.

According to the census of 1926, about 8.294 persons of Polish nationality lived in Kazakhstan.

The 30s of the 20th century were a disaster for the Polish population of Ukraine and Belarus. Even before the start of World War II, on April 28, 1936, the Council of People’s Commissars adopted the so-called “secret ruling” by which 35,739 Poles were resettled in Kazakhstan. It can be assumed that thousands of Polish families were also expelled to Siberia and Central Asia. In the blasphemous form of the Soviet authorities, the Poles were declared “a politically unreliable element.” The determination of such status automatically limited the position of the deportees, closed them access to occupying positions or receiving education in higher educational institutions. Nevertheless, the Polish population showed itself as a hardworking and highly intelligent people. As the researchers (V.Kozin, S.Eleukhanov) show, “Soviet Poles” partially joined the army of General Z. Berling, as people who know the Polish language.

The most tragic was the fate of the exiles, resettled in Kazakhstan, connected with the division of Poland between Germany and the USSR (Ribbentrop Pact - Molotov, etc.).

Today it is difficult to establish the number of Poles interned from Ukraine, Belarus and Russia itself. Only in the autumn of 1940, according to the Decree of the Council of People’s Commissars of the USSR of October 18, 1940, 6,478 families arrived in the republic from Belarus, and 203 families from Belarus. In the documents of that time, they falsely qualified as “Polish policemen and refugees” or as members of insurgent organizations, officers of the former Polish army, police officers, prostitutes, etc.

These accusations of innocent people formed the basis of the Soviet policy. As shown by the archival documents we found from the party organs, the NKVD, the Polish population was constantly monitored and often ended in repression.

So, for example, according to the declassified data of the Central Archive of the FSB, in 1937-1938, the NKVD bodies discovered “suddenly” 102.000 “Polish spies”. It was another myth of the NKVD, since the entire Polish overseas residency at that time was

no more than 200 people (CSA of RK). Moreover, the “Polish spies” were caught a lot in Siberia, which for Poland was not a region of interest.

The additional material we found allows us to relate in more detail the theme of the condition of Polish prisoners in places of deportation in Kazakhstan.

Most of this material is published for the first time.

Considering that the “special settlers” (according to the terminology of the Soviet party documents), more and more arrived on the territory of Kazakhstan, the representative of the Republic Isaev (without a name, perhaps it was Uraz Isaev) addressed the “center” to Moscow with instructions to give instructions on the resettlement of immigrants from Ukrainian SSR.

In his letter dated January 25, 1936 to the name of the Deputy Chairman of the Council of People’s Commissars of the USSR V. Ya. Chubar, the People’s Commissar of Internal Affairs of the USSR t. Yagoda informs: I consider it appropriate:

1. Forwarded Germans and Poles to merge into independent collective farms. Immigrants who expressed a desire to work in state farms should be given the full opportunity to establish them in state farms. Individual migrants - individual farmers who have not entered the collective farms and who come to work at the state farms, take the land out of the resettlement fund.

2. Allow the displaced to take with them all their cattle. The immigrants in the collective farms from the public working cattle to allocate horses in the amount that falls on the proportion of relocated.

3. Supply the immigrants with the necessary agricultural inventory to make at the place of resettlement - Kazakhstan”. The same document indicated 15.000 and in brackets - 45.000 people.

But this document requires serious scientific expertise. Firstly, there is a double number of special settlers, which differs significantly in numbers. Secondly, whence migrants may have cattle, when they were most likely relocated with a minimum of things. Thirdly, “supplying” immigrants with agricultural equipment in places of resettlement (as in the text - BA) sounds tragicomic, since in 1936 agricultural stock could only be in the form of shovels or some kind of rake. And most importantly, all this work is carried out, as follows from the letter, by the NKVD bodies. The relocated contingent was most likely from among the “dispossessed” or other “anti-Soviet” elements.

For more information about the fate of immigrants reports Resolution of the Council of People’s Commissars of the USSR No. 776-120ss of April 1936, with the signature “Sov.sekretno”.

The Council of People’s Commissars of the USSR decided to put the entire resettlement organization on the NKVD, and to evict 15,000 households of 45,000 people in the Karaganda region. In this document, a figure pops up - 15.000 farms, in which the supposedly exact figure is 45.000 people.

This ruling is replete with Jesuit expressions. For example, paragraph 1 says that the relocated contingent from among the Germans and Poles “is not limited to civil rights,” but “does not have the right to leave the places of settlement.” But the latter directive directly restricts people in civil rights, since they are not yet convicted. And the same decree points out the need to build industrial and residential buildings, for which funds will be allocated. This means that the immigrants were brought to the bare steppe and they had to settle themselves.

The following paragraphs indicate the need for separation of building materials, nails, as well as products. The possibility of granting loans since 1937 was also envisaged, but given the bureaucracy and red tape characteristic of Soviet bodies, it must be assumed that many of the provisions of this Ordinance remained unenforced. This document was signed by the Chairman of the Council of People’s Commissars of the USSR V. Molotov and Deputy. The head of the affairs of the USSR Council of People’s Commissars I.

Mezhlauk (CGA. L.118-121).

In July 1936, the Secretary of the Karaganda Regional Committee of the CPSU (b) Ammosov reported to the Secretary of the Central Committee of the CPSU (b) comrade I.V. Stalin said that the number of immigrants imported (as in the text) exceeded 60% of the original plan and asked for additional funds. At the same time, Ammosov emphasizes that the settlements are built at a distance of 24 km from the railway, apparently such measures were taken specifically to prevent people from escaping. Moreover, all immigrants were in the close control of the NKVD. They could be deprived of their freedom at any time, and an agent network was quickly created among the population. For example, on August 11, 1937, the Operational Order of the NKVD of the USSR No. 00485 "On an operation to repress members of a Polish military organization in the USSR" was sent out by the General Commissar of State Security N. Ezhov of the USSR NKVD (Iz istorii poliyakov, 2000).

To this "top secret" order was attached a closed letter "On the fascist-rebel spy-sabotage defeatist and terrorist activities of Polish intelligence in the USSR", as well as the materials of the investigation on the case "POV". In these documents, it was categorically asserted about "the unpunished sabotage and espionage work of Polish intelligence in the territory of the USSR". N. Yezhov, noting that the "themes and scope" of the investigation are extremely low, orders "to eliminate the widespread still-sabotage and insurgent insurgents of the POV and the main human forces of Polish intelligence in the USSR.

The order of N. Ezhov was also indicated, and the lists of all agents scheduled for recruitment with an exhaustive description should be sent to the approval of the head of the GUGB NKVD, comrade Frinovsky. It is telegraphic to report on the course of the operation every five days, i.e. 1,5,10,15,20,25 and 30 of each month.

The life and activities of the special settlers were also regulated by indicating the VHF of the regions. For example, the personnel department of the Karaganda region in its letter to the heads of the enterprise, institution and organization in which the labor migrants work in December 1939 indicated:

1. To make completely secret instructions to all enterprises, institutions and organizations in which work resettlers work (lists are attached) about issuing work books for one day to work settlers.

2. Explain to precinct election commissions that workers and employees from among the labor delegates will present their employment records as an identity document; and those who are not working (that is, patients or women with children) will present special certificates or certificates, which they must receive in advance at the special displaced persons' commandant's offices, where they are registered. "

The representatives of the Polish population operative order of the NKVD №00486 dated August 15, 1937, where they received new development of repression against the "traitors to the motherland", participants of the right-Trotsky organizations, spies and saboteurs.

If the children were older than 15 years and were recognized as "socially dangerous", they were subject to arrest.

The order described in detail the stages of preparation for the arrest, the collection of information, the personal list of the family, etc. sanctions for arrest, according to the order, could be given by the people's commissar of internal affairs and even the heads of the departments of the NKVD of the territories and regions.

Even ex-wives, "sheltering" and not reporting on their husbands, were subject to arrest. At the same time, wives who "exposed" their husbands were not to be arrested.

Cases are not considered by the court, but by the so-called "special meeting". Wives with infants are also arrested, and adult children are "settled in different children's homes".

The legal status of special settlers, including Poles, was regulated by the Decree of

the Council of People's Commissars of the USSR of January 8, 1945, signed by the Deputy Chairman of the Council V. Molotov and the Council Manager of Council of People's Commissars J. Chadaev. This document emphasized that special settlers have no right to leave the territory of the settlement area served by the special commandant's office without the permission of the commandant of the special commandant of the NKVD, any violation is considered an escape and entails criminal responsibility.

In the same document it was stated that the immigrants are obliged to "obey all the orders of the special commandant of the NKVD."

A number of punitive operations that we found in the Kazakhstan archives received coverage in a collection of materials published in Poland (Od Chanatu..., 2016).

According to analysts, the "Polish" repression was not only the first but also the most ambitious national operations. Often, those arrested were tried for allegedly belonging to the "Polish Organization of Troops (POW)," which ceased operations in the 1920s.

Also under the repression were political emigrants who found shelter in the USSR. The Polish communists who believed in the slogans of Stalinist propaganda found themselves in camps or, for example, Communist Dombal, were shot.

The order of the NKVD for the number 00485 of August 2, 1937 indicated the following categories to be arrested:

a) identified in the course of the investigation and to this day not found active members of the CEL according to the attached list;

b) all remaining prisoners of war of the Polish army in the USSR;

c) defectors from Poland, regardless of their transition to the USSR;

d) political emigrants and political exchange from Poland;

e) former members of the PPS and other Polish anti-Soviet political parties;

f) the most active part of the local anti-Soviet nationalist elements of Polish regions.

For reports (or for other reasons) on May 16, 1938, the leadership of the NKVD ordered the local authorities to include in their reports data on the national composition of the arrested. Such measures allowed the NKVD to establish control over all the so-called "nationals", including the Poles. According to the NKVD, 3,091 people were sentenced to death, and 139,835 people were convicted. In conclusion, thus, it turned out 16% of Poles living in the country. The figure is terrible and unthinkable for normal societies.

At the time of compiled filing cabinets, political emigrants, defectors, prisoners of war, recipients of letters and parcels, and other activists were arrested. But later they were delayed only on the basis of Polish or German surnames, ostensibly to "knock out the base" from Polish intelligence.

Poles deported to Kazakhstan were resettled in North Kazakhstan, Kustanai, Akmola, Semipalatinsk and Almaty regions. As a rule, the Poles lived in state farms and collective farms, but there were also many of them at industrial enterprises. The authors of the article (V.Kozina, S.Eleukhanov) cite the following figures: 36,729 people worked on collective farms, 17,923 people worked at state farms and 8,000 in workers' settlements.

We have found materials that shed light on the problem of deportation of the Polish population to Kazakhstan. In large files documents and materials are stored in the archives of Karaganda, North Kazakhstan, Almaty regions.

For example, in 1940, for No. 4/242, the secretaries of the district committees of the RK KP (b) of Kazakhstan signed the secretary of the Government of the USSR in April and May months under the signature "Not to be announced" signed by the secretary of the North Kazakhstan Regional Committee Sherengin. in the North Kazakhstan region, as a special resettlement from the western regions of the Ukrainian and Belarusian Union Republics, 28,000 people will be sent (I emphasized), family of the repressed former officials of the Polish army, police, landowners and capitalists, bourgeois nationalist parties, professional prostitutes, etc. " The definitions used by Scherengin are drawn up in the spirit of the time, not only roughly, but also falsely, using political labels. It

is not excluded that the party document was drawn up on the basis of telegrams and NKVD messages. Further, it is written: immigrants do not use employment assistance from the state and are placed in the existing settlements, state farms and artisanal artels at their own expense.” The directive itself to place evacuees at the expense of “their own funds” is not only immoral, but also absurd, from where can deported people have the means to build a house !? But this directive - the order is explained as follows: “the placement of displaced people in apartments in the settlements is carried out on the basis of a personal agreement between immigrants with collective farmers and workers of state farms, or in the order of construction of their houses and dugouts. In both cases, local authorities do not undertake any material obligations in the device of immigrants.”

The telegram also warns local authorities: “You must take into account that the overwhelming majority of immigrants are clearly hostile to Soviet power and socialist construction and will try to show their hostility in various forms, so you must take decisive measures to in order to paralyze their possible influence on the most backward sections of the population by mobilizing party-Komsomol organizations and agitators for this.

Only the secretaries of the Republic of Kazakhstan, the chairmen of the district executive committees and the beginning will be acquainted with the text of the letter. RO NKVD. Also read all the material on this issue and the beginning. RO NKVD. This document eloquently describes not only the immorality of the actions of the authorities, but also vividly illustrates the mechanism and tactics of actions against innocent and unfortunate people.

Naturally, an atmosphere of hostility and distrust was created in relation to the arriving internally displaced persons. Having experienced the horrors of deportation, many people died of hunger, humiliation, unsettled life. There is a lot of evidence of this, and today in Kazakhstan unfortunately you can find huge graves and the last refuge of the innocent victims. There are graves of special settlers near the Oktyabr-Talgarsky district of the Almaty region, near the Kuraminskaya station of the Karaganda region, in the settlement of TarangulEsilsky district of the North Kazakhstan region.

The author of this article (B.Ayagan) in a school located in the North Kazakhstan region studied with Polish children - Lotysh, Zimantovskie, etc. All of them were descendants of repressed Polish families.

On August 12, 1941, under the “Top Secret” label, the Resolution of the Council of People’s Commissars of the USSR and the Central Committee of the CPSU (B.) “On the procedure for releasing an agreement between the Soviet Government and the Polish Government” was adopted. The Council of People’s Commissars of the Union of the USSR and the Central Committee decided to release camps of prisoners of war, special settlements and places of exile and expulsion of Polish citizens. The list of places of detention of Poles can be seen from the listed places of detention: but even the liberated Polish citizens were not allowed to live in border areas, restricted areas and the so-called restricted cities of the first and second categories.

This act, adopted with the start of the German attack, meant that the Soviet Union was in dire need of human resources in enterprises. However, not all Polish citizens were given the opportunity for release, most likely convicted under Article 58 of the Criminal Code and other articles continued to languish in the camps. Or they were shot as officers in the Katyn forest.

During the war years of 1941-1945, Polish citizens, but to a very small extent, were recruited for the recruitment of Z. Berling and General Anders into the army. Another part of the called-up Poles became part of the Home Army.

Interestingly, the documentary evidence of the content of Polish citizens in Kazakhstan, the author of these lines, suddenly found in the Hoover Archives of the United States. Sophia LudvikPtashnikova’s diaries are preserved in the archives. Sofia Ptashnikova was born on March 14, 1890, not far from Lviv, which is now part of Ukraine.

In 1925 she married Jan Ptashnikov, a professor of history at Kazimir University, Lviv, and also Krakow University. But her husband dies in 1930. They had a son-Mechislav Ptashnik.

After the start of World War II and the transfer of Lviv to Ukraine in 1939, Sofia Ptashnikova was arrested and deported to the Aktyubinsk region of Kazakhstan. She described the entire tragedy of the deportation that befell the Poles, Ukrainians, Jews from April 14, 1940 to May 26, 1941 (Aiyagan, 2005: 43).

She died on July 25, 1941 and was buried in Kazakhstan. Fortunately, her diary came to Mechislav's son, who kept them for posterity. There are also diaries of Stefanie Kindlerski.

The policy of the Soviet authorities towards the Poles softened somewhat after the invasion of Nazi Germany into the Soviet Union. As can be seen from the messages of the archive, the children of the deportees could go to school, some houses were built for them. But as the leaders of the regions themselves admit, there is not enough funds for the arrangement. In particular, the problems in the letter addressed to the Chairman of the USSR Council of People's Commissars V.Molotov are pointed out by the chairman of the North Kazakhstan regional executive committee Stepanov.

Interestingly, in the city of Petropavlovsk at one time the Polish Government was functioning, which was headed by PloskiVetold Edmundovich, born in 1897, who lived in Petropavlovsk, on ul. Communist, 71 (Severo-Kazakhstanskii obl.arkiv, f.22, D.1521, L.115-116).

On October 7, 1941, an estimate of operating expenses for the reception and placement of special settlers is approved. In 1941-1942, the chairmen of the district councils constantly inform the higher authorities for receiving, accommodating and arranging Polish citizens. Such cases are observed in other areas.

Such a turn may be due to the fact that the Polish government in London, through diplomatic channels and international organizations, put pressure on the Soviet Union demanding assistance to the deportees.

But at the same time, as the archives show, control and surveillance of the deported population was carried out everywhere. So, for example, the authorities constantly carry out reconciliations of the surname, clarification of addresses; provides detailed information about the well-being of the population.

On May 16, 1942, the Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR, A. Zagovelyev, strictly indicated to representatives of the executive committees of the region. the council that it is impossible to render assistance to the chairmen of the Polish army, it is impossible to meet them in a "category", you cannot participate in the celebration of Christmas, you cannot be allowed to have and hang out the Polish flag and signboard with the Polish coat of arms. It was also prescribed not to put "houses and apartments" at the disposal of the Polish army (Severo-Kazakhstanskii obl.arkiv:1521).

In addition to official orders, there were reports from the places of activists, party-merchants, which described the mood of the deportees. A certain Bykov informed that Poles and Ukrainians expressed dissatisfaction with the resettlement and said: "it would be better if we were shot or left in the Dnieper, before (with the tsar) the convicts were given 800 rubles each, and now they were sent and starved.

This inhuman policy continued throughout the years of the Stalinist regime.

During the war and at the end, most of the deported Poles managed to go home or to the European part of the USSR. The life of those who remained in the USSR was determined by a decree of January 8, 1945 "On the legal status of special settlers", where the discriminatory provisions of Soviet laws remained inviolable.

The decree of the Sov. Mine of the USSR of January 17, 1956, for No. 62/41. But this ruling also turned out to be inhuman, since regulatory documents stressed: "... the

removal of restrictions to the settlement does not entail the return of property confiscated during the eviction, they have no right to return to the places from which they were evicted” (Severo-Kazakhstanskii obl.arkiv:146).

To some extent, justice against the Polish people, illegally repressed by the Soviet period, was proclaimed in the Declaration of the Supreme Soviet of the USSR “On recognition of repressive acts against peoples who have been forcibly resettled and ensuring their rights as illegal” and dated 14 November 1989 USSR of August 13(Severo-Kazakhstanskii obl.arkiv:146).

**СПИСОК ПОЛЯКОВ,
РАССТРЕЛЯННЫХ В КАРАГАНДЕ И КАРЛАГЕ НКВД
В ГОДЫ СТАЛИНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ
РЕПРЕССИЙ (1937-1946 г. г.)**

1. Бабульский Станислав Иосифович,

1894 г.р., уроженец Киевской обл., поляк, образование среднее, агроном Каркаралинского РайЗО, г. Каркаралинск.

Осужден Тройкой УНКВД 22.10.1938 г.

Реабилитирован Комиссией УКГБ и Карагандинской облпрокуратуры 26.05.1989 г.

2. Бао Антонита-София Станиславовна,

1888 г.р., уроженка Винницкой области, с. Сонино, полька, контролер Коунрадской райсберкассы.

Осуждена Тройкой УНКВД 5.10.1938 г.

Реабилитирована постановлением Джебказганской облпрокуратуры 16.08.89 г.

3. Битный-Шляхто Василий Антонович,

1883 г.р., уроженец Суранского района Витебской области, поляк, заведующий складом техснабжения Коунрадского рудоуправления.

Осужден тройкой УНКВД 9.10.1938 г.

Реабилитирован Военным Трибуналом ТуркВО 16.12.1965 г.

4. Барташевич Елена Игнатьевна,

1898 г.р., уроженка Польши, полька, грамотная, г. Каркаралинск. Осуждена НКВД СССР 14.04.1938 г.

Реабилитирована постановлением Карагандинской облпрокуратуры 24.06.1989 г.

5. Бартус Антон Лаврентьевич,

1883 г.р., уроженец Кальецкой губернии, Польша, поляк, 6 классов.

3/к Карлага.

Осужден Тройкой УНКВД 22.10.1938 г.

Реабилитирован Военным трибуналом ТуркВО 10.05.1957 г.

6. Бобровский Сигизмунд Иванович,

1913 г.р., уроженец Винницкой области, поляк, из семьи домовладельца.

3/к Карлага. *

Осужден Тройкой УНКВД в лагере повторно 31.08.1937 г. к ВМН.

7. Бржозовекский Иосиф Валерьянович,

1889 г.р., уроженец местечка Козятино Винницкой области, поляк, служащий.

3/к Карлага. *

Осужден Тройкой УНКВД в лагере повторно 30.1 1.1937 г. к ВМН

8. Бубнова Зоя Григорьевна,

1918 г.р., уроженка г. Москва, полька, из рабочих.

3/к Карлага. *

Осуждена Тройкой УНКВД в лагере повторно 8.08.1941 г. к ВМН.

1. **Польская Тамара Владимировна**,
1922 г.р., г.Кунгур, Молотовская обл., поляка.
З/к Карлага. *

Осуждена Тройкой УНКВД в лагере повторно 29.09.1941 г., к ВМН.

10. Ващук Михаил Тихонович,

1899 г.р., уроженец Гродненской губернии, Польша, поляк, образование среднее, маркшейдер Карагандинского горного округа, г. Караганда. Осужден Тройкой УНКВД 22.10.1938 г.

Реабилитирован Военным Трибуналом ТуркВО 26.12.1959 г.

11. Вильчинский Владимир Михайлович,

1894 г.р., уроженец г. Двинска, поляк, образование низшее, машинист депо ст. Караганда-Сортировочная.

Осужден ОСО НКВД СССР 28.12.1938 г.

Реабилитирован Акмолинским облсудом 28.12.1957 г,

12. Вуйницкий Антон Антонович,

1889 г.р., поляк, образование среднее, художник, г. Караганда.

Осужден Тройкой УНКВД 5.10.1938 г.

Реабилитирован постановлением Карагандинской облпрокуратуры 25.05.1989 г.

13. Гоман Юлиан Михайлович,

1914 г.р., уроженец с.Городно, Польша, поляк, горновой Балхашского медьзавода.

Осужден Тройкой УНКВД 14.10.1937 г.

Реабилитирован постановлением Джезказганской обл прокуратуры, 3.04.1989 г.

14. Демешкевич Бронислав Иванович,

1905 г.р., уроженец БССР, поляк, высшее, учитель СШ № 5, г.Караганда.

Осужден Тройкой УНКВД 5.10.1938 г.

Реабилитирован Военным Трибуналом ТуркВО 19.05.1961 г.

15. Добжинский Станислав Францевич

1902 г.р., уроженец г. Варшавы, поляк, образование высшее.

З/к - старший нормировщик Карлага.

Осужден Тройкой УНКВД в лагере повторно 13.08.1937 г. Реабилитирован Карагандинским облсудом 29.12.1956 г.

16. Домбровский Георгий Владиславович,

1904 г.р., уроженец г. Фергана, поляк, научный работник треста «Прибалхашстрой».

Осужден Тройкой У НКВД 3.12.1937 г.

Реабилитирован Карагандинским облсудом 15.11.1958 г.

17. Естремская Евгения Францевна,

1908-1918 (?) г.р., уроженка г. Могилев, поляка, из служащих.

З/к Карлага. *

Осуждена Тройкой У НКВД в лагере повторно 12.08.1942 г.

18. Желнерович Игнатий Францевич,

1890 г.р., уроженец Польши, поляк, служащий.

З/к Карлага. *

Осужден Тройкой У11КВД в лагере повторно 7.10.1938 г.

19. Закрыжевский Александр Антонович,

1906 г.р., уроженец Польши, поляк, грамотный, дежурный по ст. Большая Михайловка.

Осужден ОСО НКВД 15.12.1937 г.

Реабилитирован Карагандинским облсудом 27.08.1959 г.

20. Ильяншенко Галина Витольдовна,

1887 г.р., уроженка Польши, полька, образование среднее, бухгалтер КарГРЭС Сел встрой, г. Караганда.

Осуждена Тройкой УНКВД 1.02.1938 г.

Реабилитирована Военным Трибуналом ТуркВО 13.09.1961 г.

21. Канарек Станислав Каспарович,

1895 г.р., уроженец Польши, поляк, без определенных занятий, г. Караганда.

Осужден Тройкой УНКВД 22.10.1938 г.

Реабилитирован Военным Трибуналом ТуркВО 6.08.1959 г.

22. Кашута Михаил Иванович,

1913 г.р., уроженец д.Сковятко, Бошевского района, Польша, поляк, рабочий мех цеха Коунрадского района.

Осужден Тройкой УНКВД 27.04.1938 г.

Реабилитирован постановлением Джекказганской облпрокуратуры 16.08.1989 г.

23. Квацек Павел Георгиевич,

1906 г.р., уроженец г. Харбин, Китай, поляк, главный бухгалтер Балхашского рыбтреста.

Осужден Тройкой УНКВД 3.12.1937 г.

Реабилитирован Карагандинским облсудом 15.11.1956 г.

24. Краковский Владислав Игнатьевич,

1881 г.р., уроженец г. Рига, поляк, начальник отдела водоснабжения «Прибалхашстроя».

Осужден Тройкой УНКВД 4.10.1937 г.

Реабилитирован постановлением Джекказганской облпрокуратуры 16.08.1989 г.

25. Ковальский Иосиф Матвеевич,

1876 г.р., уроженец Польши, поляк, образование низшее, техник линейной защиты ст. Аккуль, г. Караганда.

Осужден Тройкой УНКВД 16.10.1938 г.

Реабилитирован постановлением Карагандинской облпрокуратуры 20.04.1990 г.

26. Ковальский Станислав Антонович,

1875 г.р., уроженец г. Бердичев, поляк, образование низшее, машинист железнодорожного транспорта, станция Караганда-Сортировочная.

Осужден ОСО НКВД 28.12.1938 г.

Реабилитирован Акмолинским облсудом 28.12.1958 г.

27. Ковальский Федор Владиславович,

1895 г.р., уроженец г. Варшава, поляк, образование низшее, заведующий тепловой промывкой депо ст. Караганда-Сортировочная.

Осужден ОСО НКВД 28.12.1938 г.

Реабилитирован Акмолинским облсудом 28.12.1956 г.

28. Ковальская Мария Васильевна,

1915 г.р., уроженка Польши, полька, образование низшее.

3/к Карлага.

Осуждена ОСО НКВД в лагере повторно 17.06.1942 г.

Реабилитирована заключением У КГБ и Карагандинской облпрокуратуры 22.07.1989 г.

29. Кржеминский Бронислав Ромуальдович,

1887 г.р., уроженец с. Гонораты Подольской губернии, поляк, сын помещика, служащий.

3/к Карлага. *

Осужден Тройкой УНКВД в лагере повторно 13.08.1937 г. к ВМН.

30. 191 Купчинский Иван Гаврилович,

1911 г.р., уроженец г. Радомск, Польша, поляк, из рабочих.

3/к Карлага. *

Осужден Тройкой УНКВД (побег) в лагере повторно 13.08.1937 г. к ВМН.

31. Куракевич Феодосий Иосифович, 1893 г.р., уроженец Винницкой области, поляк, образование низшее, начальник станции Караганда-Новая.

Осужден ОСО НКВД 16.02. 1938 г.

Реабилитирован Карагандинским облсудом 30.04 1959 г.

32. Кушлянский Леонид Григорьевич, 1894 г.р., уроженец БССР, поляк, образование высшее, духовное, секретарь учебно-воспитательной части Карагандинской детколонию НКВД, пос. Спасск Карагандинской области.

Осужден Тройкой УНКВД 5.10.1938 г.

Реабилитирован постановлен исм Караганды некой облпрокуратуры 24.04.1989 г.

33. Левандовский-Свиотковский Ромуальд-Евгений Францевич, 1897 г.р., уроженец г. Варшава, поляк, из рабочих,

3/к Карлага. *

Осужден Тройкой УНКВД г. в лагере повторно 30.11.1937 г.

34. Лосицкий Болеслав Владимирович,

1890 г.р. уроженец с. Трояново Житомирской области, поляк, слесарь «Казахстройпуть» станции Моинты.

Осужден НКВД СССР протоколом №1133 09.05.1938 г.

Реабилитирован постановлением Джекказганской облпрокуратуры 10.04.1989 г.

34. Мазур Александр Ильич,

1896 г.р., уроженец Сталпедеского уезда, Польша, поляк, комендант строительства обогатительной фабрики «Прибалхашстрой».

Осужден протоколом № 599 Приказа НКВД СССР 25.06.1937 г.

Реабилитирован постановлением Джекказганской облпрокуратуры 16.08.1989 г.

35. Малофеев Мефодий Романович,

1907 г.р., уроженец Виленской губернии, Польша, поляк, слесарь «Востоксантехстрой», г. Балхаш.

Осужден Тройкой УНКВД 9.10.1938 г.

Реабилитирован постановлением Джекказганской облпрокуратуры 26.04.1989 г.

36. Мончунский Игнатий Юлианович,

1881 г.р., уроженец Виленской губернии, Польша, поляк, главный энергетик «Прибалхашстрой».

Осужден постановлением НКВД СССР 4.10.1937 г.

Реабилитирован Военным Трибуналом ТуркВО 16.04.1963 г.

37. Мякшило Яков Лукьянович,

1908 г.р., уроженец Виленской губернии. Польша, поляк, слесарь «Востоксантехстрой», г. Балхаш.

Осужден Тройкой УНКВД 9.10.1938 г.

Реабилитирован постановлением Джекказганской облпрокуратуры 26.04.1989 г.

38. Наркевич Виктор Константинович,

1884 г.р., уроженец Винницкой области, поляк, низшее, старший технический агент станции Караганда-Сортировочная.

Осужден ООС 1ЖВД СССР 28.12.1938 г.

Реабилитирован Акмолинским обл судом 28.12.1957 г.

39. Новацкий Феликс Карлович,

1901 г.р., уроженец Польши, поляк, образование низшее, контролер треста «Карагандауголь», г. Караганда.

Осужден Тройкой УНКВД 14.10.1938 г.

Реабилитирован Комиссией УКГБ и Карагандинской облпрокуратуры 24.05.1989 г.

40. Негребецкая София Цезаревна,

1903 г.р., уроженка Киевской области, полька, образование среднее, счетовод шахты № 31. г. Караганда.

Осуждена Тройкой УНКВД 10.10.1937 г.

Реабилитирована Военным Трибуналом ТуркВО 12.03.1959 г.

41. Негребецкий Вячеслав Цезаревич,

1897 г.р., уроженец Киевской обл., поляк, образование среднее, не работающий. г. Караганда,

Осужден Тройкой УНКВД 10.10.1937 г.

Реабилитирован Военным Трибуналом ТуркВО 12.03.1959 г.

42. Ольшевский Франц Юрьевич,

1894 г.р., уроженец г. Двинск, Латвия, поляк, из рабочих.

3/к Карлага. *

Осужден Тройкой УНКВД повторно 13.08.1937 г. к ВМН.

43. Пархоменко Людмила Ивановна,

1912 г.р., уроженка г. Тараща, Киевская обл., полька, из семьи мелкого торговца.

3/к Карлага. *

Осуждена Тройкой УНКВД в лагере повторно 20.09.1937 г.

44. Потаух Станислав Карлович,

1909 г.р., уроженец г. Явоцено, Польша, поляк, маляр прорабства нос. Агадырь.

Осужден 23.07.1937 г. Постановления несудебного органа в деле нет.

Реабилитирован постановлением Джекказганской облпрокуратуры 16.08.1989г.

45. Похило Людвиг Ивановна,

г.р., уроженка с. Очадаево Винницкой области, полька, из крестьян.

3/к Карлага. *

Осуждена Постоянной сессией Карагандинского облсуда в лагере повторно 23.12.1941 г.

46. Пундык Трофим Викторович,

1902 г.р., уроженец Волынской губернии, поляк, образование среднее, техник-нормировщик треста «Карагандауголь», г. Караганда.

Осужден Тройкой УНКВД 2.01.1938 г.

Реабилитирован Военным трибуналом ТуркВО 20.02.1958 г.

47. Пшибышевский Александр Юлианович,

1884 г.р., уроженец г. Киев, поляк, образование высшее, не работающий, г. Караганда.

Осужден Верховным судом СССР 13.10 1937 г.

Реабилитирован Верховным Судом СССР 21.09.1957 г.

48. Скржипинский Роман Иванович,

1888 г.р., уроженец Волынской губернии, поляк, грамотный, машинист станции Караганда-Сортировочная.

Осужден ОСО НКВД СССР 28.12.1938 г.

Реабилитирован Акмолинским облсудом. 28.12.1957 г.

49. Следовский Генрих Станиславович,

1887 г.р., уроженец г. Варшава, поляк, образование 2 класса, механик «Гордорстроя» г. Караганда.

Осужден Карагандинским облсудом 23.09.1941 г.

Реабилитирован Верховным Советом КазССР 15.07.1957 г.

50. Синявский-Белинский Осей Генрихович,

1902 г.р., уроженец Польши, поляк, из рабочих.

3/к Карлага. *

Осужден Тройкой УНКВД (побег) в лагере повторно 13.08.1937 г.

52. Слясский Витольд Антонович,

1882 г.р., уроженец местечка Сырица, Белоруссия, поляк, из дворян.

3/к Карлага. *

Осужден повторно Тройкой УНКВД 30.11.1937 г.

53. Сницер Магдалина Григорьевна,

1894 г.р., уроженка г. Каменец-Подольск, полька, из крестьян.

3/к Карлага. *

Осуждена Постоянной сессией Карагандинского облсуда в лагере повторно 27.08.1941 г.

54. Станкевич Владимир Иванович,

1896 г.р., уроженец Виленской губернии, Польша, поляк, техник связи ст.

Коунрад.

Осужден Тройкой УНКВД 9.10.1938 г.

Реабилитирован постановлением Джекказганской облпрокуратуры 28.03.1989 г.

55. Станкевич Юрий Иванович,

1890 г.р., уроженец г. Варшава, поляк, ветврач совхоза «Каргалы»

Карагандинской области.

Осужден Протоколом № 1322 приказа НКВД СССР № 00485 29.08.1938 г.

Реабилитирован постановлением Джекказганской облпрокуратуры 16.08.1989 г.

56. Станский Константин Иванович,

1898 г.р., уроженец Седледкой губернии, Польша, поляк, грамотный, слесарь туберкулезного санатория, г. Каркаралинск.

Осужден Тройкой УНКВД 4.10.1938 г.

Реабилитирован постановлением Карагандинской облпрокуратуры 17.09.1989 г.

57. Суницкий Дмитрий Иосифович,

1913 г.р., уроженец Спасского завода Карагандинской области, поляк,

начальник участка Карсакпайского медьзавода, Карагандинская обл. Осужден Карагандинским облсудом 23.11.1941 г.*

Реабилитирован Верховным судом СССР 12.04.1962 г.

58. Сучек Лаврентий Григорьевич,

1892 г.р., уроженец Винницкой обл., поляк, заведующий центральной аптекой г. Караганды.

Осужден Тройкой УНКВД 10.10.1937 г.

Реабилитирован Военным Трибуналом ТуркВО 12.03.1959 г.

59. Троцкий Август Августович,

1907 г.р., уроженец г. Одесса, поляк, из крестьян.

3/к Карлага *

Осужден Тройкой УНКВД в лагере повторно 8.12.1937 г.

60. Туровский Вацлав Албинович,

1879 г.р., уроженец Житомирской области, поляк, из рабочих.

3/к Карлага. *

Осужден Постоянной сессией Карагандинского облсуда в лагере повторно 26.09.1941 г.

61. Турчикович Ефросинья Павловна,

1902 г.р., уроженка д. Турчино, полька, из крестьян-кулаков.

3/к Карлага. *

Осуждена Лагерным отделением Карагандинского облсуда повторно 17.01.1941г.

62. Федчук Юстиниан Викторович,

1904 г.р., уроженец Ставрово-Дубинского уезда, Польша, поляк, нормировщик кирпичного завода пос. Джекказган.

Осужден протоколом № 599 в порядке приказа НКВД № 00485 9.09.1937 г.

Реабилитирован постановлением Джезказганской облпрокуратуры 16.08.1989 г.

63. Филончук Филомена Карловна,

1888 г.р., уроженка д. Сионели, Польша, полька.

3/к Карлага. *

Осуждена Тройкой УНКВД в лагере повторно 20.11.1937 г.

64. Харков Василий Павлович,

1895 г.р., уроженец с. Зарудна Винницкой области, поляк, из крестьян- кулаков.

3/к Карлага. *

Осужден Тройкой УНКВД в лагере повторно 13.08.1937 г.

65. Циммер Оскар Рудольфович,

1902 г.р., уроженец Польши, поляк.

3/к лагеря для военнопленных.

Осужден Военным трибуналом войск НКВД 5.01.1943 г.

Реабилитирован Генеральной прокуратурой Республики Казахстан 13.09.1993 г.

66. Чернявский Иван Францевич,

1904 г.р., уроженец Екатеринбургской губернии, поляк, образование начальное, машинист депо ст. Караганда-сортировочная.

Осужден ОСО НКВД 25.12.1938 г.

Реабилитирован Акмолинским облсудом 28.12.1957 г.

67. Шиманович Болеслав Иосифович,

1891 г.р., уроженец г. Могилев, поляк, начальник цеха треста «Прибалхашстрой».

Осужден протоколом НКВД СССР № 1200 приказ № 00485 16.08.1938 г.

Реабилитирован постановлением Джезказганской облпрокуратуры 16.08.1989 г.

68. Шишковский Марцелий Серафимович,

1889 г.р., уроженец Винницкой области, поляк, образование 6 классов, коммерческий ревизор отдела доходов КСП, ст. Бертыс.

Осужден ОСО НКВД 15.12. 1937 г.

Реабилитирован Карагандинским облсудом 27.08.1959 г.

69. Шульц Валентин Лиденсонович,

1896 г.р., уроженец Станиславской области, поляк, образование низшее, рабочий шахты № 2 г. Караганда.

Осужден Карагандинским облсудом 25.09.1946 г.

Реабилитирован Указом президента СССР 13.08.1990 г.

70. Шиманский-Сгибнев Болеслав Людвигович,

1902 г.р., уроженец г. Луцк, Польша, поляк, мелкий торговец.

3/к Карлага. *

Осужден повторно Тройкой У НКВД 20.09.1937 г. к В М11

** Повторный приговор (В МН- расстрел) выносился заключен ному Карлога, уже отбывающему срок по первому приговору. Повторный приговор выносился в лагере Тройкой У НКВД или коллегией лагсуда (облсуда).*

Список подготовлен по книге «Книга скорби. Расстрельные списки», Алматы, 1997 г. Редактор-составитель Е.Кузнецова.

References

- Атаган Б.Г., 2015. Красные и черные. - Алматы. s.43
Severo-Kazahstanski obl. arhiv, f. 22, op. 2, d. 1521, ll. 115-116
CGA RK, sr. 30., op.10s, d.8, ll.118-121. (Sb. dokamentov «Iz istorii poliakov v Kazahstane. 1936-1956 gg.». Almaty, 2000 g.)
Sbornik, 2015. Teoriia i metodologii istoricheskoi nauki. Kostanai.
Ianoshkevich A., 1972. Dnevnik i pisma o puteshestvii v kazahskoi step. - Alma-Ata.
Od Chanatu do Reubliki Historyczne I w spoczesnuwarunkowaniapanstwowosci Kazachstanu. Redakcjanaukowa Wladyslaw Sokolowski. Wyzsza Szkola Stosunkow Miedzynarodowych I Komunikacji Spolecznejw Chelmie 2016, Chelm.
Severo-Kazahstanski obl. arhiv, f. 22, op. 2, d. 1521, ll. 115, 116.
Severo-Kazahstanski obl. arhiv, f. 22, op. 2, d. 1521, ll. 115-116
Severo-Kazahstanski obl. arhiv, f.11, d. 39, l. 146.
Severo-Kazahstanski obl. arhiv, f.11, d. 39, l. 146. // Leningradski martirolot, 1996. 1937-1938 gg. - SPb. T.2. - C.454-456.

¹Мусағалиева А.С.

¹доктор исторических наук, профессор.
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.
Казахстан, г.Астана. E-mail: arai0410@mail.ru.

ДЕПОРТАЦИЯ КАК ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСИЛИЕ (НА ПРИМЕРЕ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА)

В статье анализируется депортация народов Северного Кавказа в Казахстан как политическое насилие в Советском Союзе. Автор, используя новые архивные документы, полагает, что самые жестокие депортации в Советском Союзе были во время Второй мировой войны. В том числе, переселение национальных меньшинств Северного Кавказа, таких как чечен-ингуши и балкары. Основное внимание в статье обращено на депортацию спецпереселенцев в Акмолинскую область. Исследованы многие проблемы, расселение депортированных в селах и аулах Акмолинской области, бытовые условия и повседневная жизнь в колхозах и совхозах, а также на заводах Северного Казахстана. Отдельно проанализированы сыпной тиф среди спецпереселенцев и смертность во время расселения и в дальнейшем устройстве людей в дальние аулы и села этой области. Автор делает вывод, что депортация была частью репрессивной политики советского государства.

Ключевые слова: депортация, народы, Северный Кавказ, Акмолинская область, спецпереселенцы, сыпной тиф.

¹Мұсағалиева А.С.

¹тарих ғылымдарының докторы,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
Қазақстан, Астана қ., E-mail: arai0410@mail.ru.

ЖЕР АУДАРЫЛУ САЯСИ ЗОРЛЫҚ РЕТІНДЕ (СОЛТҮСТІК КАВКАЗ ХАЛЫҚТАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Мақалада Солтүстік Кавказдан Қазақстанға халықтардың жер аударылуы Кеңестер Одағындағы саяси зорлық ретінде талданылады. Автор, жаңа архивтік құжаттарды қолдана отырып, Кеңестер Одағындағы ең қатал жер аударылулар Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде болды деп есептейді. Оның ішінде, Солтүстік Кавказдан аз ұлттардың жер аударылуы, атап өтсек, шешен-ингуштар және балкарлар. Мақалада ерекше назар Ақмола облысына арнайы қоныс аударушылардың жер аударылуына беріледі. Көптеген мәселелер, Ақмола облысының ауылдары мен селоларына жер аударылғандардың орналасуы, колхоздар мен совхоздардағы күнделікті өмір және тұрмыстық мәселелер, сонымен қатар Солтүстік Қазақстанның заводтарындағы жағдайлар зерттелінді. Арнайы қоныс аударушылардың арасындағы тиф ауруы және осы облыстың алыс ауылдары мен селоларына адамдарды әрі қарай орналастыру кезіндегі өлімдер жеке талданылды. Автор жер аударылулар Кеңестер мемлекетінің репрессивті саясатының бір бөлігі болды деп қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: жер аударылу, халықтар, Солтүстік Кавказ, Ақмола облысы, арнайы қоныс аударушылар, тиф.

¹Mussagaliyeva A.S.

¹doctor of historical sciences, professor of Eurasian national university named after L.N. Gumilev, Kazakhstan, Astana. E-mail: arai0410@mail.ru.

DEPORTATION AS A POLITICAL VIOLENCE (ON THE EXAMPLE OF THE PEOPLES OF THE NORTH CAUCASUS)

The article analyzes the deportation of the peoples of the North Caucasus to Kazakhstan as political violence in the Soviet Union. The author, using new archival documents, believes that the most brutal deportations in the Soviet Union were during the Second World War. Including the resettlement of national minorities of the North Caucasus, such as the Chechen-Ingush and Balkar. The focus of the article is on the deportation of special settlers to the Akmola region. Many problems, resettlement of deportees in villages and auls of the Akmola region, living conditions and daily life on collective and state farms, as well as at factories in Northern Kazakhstan, have been investigated. Separately analyzed typhus among the special settlers and mortality during the resettlement and further placement of people in distant villages and auls of this region. The author concludes that the deportation was part of the repressive policies of the Soviet state.

Keywords: deportation, peoples, North Caucasus, Akmola region, special settlers, typhus.

Введение.

Депортация, как форма политического насилия, применялась советским государством как насильственное переселение по отношению к своим гражданам. При этом политической депортации тоталитарного государства были подвергнуты целые народы.

Х.Аренд полагает, насилие как принудительное ограничение свободы воли политических субъектов, как подавление физических и духовных возможностей участников политического процесса. И связывает насилие и террор как однопорядковые и террор определяется как «крайняя форма проявления насилия тоталитарным господством» (Аренд, 2004: 10). Это концепция более верно определяет сущность депортаций народов в Советском Союзе.

Как сказал А.Некрич, депортация целых народов превратилась на закате сталинской эры в инструмент национальной политики, и это было одним из важнейших симптомов и свидетельств глубокого политического и нравственного кризиса, переживаемого советским государством и обществом. Общее руководство депортацией всех народов осуществлял член Политбюро ЦК ВКП (б), член Государственного Комитета Обороны, нарком внутренних дел СССР Л.П. Берия (Некрич, 1978: 5). Далее, он пишет, что депортация народов во время войны рассматривалась государством как превентивная мера (немцы Поволжья, курды, турки, хемшины, греки), как мера карательная (чеченцы, ингуши, балкарцы, карачаевцы, крымские татары), но и как мера военно-стратегического характера, имевшая целью создание более «надежного» слоя пограничного населения.

Государственная политика была направлена против личности, несмотря на статус. За тысячи километров отправлены целые народы, семьи, состоящие из женщин, детей и стариков. Многие из которых гибли в дороге, так и не доехав до конечного пункта назначения.

Материалы и методы.

В статье мы опираемся на неопубликованные материалы различных ведомственных и государственных архивов, опубликованные источники и нарративы, используя методы исторического описания, конкретного анализа.

Значительный объем информации о переселенцах содержит изданная в России «История сталинского ГУЛАГа». Наиболее солидный объем информации сосредоточен в пятитомном труде «Переселенцы в СССР». Правомерно и юридически оправданно присутствие в этом собрании сведений о Казахстане, поскольку наша республика в СССР была одним из самых больших районов, выбранных для переселенцев. В упомянутом томе встречаются 45 документов, касающиеся нашей республики. Многие из них представляют собой инструкции по управлению организацией, приказы и отчеты. Обстоятельство, на которое следует обратить внимание: большинство опубликованных документов не было использовано отечественными исследователями переселенческой политики.

Но самим переселением и обустройством депортируемых народов занимались на местах, то есть в областях республики. Поэтому документы местных архивов крайне важны, для раскрытия данного вопроса. Но местные архивы Казахстана крайне мало издают сборники документов. Например, архивы северного региона республики в этом вопросе очень пассивны. Пласт документов о депортации в Акмолинскую, Северо-Казахстанскую, Кустанайскую, Кокчетавскую области заслуживает отдельной публикации. Многие документы до сих пор не введены в научный оборот. И это мешает созданию полного представления о депортации народов в данный регион.

Основными источниками явились документы Государственного архива Акмолинской области и Государственного архива города Астаны. Прежде всего, нами были изучены материалы Государственного архива Акмолинской области. Данный архив является одним из крупных среди местных архивов Северного Казахстана. Обратим внимание на то, что Государственный архив Акмолинской области был организован приказом управления управления архивами и документацией Акмолинской областной администрации от 1 июня 1995 года, затем он был переименован в Государственный архив города Астаны. Этой организации были переданы некоторые фонды из Государственного архива Акмолинской области. Фонды по истории политических репрессий и другие были разделены и соответственно распределены по двум архивам. Поэтому нам пришлось сравнивать материалы двух архивов, чтобы исследовать всю историю Акмолинской области.

Таким образом, перечень некоторых фондов и документов областных и районных архивов свидетельствуют о возможности детального изучения различных аспектов проблемы депортации народов в Казахстан.

Но, источники в большом ее объеме о депортации чеченцев-ингушей Северного Казахстана до сих пор остаются в областных архивах без внимания исследователей. К сожалению, депортированные балкары на сегодняшний день мало изучены. Их относили к национальным меньшинствам Северного Кавказа, и процесс депортации сильно повлиял на численный состав этого народа.

Это вопрос и исторической справедливости, имеющий значения для многонационального Казахстана, переживающего модернизационные процессы.

Обсуждения.

О народах, которые были депортированы в Казахстан, написано немало работ как зарубежными, так и отечественными авторами. Депортированные в Казахстан чечено-ингуши активно исследуются и российскими, и казахстанскими историками (Уралов, 2004). В российской исторической науке более известна монография Лейли Арапхановой о спецпереселенцах ингушах. Книга Л.Арапхановой раскрывает депортацию чеченцев и ингушей источниками. В ней процесс депортации исследуется с первых дней и до возвращения на Кавказ. Одной из первых книг

о депортации народов в Казахстане была «Депортированные в Казахстан народы» (Депортированные, 1998). В книге К.Алдажуманов и Е.Алдажуманов написали разделы «Выселение народов Северного Кавказа и Калмыкии», «Балкарцы: без вины виноватые», «Ингуши и чеченцы: в памяти остается все». В последнее время изданы книги по истории чечено-ингушей в Казахстане. И потом опубликованы и другие исследования (Гунашев, 2009). Но, ученые-историки исследуют депортацию народов Северного Кавказа на общеказахстанском уровне, и почти не рассматривают эту проблему на уровне региональном. Мало представлены и в трудах исследователей регионов спецпереселенцы Северного Кавказа. Например, в диссертационной работе Н.А.Абуова «Депортации народов в Казахстан в 1936-1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей)» (Абуов, 2008) на спецпереселенцев из Северного Кавказа автор уделяет мало внимания. Используя документы Государственного архива Северо-Казахстанской области ученый поставил перед собой цель раскрыть историю депортации в Кокчетавскую область. Это привело к недостаточному исследованию чечен-ингушей данной области. Документы Государственного архива Акмолинской области не исследованы не и использованы им в полном объеме.

Конечно, в этих трудах в научный оборот введены новые документы об отдельных народах республики. Сборники документов казахстанских архивов по теме депортации чечено-ингушей изданы, но пока мало (Белая, 2004). В сборниках большое место занимают общие архивные документы, воспоминания и мемуары и т.д. Архивные документы местных архивов Казахстана почти не публикуются.

Депортация народов во время второй мировой войны была самой трагичной. Депортированных везли в товарных вагонах в Центральную Азию. Многие умирали в дороге от холода и голода. Среди них особенно можно выделить спецпереселенцев из Северного Кавказа.

Спецпереселенцы из Северного Кавказа были в основном чеченцы, ингуши и балкары. Чеченцы и ингуши были депортированы в соответствии с постановлением ГКО №5073сс от 31 января 1944 г. «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев в пределах Казахской и Киргизской ССР». Выселение балкарцев проводилось на основании постановления ГКО №5309сс от 5 марта 1944 г. «О выселении балкарцев и выделении для них продовольствия до нового урожая» (История, 2004: 404). Народный Комиссар внутренних дел СССР Л. Берия на постоянной основе сообщал о проведении операции по переселению народов И. Сталину (История, 2004: 409). 21-23 марта начальник отдела по спецпереселенцам НКВД М. Кузнецов подготовил доклады для заместителя комиссара Народного комиссара В. Чернышева о размещении прежде всего чеченцев и ингушей, позднее – балкар (История, 2004: 406-407).

Численность депортированных чеченцев и ингушей в Северном Казахстане затруднительно подсчитать. По данным российских архивов мы смогли уточнить точные данные спецпереселенцев.

По состоянию на 21 марта 1944 года всего в Казахскую и Киргизскую ССР прибыло и разгружено 180 эшелонов с общей численностью 494 456 чел., в том числе: в Казахскую ССР прибыло и разгружено 147 эшелонов с общей численностью 405 941 чел. В северный регион: Акмолинскую область - 22 эшелона, 59 988 человек; в Кустанайскую область - 17 эшелонов, 45 768 человек; в Северо-Казахстанскую область - 14 эшелонов, 39 021 человек; в Павлодарскую область - 16 эшелонов, 42 127 человек (История, 2004: 406). По состоянию на 23 марта 1944 г. всего в Казахскую ССР и Киргизскую ССР прибыло и разгружено 14 эшелонов с общей численностью 37 433 человек, в том числе в Казахскую ССР прибыло и разгружено 8 эшелонов в составе 21 235 человек. В северную область только в Акмолинскую область - 2 эшелона, 5221 человек (История, 2004: 807).

Итак, общая численность чеченцев и ингушев в Северном Казахстане -186 904 человек, а балкар - 5221 человек. Почти половина из прибывших в Казахстан чеченцев и ингушей отправлена в северный регион. Поэтому мы можем с уверенностью сказать, они составляли значимое место в истории спецпереселенцев Северного Казахстана.

Дальнейшая судьба была особенно трагичной. И думается нам, что в первую очередь, это связано с тем, что время было военное. И социально-экономическое положение страны было тяжелым. Во-вторых, казахское село не было готово принять столько людей одновременно. В-третьих, местная власть не хотела им помогать. Все эти факторы сильно повлияли на их размещение и материально-бытовые условия жизни в Северном Казахстане. Смертность среди них была высокая.

Вопросы приема и размещения спецпереселенцев были поручены местным организациям. Наряду с этим, местные организации предоставляли полную информацию Председателю Совета Народных комиссаров Казахской ССР Н. Ондасынову (Депортированные, 1998: 225) об условиях обустройства спецпереселенцев и условиями обеспечения для ведения сельского хозяйства. Но, как показывают архивные документы, на местах не были готовы к такому наплыву людей.

Расселение в Акмолинскую область. В этот период Акмолинская область являлась одной из экономически важных областей Северного Казахстана. В 1944 г. в Акмолинске насчитывалось уже 16 промышленных предприятий с 2800 рабочими, он превратился в новый арсенал, стабильно снабжавший фронт боеприпасами (Депортированные, 1998: 6 стр.). При передаче спецпереселенцев из Северного Кавказа людские ресурсы тоже множились на два.

С 7 по 23 марта 1944 года на территорию Акмолинской области было вселено 10991 семья или 49397 человек спецпереселенцев из Северного Кавказа. Они были расселены в 12 районах и городах Акмолинска и Степняка, то есть в 469 населенных пунктах (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.582. Л.2).

В разгар спецпереселения из Северного Кавказа центральная власть разделила Акмолинскую область на две части. По нашему мнению, контролировать обширную ее территорию было для нее очень затруднительно. В Акмолинской области было сконцентрировано большое количество промышленных объектов стратегического назначения, таких предприятий как Каззолото, заводов и железных дорог, в которых работали спецпереселенцы.

15 марта 1944 г. на севере региона образовалась Кокшетауская область. В связи с этим в ее состав из Акмолинской области передали Арык-Балыкский, Зерендинский, Рузаевский, Щучинский и Энбекшильдерский районы, а через 10 лет, 14 сентября 1954 г., туда же перешел и г. Степняк (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.6). Следует заметить, что во многих научных работах по истории спецпереселенцев не учитывался этот немаловажный факт.

Особое внимания следует обратить и на бытовые условия, повседневную жизнь народов. Отметим, что практически все бытовые проблемы этих народов были неразрешимой задачей с момента их расселения. По данным УНКВД Северо-Казахстанской области в течение 1944 года «умерли 1002 человека, в том числе: детей — 411, взрослых 191, стариков 400. Основные виды заболевания, за счет которых шла смертность, это тиф, дряхлость, а также заболевания, связанные с неприспособленностью к климату в связи с переселением» (Абуов, 2008: 13). В первые годы жизни на спецпоселении в процессе сложнейшей адаптации смертность значительно превышала рождаемость. С момента первоначального вселения и до октября 1948 г. у выселенных немцев (без трудовой армии) родилось 25 792 и умерло 45 275, у северокавказцев соответственно 28 120 и 146 892 (Земсков, 2003:

11). Высокая смертность была среди стариков и детей — самых уязвимых категорий населения. За девять месяцев из числа расселенных по области от заболеваний и истощения умерли почти 5% спецпереселенцев из Северного Кавказа.

Спецпереселенцы были размещены за счет уплотнения местного населения. В большинстве районов выделение целых домов для спецпереселенцев, как метод уплотнения местного населения вновь прибывшими, практиковался в меньших размерах и спецпереселенцы размещались совместно с местными жителями за счет уплотнения, при наличии в доме двух комнат. Например, в Кургальджинском районе из 316 домов, домохозяевами освобождены 280 домов. В этом районе жилплощадь 2 кв. метра на человека (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.63). В Шортандинском районе только 25% размещены в отдельных домах, а остальное в порядке уплотнения из совместной площади с колхозниками.

Самая худшая ситуация была в г. Степняке. Спецпереселенцы размещены по двум клубам, с целью предотвращения распространения эпидемии, сразу же была организована санобработка, после трехкратной санобработки через 10 дней врачами было разрешено размещение по квартирам (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.57). Размещение было произведено по четырем пунктам города: ирмовка, 3 район, новостройка и пилорама.

Архивные документы хорошо раскрывают позицию местных властей при хозяйственном устройстве спецпереселенцев. Только в Шортандинском районе всех спецпереселенцев приняли в колхозы а некоторым, хорошо работающим, выдали в качестве премии, обувь и валенки.

Если в колхозах и совхозах их разместили более или менее, то положение работающих люди на заводах, стройках и железных дорогах находилось в плачевном состоянии.

Местные органы власти не поддержали организацию бригад по строительству жилья. К примеру, в Шортандинском районе руководители райкома и райисполкома считали, что вопросами трудового и жилищного устройства спецпереселенцев должны заниматься коменданты и районное отделение НКВД, в целом, используя для этой цели репрессивные методы в противовес массово-воспитательной и разъяснительной работе (ГААО. Ф.1. Оп.1.Д.478. Л.2). На стройке №23 и на пятой дистанции пути Карагандинской железной дороги не создавались жилищно-бытовые условия для спецпереселенцев. В с. Ново-Черкасском, парторг, выдерживая линию, заданную райкомом, не давал возможности коменданту выполнять задания по организации бригад и подготовке строительства, считая эту задачу неактуальной, второстепенной.

На заводах области ситуация складывалась еще хуже. Самым крупным заводом в Акмолинской области был завод №317 в г. Акмолинске. В сентябре-октябре 1941 года из города Мелитополя Запорожской области Украины в город Акмолинск был эвакуирован Станкостроительный завод имени ОГПУ. Новый завод, созданный на основе эвакуированного оборудования, начал свою деятельность с ноября 1941 года под новым названием - Государственный Союзный завод № 317 имени ОГПУ [ГААО. Ф.1п. Оп.1. Д.241. Д.17-22). В период эвакуации Мелитопольский Станкостроительный завод имени ОГПУ находился в ведении Наркомата Станкостроения СССР, а затем был передан Наркомату Танкостроительной промышленности СССР. На основании распоряжения Совета Народных комиссариатов от 1 декабря 1941 года, за №2237-1024сс Государственный Союзный завод № 317 имени ОГПУ был передан в ведение Наркомата боеприпасов СССР, в системе которого находился до декабря 1945 г.

Как видим, этот завод был особо значимым для Казахстана, в том числе и для Акмолинской области.

29 февраля 1944 года на заседании Бюро Акмолинского горкома КП(б)

Казахстана обсуждали мероприятия по развитию завода №317. Постановили: «О мероприятиях по развитию завода № 317 на 1944 год». «Учитывая, что положение с рабочей силой для строительных объектов на заводе крайне напряженно, просить обком КП(б)К обязать сотрудника УНКВД тов. Проказа выделить из спецпоселков 200 человек рабочих для завода № 317» (ГААО. Ф.1п. Оп.1. Д.69. Л.71–97).

23 марта 1944 года завод №317 г.Акмолинска принимал спецпереселенцев 230 человек. В основном были балкары. 160 человек прошли санобработку, 70 человек были увезены без санобработки. Балкарцы были отвезены на завод и размещены в двух серых без полов помещениях (бывшие цеха ширпотреба). На второй или третий день по прибытию, заболело четыре человека сыпным тифом, причем по выздоровлению из больницы снова попали в общежитие оставленных переселенцев - создав угрозу себе повторным заболеванием и оставшимся здоровым. От создавшейся тесноты в помещениях общежития, и за невозможность дальнейшего пребывания переселенцев на заводе, по распоряжению директора завода Муравьева балкарцы переселены на подсобное хозяйство завода, и помещены в здание пионерлагеря, также не приспособленного для человеческого жилья. Отсутствовали нары и топчаны. В результате с 26 марта по 1 апреля из числа прибывших заболело сыпным тифом 5 человек. 2 апреля 1944 года директор завода Муравьев, ввиду должного открытия пионерлагеря, 1 мая дает распоряжение директору подсобного хозяйства Луганскому, балкарцев из здания пионерлагеря немедленно выселить в близстоящий коровник и приступить к ремонту здания пионерлагеря, и 159 человек, в том числе 59 детей были переброшены в коровник, где содержались в невыносимых условиях (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л. 55).

Все эти проблемы в следующем году вышли наружу. 24–26 февраля 1945 года в отчете о работе Акмолинского ГК КП(б) Казахстана на II-й городской партийной конференции обсуждали отчет завода №317. В работе завода имелись серьезные недостатки. Партийная и хозяйственная организация совершенно недостаточно ведут борьбу за качество выпускаемой продукции, за снижение брака, в результате этого брак составляет 12 процентов. Руководство завода и партийная организация слабо занимаются расширением завода. В результате не использованы основные средства, ассигнованные в 1944 году на расширение завода, – один миллион 800 тысяч рублей, особенно плохо используются средства, отпущенные на бытовое строительство, план которого выполнен всего на 27 процентов. Серьезным недостатком является невыполнение плана по производству запасных частей к тракторам и сельхозмашинам. План выполнен только на 56 процентов. Недостаточно проводилась работа среди молодых рабочих, в результате в 1944 году ушло с завода 120 человек (ГААО. Ф.1п. Оп.1. Д.857. ЛЛ. 64–65).

Теперь о заводе имени Ленина в г. Макинске. На станции Макинск был расположен завод им. Ленина. Уже в январе 1942 года завод выдал первую продукцию для фронта (ГААО. Ф. 1п. Оп.1. Д.857. Л. 61).

Завод имени Ленина жилой площади не имел, 180 человек спецпереселенцев были размещены в квартирах жителей ст. Макинка. «На заводе работает токарем спецпереселенец-одиночка Горбаков, который живет в самых плохих условиях, спит на голом полу, квартиры не имеет, из-за отсутствия белья не может сходить в баню, питается очень плохо» (ГААО. Ф.1п. Оп.1. Д.857. Л.62). Работающие на разъезде №94 железной дороги Акмолинск-Карталы 101 человек жили на площади в 70 квадратных метров. Там из 276 спецпереселенцев 25 больны сыпным тифом и помещены в городскую и районную больницы; 27 человек больны дистрофией с опухшими конечностями, истощены и освобождены от работы. При наличии столовой, где готовились горячие завтраки, обеды и ужины, спецпереселенцы не имели возможности купить еду, из-за отсутствия денег. С целью приобретения продуктов спецпереселенцы продавали все имеющиеся вещи

местному населению. Это послужило распространением тифа среди местного населения. 8 июля по указанию НКВД по Акмолинской области всех спецпереселенцев отправили в колхозы и совхозы.

Сыпной тиф как трагедия спецпереселенцев. Особое внимания следует обратить и на бытовые условия, повседневную жизнь народов. Отметим, что практически все бытовые проблемы этих народов были неразрешимой задачей с момента их расселения. Высокая смертность была среди стариков и детей — самых уязвимых категорий населения. За девять месяцев из числа расселенных по области от заболеваний и истощения умерли почти 5% спецпереселенцев из Северного Кавказа. Во многих районах Северо-Казахстанской области были выявлены нарушения как по нецелевому использованию материальных фондов, предназначенных для спецпереселенцев, так и по отказу им в помощи при хозяйственном устройстве.

Сыпной тиф был самым распространенной болезнью среди спецпереселенцев из Северного Кавказа. Сыпной тиф — инфекционная болезнь, характеризующаяся циклическим течением, лихорадкой, выраженной интоксикацией, розеолезно-петехиальной сыпью, поражением сосудистой и центральной нервной систем. Массовое распространение сыпного тифа обычно наблюдается во время войн, голода и других социальных потрясений, вызывающих резкое ухудшение гигиенических условий жизни (Малая, 1991: 5). Они заболели сыпным тифом еще в дороге в Казахстан, при прибытии им не была оказана должная медицинская помощь. Все это привело к ухудшению их состояния и смертности.

В марте среди спецпереселенцев заболело сыпным тифом 747 человек, в апреле - 1410 человек, в мае - 1894 человек. Особенно неблагоприятными районами по тифу являлись Шортандинский, Вишневский, Макинский, Молотовский и Сталинский (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.73). На 42 разъезде Карагандинской железной дороги с 20-30 июля заболело 80 человек из спецпереселенцев, на территории 4 участка, ст. Вишневка заболело 4 человека, на разъезде Шоптыкуль - 2 человека.

Почему люди болели сыпным тифом? В первую очередь, виновные директора заводов и управляющие трестами, начальники трестов. Они относились к спецпереселенцам бесчеловечно.

Ситуация в тресте «Каззолото» происходила и на руднике Степняк. После санобработки и начала размещения, а также трудоустройства со стороны руководства рудника и треста стали происходить всевозможные гонения лиц, которые не могли пойти на работу в силу их старости, дряхлости и многодетности, и даже руководство трестом и рудника намерало их не кормить (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.57). Из числа прибывших спецконтинента, выданного для работы руднику Степняк, в количестве - 723 человек, из которых умерло - 9 человек, сбежало - 2 человека, трудоспособных - 169 человек, детей - 400 человек.

Проблема с сыпным тифом дошла до Москвы. 5 апреля 1944 года вышло распоряжение Совнаркома СССР об обеспечении противоэпидемических мероприятий среди спецпереселенцев. В распоряжении указывалось: «Обязать Совнарком Казахской ССР (тов. Н.Ундасынова) принять решительные меры к ликвидации распространения сыпно-тифозных заболеваний среди спецпереселенцев и местного населения Казахской ССР, обеспечив развертывание дополнительной коечной сети в больницах и госпиталях, обслуживание госпитализируемых больных транспортом и первоочередное снабжение лечебных учреждений и дезинфекционных пунктов топливом». В Казахскую ССР откомандированы заместитель Нарком здраво Ковригин с бригадой врачей для оказания помощи Наркомздраву Казахской ССР и принятия мер по борьбе с сыпным тифом на месте» (Спецпереселенцы, 2007: 104-105).

Но это распоряжение не решило проблему с сыпным тифом. Например, в

Акмолинской области все еще оставалось без изменений.

На Карагандинской железной дороге творилось еще ужаснее. 19 июня 1944 г. в докладной записке сообщалось нечеловеческое отношение к спецпереселенцам: «обнаружено в яме на территории пятой дистанции пути Карагандинской железной дороги больная женщина спецпереселенка Северного Кавказа по фамилии Давлиева Эзимат, 45-50 лет, у больной после перенесенного сыпного тифа образовались пролежни в области креста величиной в диаметре 20 см., с поражением до мышечного слоя и 2 пролежни в области позвонковых костей верхних отростков диаметром 10 см каждая. Установлено, что больная с 26 мая имела посещение медработника, в течение остального времени всей болезни, больная находилась без надзора и ухода, больная в момент осмотра находилась в яме абсолютно непригодной для жилья. Хлебных карточек у больной и находившийся возле нее родственник не имеют, и в течении 2-3 дней сидят без хлеба и др. продуктов питания» (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.113).

Насколько безобразно относились к спецпереселенцам руководители стройки 23 (4 стройучасток) свидетельствует следующий факт: один из чеченцев был поставлен сторожем по охране кирпича недалеко от стройки, в течении длительного времени наличие этого сторожа не проверял, также никто не занимается вопросами снабжения его продуктами питания, в результате, во второй половине 1944 года этот сторож был обнаружен мертвым, когда умер этот сторож никто не знает, но наличие на нем трупных пятен свидетельствует о том, что он лежал мертвым несколько дней; по заявлению врача 4-го участка - Малясовой, чеченец умер от истощения, однако, актом по обнаружению трупа было констатировано, что смерть наступила в результате «прекращения» сердечной деятельности.

Во многих районах Акмолинской области были выявлены нарушения как по нецелевому использованию материальных фондов, предназначенных для спецпереселенцев, так и по отказу им в помощи при хозяйственном устройстве.

11 мая 1944 года в приказе Народного Комиссара внутренних дел Л. Берии (История, 2004: 41) был поднят вопрос о создании вновь специальной комендатуры и об усилении наблюдений за спецпереселенцами.

Начиная с мая государственные органы стали заниматься хозяйственным и трудовым обустройством спецпереселенцев из Северного Кавказа. Смертность среди них все еще оставалась высокой.

Власть и спецпереселенцы в Северном Казахстане. 17 мая 1944 года вышло решение ЦК КП (б) Казахстана «О трудовом устройстве спецпереселенцев Северного Кавказа» (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.113). Бюро обкома КП(б) Казахстана отмечает, что хозяйственно-бытовое устройство, трудовое использование спецпереселенцев и прием их в члены колхозов находится в неудовлетворительном состоянии. Например, на строительный участок №5 Сталинско-Магнитогорской магистрали переброшено из Кокчетавской области 1618 человек переселенцев, а жилплощади для их размещения совершенно не имеется (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.114). 18 мая 1944 года вышло Постановление Совнаркома КазССР «О выдаче скота спецпереселенцам» (Спецпереселенцы, 2007: 106). Работа по выдаче скота в Акмолинской области началась с 1 июня 1944 года. 28 июня 1944 года вышло решение исполкома Акмолинского областного совета депутатов трудящихся «О переселенческом строительстве» (ГААО. Ф.32. Оп.3. Д.23. Л.41). Исполком возложил на руководство хозяйственное обустройство и жилищное строительство для спецпереселенцев на председателей исполкомов городских и районных советов. Особое внимание обращалось на строительство жилищных домов для спецпереселенцев. А также в этот день утвердили решение исполкома «О ходе выборки продовольственной ссуды спецпереселенцам в Сталинском районе» (ГААО. Ф.32. Оп.3. Д.23. Л.70).

В Северном Казахстане условия жизни спецпереселенцев с каждым днем ухудшились.

1 июля 1944 года в донесении Наркома НКВД СССР Л.Берия «О переселении на постоянное место жительства в Казахскую и Киргизскую ССР жителей Северного Кавказа» ситуация в Казахстане описана полностью: «Основная масса спецпоселенцев выселялась на территорию Казахской ССР. Однако республиканские органы Казахской ССР не уделили должного внимания вопросам трудового и хозяйственного устройства спецпоселенцев Северного Кавказа. В результате бытовое обустройство спецпоселенцев в Казахстане и приобщение их к общественно полезному труду находилось в неудовлетворительном состоянии» (История, 2004: 110). Для наведения порядка в Казахскую ССР был командирован заместитель НКВД Круглов с группой работников.

5 июля 1944 года Управление НКВД по Акмолинской области отправило спецзаписку секретарю Акмолинского обкома КП(б) К. Жанбаеву «О трудовом и хозяйственном устройстве спецпереселенцев из Северного Кавказа по Шортандинскому району», «О трудоустройстве, трудовом использовании и политико-моральном состоянии спецпереселенцев Северного Кавказа, расселенных на территории Вишневого района», и 8 июля была отправлена такая же спецзаписка, но о «О недочетах в ходе хозяйственного устройства спецпереселенцев Северного Кавказа в Ново-черкесском районе» (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.186). Основная причина состояла в том, что хозяйственное освоение и жилищно-бытовое обустройство этого контингента находилось в неудовлетворительном состоянии. Райком и райисполком никаким образом не оказывали помощи спецпереселенцам.

По настоянию НКВД по Акмолинской области в колхозах «Борьба» - с. Петровка, «Путь Ленина» - с. Ново-Черкасска, в колхозе «Ундрус» началось строительство домов для спецпереселенцев. Как видим, в колхозах ситуация складывалась хуже. В колхозе «Борьба» - с. Петровка размещены 30 семей спецпереселенцев только 5 размещены в отдельных квартирах, остальные в уплотнении с колхозниками, хотели построить 14 новых домов. В колхозе «Путь Ленина» - с. Ново-Черкасска 35 семей только одной представлена отдельная квартира, остальные в уплотнении, там хотели построить 16 домов. В колхозе «Ундрус» 17 семей проживают на уплотнении, в условиях антисанитарии, там хотели 11 новых домов (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.3).

Все проблемы связанные с спецпереселенцами хорошо описаны в спецзаписках Управление НКВД по Акмолинской области секретарю Акмолинского обкома КП(б)К. В спецзаписках раскрыты проблемы с трудоустройстве, трудовом использовании, хозяйственном устройстве спецпереселенцев на местах. Сотрудники НКВД критиковали местные органы власти никак не поддерживали спецпереселенцев, не оказали организационно-технической поддержки. К примеру, 3 секретарь райкома Ново-Черкасском района Симанков приехал с. Петровку, где положение с хозяйством спецпереселенцев особенно тяжелое, не считаясь с этим, снял с работы по подделке самане и кирпича и послал на прополку. 5 июля 1944 года Вишневское районное отделение НКВД по Акмолинской области секретарю Акмолинского обкома КП(б)К отправило докладную записку «О трудоустройстве, трудовом использовании и политко-моральном состоянии спецпереселенцев Северного Кавказа, расселенных на территории Вишневого района» (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.180).

2 августа 1944 года для Облсполкомов и обкомов партии была послана телеграмма от Секретаря ЦК КП(б)К Ж.Шаяхметова, что меры, принимаемые по хозяйственному устройству спецпереселенцев являются совершенно недостаточными и не обеспечивают коренного изменения дел на этом участке (ГААО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.55). Самой острой проблемой была

проблема жилищного строительства. А также, несмотря на специальные предупреждения, факты перехода спецпереселенцев из одной отрасли народного хозяйства в другую не прекратились. Спецпроверкой установлено, что в большинстве районов не организована заготовка кормов для скота, получаемого спецпереселенцами, не проводится строительство скотодворов, тем самым создано тяжелое положение.

В тот же день, в г. Акмолинск, председателю городского совета Ковалеву пришла почтограмма о порядке выдачи скота спецпереселенцам Северного Кавказа («ГАО. Ф.32. Оп.3. Д.23. Л.63).

30 августа 1944 года в Акмолинскую область приехал инспектор Эвакопереселенческого управления Совнаркома КазССР Задовский. В информации он установил, что Исполнительный комитет облсовета депутатов трудящихся полностью выполняет постановление ЦК КП(б) К от 17 мая и 15 июня «О трудоустройстве спецпереселенцев» (ГАО. Ф.1. Оп.1. Д.478. Л.51). С сентября 1944 года в городе Акмолинске дома эвакопоселенцев начали выдавать спецпереселенцам. Председатель исполкома Акмолинского облсовета депутатов А.Раисов издал распоряжение выдать два дома по улице Революционной спецпереселенцам Т.Тунгаеву и А.Аушеву (ГАО. Ф.32. Оп.3. Д.23. Л.55).

21 октября 1944 года, учитывая все факты, указывающие на крайне неблагоприятное положение спецпереселенцев в расселенных колхозах, промышленности Акмолинский областной исполнительный комитет принял решение об улучшении материально-бытовых проблем спецпереселенцев (ГАО. Ф.32. Оп.3. Д.23. Л.17). Например, принять решительные меры по устранению недочетов; в течение октября месяца живущих на квартирах непригодных к зимним условиям принять меры вплоть до расселения за счет уплотнения местного населения; в целях ликвидации эпидемических заболеваний в октябре произвести поголовную санобработку всех спецпереселенцев; категорически запретить руководителям организаций, колхозов освобождать от работы спецпереселенцев; продовольственные фонды и стройматериалы использовать строго по назначению.

3 ноября 1944 года в целях трудоустройства спецпереселенцев в количестве 150 человек, проживающие на территории г. Акмолинска отправили в ФЗО на базе дорстроя треста Карагандинской железной дороги (ГАО. Ф.32. Оп.3. Д.23. Л.7).

Начиная с 1945 года началось усиление наблюдений за спецпереселенцами. 8 января Совет Народных Комиссаров СССР утвердил положение о спецкомендатуре при НКВД (Сборник, 1993: 18). В круг обязанностей спецкомендатуры входило обеспечение национальной безопасности, охрана общественного порядка, воспрепятствование побегам спецпереселенцев из мест проживания, а также наблюдения за условиями труда и ведения сельского хозяйства. В ведение Особого Совета НКВД входило рассмотрение таких преступлений – побег из мест проживания. Бандитизм, контрреволюция. 8 марта 1945 года вышло Постановление Совета Народных Комиссаров СССР «О правовом положении спецпереселенцев (Сборник, 1993: 113). В нем говорилось о том, что переселенцы имеют все права граждан СССР, однако имелся ряд ограничений. Из всех видов труда в обязанности спецпереселенцев входили лишь общественно полезные. В связи с этим совет депутатов трудящихся совместно с органами НКВД разработал меры по обеспечению спецпереселенцев работой в сельском хозяйстве, промышленности, строительстве, производственно-кооперативной деятельности организаций. Однако это не ограждало спецпереселенцев от кары, репрессий. За нарушение трудовой дисциплины спецпереселенцы привлекались к ответственности. Вместе с тем, спецкомендатура НКВД осуществляла строгий надзор за спецпереселенцами. У спецпереселенцев не было права без разрешения спецкомендатуры покидать районы проживания. Это расценивалось наряду с побегом, ответственность за

это приравнивалось к преступлению. В случае изменения состава семей и изменений с главами семейств были обязаны ставить в известность спецкомендатуру в течение трех дней.

Заключение. Следует отметить, что многое в социализации депортированных народов зависело от местного населения, принявшего спецпоселенцев в свои ряды, в свою этнокультурную среду. Конечно, первоначально это отношение было настороженное, а затем переросло в дружеские, о чем свидетельствуют многочисленные воспоминания людей. В данном случае именно воспоминания являются важным источником для осмысления межнациональных отношений этого периода.

Массовые насильственные переселения людей и народов явились частью репрессивной политики советского государства. Именно «наказанные народы» стали основой спецпоселенчества. Органы государственной власти следили за общественно-политическими настроениями депортированных народов, подавляли национальные и религиозные традиции. Еще одним важным аспектом в изучении спецпереселенцев является их трудовой вклад в развитие экономики Северного Казахстана. Однако, даже трудовые достижения, отмеченные наградами, не позволяли вывести их из состава спецпоселенцев.

Итак, исследование судеб репрессированных социальных групп и этносов все еще остается актуальной для Казахстана. Многие аспекты проблемы такие как повседневные практики этих народов, спецпереселенцев, протестные настроения в условиях тоталитаризма, межэтнические отношения, особенности политики государств в регионе требуют дальнейшего изучения и осмысления.

Список литературы:

Арапханова, 2004 - *Арапханова Л.Я.* Спецпереселенцы. История массовых репрессий и депортация ингушей в XX веке. Москва: Андалус, 2004. 319 с.

Аренд, 2004 - *Аренд Х.* О насилии. Мораль в политике. Москва: Изд-во МГУ, 2004. 147 с.

Абуов, 2008 - *Абуов Н.* Депортация народов в Казахстан в 1936-1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей). - Автореф. диссер. канд. истор. наук. Караганда, 2008. 20 с.

Белая, 1991 - *Белая книга* (из истории выселения чеченцев-ингушей. 1944-1957 гг.). Грозный - Алма-Ата, 1991. 235 с.

Земсков, 2003 - *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960. Москва: Наука, 2003. 306 с.

Гунашев, 2003 - *Гунашев А.А.* Чеченцы в Казахстане. - Алматы, 2003. 151 с.

Депортированные, 1998 - *Депортированные* в Казахстан народы. Алматы: «Арыс-Қазақстан», 1998. 428 с.

ГААО - Государственный архив Акмолинской области

Ермекбаев, 2009 - *Ермекбаев Ж.* Чеченцы и ингуши в Казахстане. Алматы: «Дайк-пресс», 2009. 508 с.

История, 2004 - *История сталинского ГУЛАГА»* конец 1920 –х – первая половина 1950-х годов: Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), Т.5. 2004. 459 с.

Малая, 1991 - *Малая* медицинская энциклопедия. - Москва: Медицинская энциклопедия, 1991. 560 с.

Некрич, 1978 - *Некрич А.* Наказанные народы. Нью-Йорк: Издательство «Хроника», 1978. 170 с.

От депортации, 2004 - *От депортации* к интеграции: документы и материалы, посвященные 60 - летию депортации чеченцев и ингушей в Казахстан: Международный фонд гуманитарной помощи «Нур» / Составители:

Е. Грибанова, А. Гунашев, А. Зулкашева, Л. Сапонова. Алматы: Дәуір, 2004. 256 с.

Спецпереселенцы, 2007 - *Спецпереселенцы* в Карагандинской области. Сборник документов и материалов. сост. Р.М. Жумашев, Л.В. Михеева. Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. 325 с.

Сборник, 1993 - *Сборник* законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Москва: Республика, 1993. 245 с.

Уралов, 2004 - *Уралов А.* (Авторханов А.). Народоубийство - убийство чечено-ингушского народа. Москва: Вся Москва, 1991. 79 с.

References:

Araphanova, 2004 - *Araphanova L.YA.* Спецпереселенцы. Istoriya massovyh repressij i deportaciya ingushej v XX veke [Special immigrants. The history of mass repressions and deportation of the Ingush in the XX century], Moskva: Andalus, 2004. 319 s. [in Russian].

Arend, 2004 - *Arend H.* Moral' v politike [About violence. - Morality in politics]. Moskva: Izd-vo MGU, 2004. 147 s. [in Russian].

Abuov, 2008 - *Abuov N.* Deportaciya narodov v Kazahstan v 1936-1957 gg. (na materialah Severo-Kazahstanskoj i Kokchetavskoj oblasti). PhD diss. [Deportation of peoples to Kazakhstan in 1936-1957 (on materials of the North Kazakhstan and Kokchetav regions). PhD diss. Karaganda, 2008. - 20 p. [in Russian].

Belaya, 1991 - *Belaya kniga* (iz istorii vyseleniya chechencev-ingushej [The White Book (from the history of the eviction of the Ingush Chechens. 1944-1957)]. 1944-1957 gg.), Groznyj - Alma-Ata, 1991. 235 s. [in Russian].

Zemskov, 2003 - *Zemskov V.N.* Specposelency v SSSR, 1930–1960 [Special settlers in the USSR, 1930–1960]. Moskva: Nauka, 2003. 306 s. [in Russian].

Gunashv, 2003 - *Gunashv A.A.* Chechency v Kazahstane [Chechens in Kazakhstan], Almaty, 2003. 151 s. [in Russian].

Deportirovannye, 1998 - *Deportirovannye v Kazahstan narody* [People Deported to Kazakhstan]. Almaty: «Arys», 1998. 428 s. [in Russian].

GAAO - Gosudarstvennyj arhiv Akmolinskoj oblasti

Ermekbaev, 2009 - *Ermekbaev ZH.* Chechency i ingushi v Kazahstane [Chechens and Ingush in Kazakhstan]. Almaty: “Dajk-press”, 2009. 508 s. [in Russian].

Istoriya, 2004 - *Istoriya stalinskogo GULAGA» konec 1920 –h – pervaya polovina 1950-h godov* [History of Stalin's GULAG “the end of the 1920s - the first half of the 1950s:]. Moskva: «Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya», 2004. 459 s. [in Russian].

Malaya, 1991 - *Malaya medicinskaya ehnciklopediya* [Small Medical Encyclopedia] (Medicinskaya ehnciklopediya, Moskva, 1991). 560 s. [in Russian].

Nekrich, 1978 - *Nekrich A.* Nakazannye narody [Punished peoples]. N'yu-Jork: Izdatel'stvo “Hronika”, 1978. 170 s. [in Russian].

Ot deportacii, 2004 - *Ot deportacii k integracii: dokumenty i materialy, posvyashchennye 60 - letiyu deportacii chechencev i ingushej v Kazahstan* [From deportation to integration: documents and materials dedicated to the 60th anniversary of the deportation of Chechens and Ingushs to Kazakhstan]. Almaty: Dәuір, 2004. 256 s. [in Russian].

Specpereselency, 2007 - *Specpereselency v Karagandinskoj oblasti* [Special settlers in the Karaganda region. Collection of documents and materials]. Sbornik dokumentov i materialov // sost. R.M. ZHumashev, L.V. Miheeva. Karaganda: Izd-vo KarGU, 2007. 325 s. [in Russian].

Sbornik, 1993 - *Sbornik zakonodatel'nyh i normativnyh aktov o repressiyah i rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij* [Collection of laws and regulations on repression and rehabilitation of victims of political repression]. Moskva: Respublika, 1993. 245 s.

[in Russian].

Uralov, 1991 - *Uralov A. (Avtorhanov A.). Narodoubijstvo – ubijstvo checheno-ingushskogo naroda* [People's murder is the murder of the Chechen-Ingush people], Moskva: Vsyazh, 1991. 79 s. [in Russian].

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
CONTEMPORARY HISTORY OF KAZAKHSTAN

IRSTI 03.09.55

Nursultanova L.¹

¹Doctor of Historical Sciences, Associate professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan, e-mail: 2012nura@bk.ru

**COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND SMALL AND
MEDIUM WESTERN EUROPE COUNTRIES**

The article considers multilateral relations between Kazakhstan and European countries such as Belgium, Austria, Sweden, Italy, Spain, Finland. Political-diplomatic and trade-economic relations between Kazakhstan and the European Union states are being analyzed. A large flow of Western investments in the national economy is being canceled. Over 40% of foreign investment in Kazakhstan came precisely from the states of the European Union. The European Union remains one of the main strategic partners. At the present stage, relations are based on mutual benefit, and have the character of long-term interests in the field of global regional security, economy and energy. The European Union is the main trading partner of Kazakhstan. Today, a legal framework has been established between Kazakhstan and the EU, and the necessary institutional mechanisms are in place to ensure cooperation in the technical, scientific and educational fields. International cooperation is considered as the most important instrument for the implementation of the Agreement, which fully applies to Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, Europe, politics, cooperation, investments.

Нурсултанова Л.¹

¹тарихғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор,
Л.Н. Гумилев Еуразия Ұлттық Университеті,
Астана қ., Қазақстан, e-mail: 2012nura@bk.ru

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КІШІ
БАТЫС ЕЛДЕРІМЕН ҢНТЫМАҚТАСТЫҒЫ**

Бельгия, Австрия, Швеция, Италия, Испания, Финляндия сияқты Қазақстан мен Еуропалық елдер арасындағы көп жақты қарым-қатынастар туралы мақалада Қазақстан мен Еуропалық Одақ елдерінің саяси-дипломатиялық және сауда-экономикалық байланыстары талданады. Ұлттық экономикаға Батыс инвестицияларының үлкен ағымы тоқтатылады. Қазақстандағы шетелдік инвестициялардың 40% -дан астамы Еуропалық Одақ елдерінен дәл келді. Еуропалық Одақ негізгі стратегиялық әріптестердің бірі болып қала бермек. Қазіргі кезеңде қатынастар өзара тиімділікке негізделген және жаһандық өңірлік қауіпсіздік, экономика және энергетика саласындағы ұзақ мерзімді мүдделер сипатына ие. Еуропалық Одақ Қазақстанның негізгі сауда әріптесі болып табылады. Бүгінде Қазақстан мен ЕО арасында құқықтық негіз қалыптасты. Техникалық, ғылыми және білім беру саласындағы ынтымақтастықты қамтамасыз ету үшін қажетті институционалдық механизмдер бар. Халықаралық ынтымақтастық Қазақстан үшін толықтай қолданылатын Келісімді жүзеге асырудың маңызды құралы болып табылады.

Кілт сөздер: Қазақстан, Еуропа, саясат, ынтымақтастық, инвестициялар.

Нурсултанова Л.¹

¹доктор исторических наук, ассоциированный профессор,
Евразийский Национальный Университет им.Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан, e-mail: 2012nura@bk.ru

СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА С МАЛЫМИ И СРЕДНИМИ ЗАПАДНО-ЕВРОПЕЙСКИМИ СТРАНАМИ

В статье рассмотрены многосторонние отношения между Казахстаном и европейскими странами такими как, Бельгия, Австрия, Швеция, Италия, Испания, Финляндия. Анализируются политико-дипломатические и торгово-экономические связи между Казахстаном и государствами Европейского союза, отмечается большой поток западных инвестиций в национальную экономику. Свыше 40% иностранных инвестиций в Казахстан пришли именно из государств Европейского Союза. Европейский Союз остается одним из главных стратегических партнеров. На современном этапе отношения базируются на взаимной выгоде, и имеют характер долгосрочных интересов в сфере глобальной региональной безопасности, экономики и энергетики. Европейский Союз является основным торговым партнером Казахстана. Ныне между Казахстаном и ЕС сформирована правовая основа и действуют необходимые институциональные механизмы для обеспечения сотрудничества в научно-технической и научно-образовательной сферах. Международное сотрудничество рассматривается как важнейший инструмент реализации Соглашения, что в полной мере относится и к Казахстану.

Ключевые слова: Казахстан, Европа, политика, сотрудничество, инвестиции.

Introduction

Kazakhstan and the European Union have been fruitfully cooperating since 1995. During this period, both sides have done colossal work to bring their positions closer on many issues, not only to their relations but also to problems of international importance. The relevance of the study chosen by us is due to the fact that Kazakhstan is a country with a market economy that has attracted foreign direct investment. International experience shows that many states have passed the way of attracting FDI.

Long-term cooperation with a stable, prosperous and united Europe fully meets the national interests of Kazakhstan, is consistent with the goals and objectives set in the Country Development Strategy until 2050 and the Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan. According to President Nursultan Nazarbayev, the signing of the agreement on enhanced partnership and cooperation between Astana and Brussels opens a new chapter in Kazakhstan's relations with the European Union.

Methodology

The theoretical and methodological basis of the article consists of general scientific methods to which historical, analytical, and statistical methods relate. A systematic approach to the study of historical processes, allows us to trace the transformation of political and economic events in international relations. Statistical analysis shows quantitative and qualitative characteristics of economic cooperation between Kazakhstan and individual countries of Western Europe. The historical approach is due to the fact that it was necessary to analyze the evolution of relations for more than 20 years.

Literature review

Studies on this topic cover a wide range of issues. Domestic and foreign authors highlight in their works various aspects of multilateral cooperation of Kazakhstan with European countries.

Documents “Partnership and Cooperation Agreement of the Republic of Kazakhstan and the EU” of 1999, “The Way to Europe” for 2009-2011, “Kazakhstan’s Way – 2050” and “The Concept of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2014-2020” are a strategic documents defining the directions of foreign policy, in which the EU is noted as one of its priorities.

Topical issues of Kazakhstan’s relations with the European Union are being developed by M.T. Laumulin, which includes foreign and domestic policies of European countries, priority areas of cooperation, security issues.

In the article of Issayev K.D. “The Republic of Kazakhstan and the European Union: the main stages of cooperation for 15 years of Kazakhstan’s independence” the main events in a historical retrospective are analyzed. (Issayev K.D., 2007: 204).

Chebotaev A.E. and Gubaidullin M.Sh. in their monograph “The Strategy of the European Union in Central Asia for 2007-2013: Provisional Results” analyze the implementation of this document; assess the preliminary results, forecasts further possible prospects for the EU policy in this direction. The authors draw a line under the twenty-year cooperation of the two regions and indicate the main milestones of their mutual relations. (Chebotaev A.E., Gubaidullin M.Sh. 2013: 184).

The work of Kurmanguzhin R.S. “The Republic of Kazakhstan – the European Union: Kazakhstan Initiatives for Cooperation with the European Union (2000-2010)” is detailed and objectively approaching to the problems and prospects of the relationship between the RK and the EU, it specifies the main points of contact between the interests of both sides and analyzes a ten-year period of mutual dialogue. (Kurmanguzhin R.S. 2014: 176).

Also issues of this topic are engaged Abdullin D., Bayzakova K., Abilmalikov K. and others.

Among Russian scientists we note N.Yu. Kaveshnikov, Yu.I. Rubinsky, S.N. Miroshnikov. European authors G. Gromadzki, A.L. Blinken, A. Rahr explore separate aspects of this topic.

Main part

The multilateral contacts occurred with the countries of Northern Europe and Benelux are important. These highly developed industrial-agrarian states came to the forefront on many indicators of market economy, social sphere and education.

In recent years, relations between Kazakhstan, Norway, Denmark and Sweden intensified in various areas.

On April 15-17, 1998, the Prime Minister of the Kingdom of Belgium, Jean-Luc Deun, paid an official visit to the Republic of Kazakhstan. Negotiations were held with the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev and Prime Minister N. Balgimbaev in a narrow and expanded format. During these meetings, as well as an official dinner hosted by the President of Kazakhstan in honor of the distinguished guest, the parties discussed a number of the most important issues of the state and prospects for the development of bilateral relations, internal political, economic and social situation in the Republic, Kazakhstan’s relations with its neighbors in the region and the Commonwealth of Independent States, as well as general foreign policy and foreign economic activity of Kazakhstan and Belgium.

In his speeches, the Belgian Prime Minister highly appreciated the domestic and foreign policies of Kazakhstan’s leadership, emphasizing the priority of the Republic of Kazakhstan in Belgium’s strategic plans for the development of mutually beneficial cooperation with the states of the Central Asian and Caspian regions.

It should be noted especially the information of the Belgian side on the completion by Belgium of the procedures necessary for the performance of the Agreement on Partnership and Cooperation between the Republic of Kazakhstan and the European Union, signed in January 1995, repeatedly voiced at the meetings. Thus, Belgium became the 13th

member state of the Union, which ratified the Agreement.

During the talks with the high guest, the Belgian side was also ready to provide the necessary support and share its experience with Kazakhstan in the development of small and medium business, transport and communications systems, and the development of innovative activities. The special attention of the Kazakh side was also drawn to the prospects of cooperation with the largest oil Belgian company Petrofina, which was already active in Azerbaijan and showed interest in developing the market of the republic, as well as the company SimeneAtea Belgium, which recently launched the construction of a communication line from the southern regions republic (South-Kazakhstan region) to its north-western border with access to Russia.

At the meeting, in a narrow circle from the Kazakh side N.Abykaev, K.Tokayev, A.Khamzayev and Ambassador A.Kyrbasov took part.

As a significant step forward in the development of bilateral relations, both sides regard the signing, during the visit, of the Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Belgian-Luxembourg Economic Union on Promoting and Mutually Protecting Investments and the Convention between the Republic of Kazakhstan and the Kingdom of Belgium on the avoidance of double taxation signed by the Prime Ministers of the two countries on income and capital.

J.L.Dean also visited a number of objects transferred by the Kazakh side to the concession of the large Belgian company "Tractebel" and met with representatives of Belgian companies working in the republic. In addition to Kazakhstan, during his tour, the Prime Minister of Belgium also visited Azerbaijan and Uzbekistan. (APRK.1998: 94).

Austria is one of the leading trade partners of Kazakhstan: among the EU countries it ranks 4th in terms of bilateral trade. In turn, the Kazakhstan is the second trading partner for Austria among the CIS countries (after Russia).

Kazakhstan worked with representatives of Austrian business circles on priority investment projects to attract foreign capital to the economy of the republic, incl. in the Karaganda region.

According to the available information, Austrian companies and banks were interested in the project for a mini-metallurgical plant with an annual output of 500 thousand tons of steel products. With regard to this project, preliminary negotiations with the Austrian side ("Fest-Alpine") were carried out and design and technical documentation of the Deputy Director of the "akim of the region Yurkin V.B.

In our opinion, potential investors could be interested by following projects:

- organization of production of copper pipes on the basis of "Temir men mys" with a capacity of 10-12 thousand tons per year, the cost of the project was 87 mln USD;
- on the basis of the same "Temir men mys" - plant for the production of steel pipes with a capacity of 100-120 thousand tons per year, the cost of the project is 55 mln USD;
- a project to complete the construction and reconstruction of Karaganda "Sary-Arka" Airport, costing \$ 50 mln USD;
- Construction of the Center for Prosthetics and Rehabilitation of the Disabled, including a factory for the manufacture of prostheses of the upper and lower extremities, cost - 1.5-5.0 mln USD;
- a project for extraction and processing of iron and iron-manganese ores valued at \$ 110 - 131.6 mln USD. (APRK. 1998: 93).

On June 16, 1997 the Kazakh-Austrian Forum "Economic Partner - Kazakhstan" was held, in which 55 representatives of the joint company took part. At that time about 25 Austrian firms were accredited in Kazakhstan. (APRK. 1998: 102).

On October 22, 2012, during the official visit to the Republic of Austria, President NursultanNazarbayev met with Federal President H. Fischer. During the talks in a narrow and enlarged format, the sides discussed prospects for strengthening political, trade-economic and cultural-humanitarian cooperation between the two countries, as

well as topical issues on the international agenda. Following the talks, an agreement was signed between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Austria on international road transport of goods. The President of the Republic of Kazakhstan met with President of the National Council of the Parliament of the Republic of Austria B. Prammer. The meeting discussed the expansion of political interaction between Kazakhstan and Austria. The sides also noted the importance of developing contacts between the legislative bodies of the two countries to strengthen inter-parliamentary ties.

The President of the Republic of Kazakhstan met with experts of the European Union on scientific and technological innovation cooperation between Kazakhstan and the EU. Yu. Sanders, the curator of the Directorate General for Research and Innovation of the European Commission, M. Horvath, the head of the group of international experts on the project "Expert evaluation of the innovation system of Kazakhstan" and J. Hochgerner, the Chairman of the Center for Social Innovations of Austria, took part in the meeting. During the meeting, the presentation of the project "Expert evaluation of the innovation system of Kazakhstan" was held, as well as the current state and prospects for the development of cooperation between Kazakhstan and the EU in the innovation and scientific and technological spheres were discussed.

The President of the Republic of Kazakhstan met with President of the Economic Chamber of the Republic of Austria K. Leitl. During the conversation, topical issues of development of cooperation in the sphere of small and medium business, as well as assistance of the Austrian side in diversifying the economy of Kazakhstan were discussed.

The presidents took part in the opening of the Kazakh-Austrian business forum. Before the forum the heads of state visited an exhibition of industrial companies in Austria, where they inspected the Kazakh-Austrian business projects. In his speech at the business forum, the President of Kazakhstan expressed his confidence that the forum would make a significant contribution to the expansion and deepening of mutually beneficial relations between business circles of both countries and invited representatives of Austrian business to participate in the upcoming May 2013. VI Astana Economic Forum.

As a result of the business forum, memorandums on the establishment of the Kazakh-Austrian Business Council, cooperation between the Chamber of Commerce and Industry of the Republic of Kazakhstan and the Institute for Economic Development of the Economic Chamber of the Republic of Austria, mutual understanding between JSC "National Oil and Gas Company "KazMunayGas" and the Austrian oil concern "OMV. " It should be noted that there are about 10 thousand companies with participation of foreign capital in Kazakhstan. (//Diplomatic Herald, 2012: 106).

An effective mechanism in the field of bilateral economic cooperation is the Kazakh-Austrian intergovernmental commission for economic, agricultural, environmental, industrial, technical and technological cooperation (co-chairs: Deputy Foreign Minister of the Republic of Kazakhstan A.Volkov and Vice-Minister of Science, Research and Economics of the Republic of Austria Mrs. B. Girlinger).

The 6th meeting of the Commission was held in Astana on March 17, 2015, within the framework of the IPC there was also a regular meeting of the Kazakh-Austrian Business Council with the participation of representatives of firms and companies of the two countries covering a wide range of bilateral economic cooperation. The holding of these events gave an additional impetus to economic ties, contributed to filling them with concrete content.

The Roadmap was adopted for further economic cooperation, including a list of 36 priority projects for a total of about 400 million euros. Among them, the projects of such well-known companies as "OMV", "Kapsch", "Strabag", "Bertsch", "Por", "Siemens", "Swarovski", "VAMED", "Doppelmayr", "Christof Group".

Some firms were included in the delegation headed by the Second President of the

National Council of the Austrian Parliament K. Kopf, who visited RK on May 22-23, 2015, as part of the VIII Astana Economic Forum (AEF). Possessing advanced technologies and modern innovations, Austrian firms have the opportunity to participate in specific projects in Kazakhstan, implemented within the framework of the new economic policy of “NurlyZhol”, as well as the Hundred Steps nation plan.

In particular, the participation of Austrian companies in the implementation of projects in the energy sector was discussed in detail during the visit to Austria on September 14-15, 2015 by the Minister of Energy of Kazakhstan V. Shkolnik in the framework of his meetings and negotiations with the leaders of Austrian business, as well as visits to certain regions of Austria. (Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. <http://mfa.gov.kz>).

Good prospects for Austrian companies with extensive experience in the construction of sports facilities and the organization of various sports events, opens the upcoming winter Universiade in Almaty in 2017.

The Embassy is consistently working to expand ties between the regions of the Republic of Kazakhstan and the federal lands of Austria. In the federal state of Styria there is an honorary consulate of the Republic of Kazakhstan. The parties prepared a Memorandum of Cooperation between the East Kazakhstan region and Styria. In May 2015, a delegation of the federal state of Styria visited the EKR, during which the parties exchanged letters on the entry into force of this Memorandum. The issues of establishing partnerships between Astana and Vienna, as well as the regions of Kazakhstan and the federal states Vorarlberg, Carinthia, Upper Austria are being studied. The expansion of the Institute of Honorary Consuls of Kazakhstan in Austria will serve to strengthen regional ties.

The first step in the development of the Kazakh-Swedish trade and economic relations was the “Days of Sweden in Kazakhstan”, which took place on 23-25 March 1994 in Almaty. The Swedish delegation, which included representatives of 16 industrial and commercial firms, was headed by Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Kingdom of Sweden in Kazakhstan E. Berner. During the visit, the Agreement on Trade Relations between the Republic of Kazakhstan and the Kingdom of Sweden was signed (entered into force on September 1, 1994) and the opening of the Swedish House in Almaty was held.

On March 19, 1997, Kazakhstan and Sweden signed an intergovernmental convention on the avoidance of double taxation and the prevention of evasion of taxes on income and capital (entered into force in October 1998).

Work continued on the development of the contractual framework for bilateral relations, an Intergovernmental Agreement on International Road Transport and an Agreement on air services between the governments of the Republic of Kazakhstan, Sweden, Norway and Denmark (the initialing of the latter was held on 26.04.1996 in Almaty), as well as an agreement on cooperation between the Chamber of Commerce and Industry (CCI) of the Republic of Kazakhstan and the Stockholm Chamber of Commerce. CCI of Kazakhstan had (23 commercial offers, including 6 for imports and 17 for exports.

The main articles of the Kazakhstani export to Sweden are mineral fuel, oil, non-ferrous metals, lead and articles thereof, equipment. Kazakhstan supplies chemical products, electrical equipment, pumps, generators, mineral fuel, oil and oil products to Sweden.

More than 15 joint ventures (JV) with participation of Swedish capital were registered in the RK, of which three were acting – “Interpuls”, “Interprom”, “Meruert”. In general, the JV is focused on the extraction and processing of minerals, construction and installation, commissioning and processing of resources.

More than 15 Swedish companies are accredited in Kazakhstan, including “Erickson”, “Volvo”, “ABB”, “Euromin”, “LandraAB”, “Sandvik”, “Electrolux”, “Sadkora”,

“Dikomb - Pasber Trading”.

In 1998-1999 years. Kazakhstan side carried out a number of measures to further strengthen interstate contacts. Among them - the working visit of the Ambassador of Kazakhstan K. Saudabayev to Sweden in February 1998, the visit of the first vice - minister E. Idirisov to Stockholm, during which negotiations were held with the Deputy Secretary of State of the Ministry of Foreign Affairs (MFA) of Sweden A. Björnner and the Director of the Department of Central and Eastern Europe L. Grundberg, the issues of activation of the Kazakh - Swedish cooperation were discussed in detail. The Foreign Ministry of Sweden noted that the new government of the country has designated its foreign trade policy with the countries of the Caspian region, first of all with Kazakhstan, as one of the priority directions of its activity.

In order to expand trade and economic cooperation, the Embassy of the Republic of Kazakhstan jointly with the Trade Council of Sweden prepared and held in Stockholm in February 1998 a round table “How to Do Business in Kazakhstan”, which was attended by representatives of energy, telecommunications, transport and banking sectors of the economy. During the business seminar, the State Secretary of the Ministry of Industry and Trade of Sweden, I. Gustafson, announced the readiness of the relevant ministries and departments of Sweden to provide the necessary support to companies wishing to invest in the Kazakhstan market and provide state export credit guarantees for specific projects of Swedish companies in Kazakhstan, if necessary.

In February 1999, the Embassy organized a visit to Sweden by Minister of Transport, Communication and Tourism of the Republic of Kazakhstan S. Burkitbaev. During the visit, an agreement was reached on the possibility of creating an enterprise in Kazakhstan to assemble urban and intercity buses, which will be oriented not only for the needs of the country, but also for export abroad. As a result of the negotiations, a Memorandum was signed between the Ministry of Transport of the Republic of Kazakhstan and the company “Volvo”.

The Embassy established a working contact with the Ministry of Industry and Trade of Sweden, the Agency for State Export Credit Guarantees (EKN).

Great interest in Kazakhstan was shown by the Swedish Organization for International Cooperation and Development (SIDA), which expressed its readiness to assist in the training of qualified personnel in environmental protection and land management (corresponding invitations were forwarded to the Center through the Embassy of the Republic of Kazakhstan).

Readiness for cooperation was expressed by the Swedish International Fund (Swedfund International AB), which has more than 100 JV in 40 countries. Swedfund provides JV loans with good potential and high profit. At the same time, one of the mandatory conditions for investing is the participation in the project of a Swedish company investing its capital in the project.

Cooperation was strengthened with the largest Swedish companies “Erickson” and “Volvo”, which had long-term plans in the republic. So, “Erickson” was working on establishing in the southern capital of digital cellular communications GSM. Taking into account specific Kazakhstani conditions, the company has developed the possibilities of cellular telecommunications and communications.

In the field of agriculture, active work was carried out with the world famous Swedish company Alfa Laval Agri, which is considered the recognized leader in providing agricultural producers with modern high-quality equipment for the production, storage, processing and packaging of milk. The company implemented a project to create integrated dairy farming in the Almaty region.

The Embassy conducted negotiations with the company “Scania”, which is the largest company in the world and the third in Europe for the production of trucks. In particular, the projects of purchase of trucks on leasing basis were discussed. The active intention

to develop trade and economic cooperation was expressed by representatives of the company “Svedala”, which operates in more than 40 countries around the world, supplying a wide range of equipment and special vehicles for the construction of roads and mining enterprises. (APRK. 1999: 147-150).

The Swedish companies took an active part in the conference “Kazakhstan is the new capital of the new millennium” organized by the Embassy of the Republic of Kazakhstan in June 1999. The leadership of “Volvo” and “Ericsson” met with the head of the Kazakhstan delegation, Vice-Premier K. Tokayev.

Thus, we can talk about creating a certain basis for expanding bilateral cooperation, the strengthening of which required maintaining a constant momentum in the development of trade and economic relations.

The speeches and questions of businessmen showed not only great interest and a desire to cooperate in Kazakhstan, but also the adequacy of information about our country. Appropriate answers were given on the widest range of issues: from the reasons for the transfer of the capital to the most rational route from Stockholm to Akmola.

On the same day, the Ambassador met with the State Secretary of the Ministry of Industry and Trade of Sweden, Ivonne Gustafson, who was informed about the political and economic reforms in Kazakhstan, prospects for its further development as defined by the Kazakhstan 2030 strategy. I. Gustafson stressed the great potential of the two countries, which is the basis for a multifaceted mutually beneficial cooperation. (APRK. 1999: 1-7).

The sides also discussed the possible assistance provided by the Swedish International Development Cooperation Agency (SIDA) to Kazakhstan to train qualified personnel in the field of environmental protection and land management.

During the “Presentation of Kazakhstan” conference in Italy, meetings and negotiations were held between the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan S.V. Kulagin and President of International Fund for Agricultural Development (IFAD) FavziUl-Sultan and representatives of a number of Italian companies and companies interested in cooperation with Kazakhstan in the production and processing of agricultural products

In an interview with IFAD President FawziUl-Sultan, held in a warm and friendly atmosphere, the sides exchanged views on the most acceptable areas and forms of bilateral cooperation. Based on the organization’s priority goals and objectives in assisting the vulnerable, a mutual understanding was reached on the possibility of cooperation between the parties in the field of assisting small-scale farmers and private owners in the development of agricultural production. In this regard, it was stressed that the IFAD system of providing small loans can play a significant role in increasing the entrepreneurial activity of low-income rural population, improving living standards and ensuring sustainable development of agriculture in countries. The IFAD leadership decided to send a group of representatives of the organization to Kazakhstan in order to study the state of the agriculture of the Republic of Kazakhstan on the spot and prepare recommendations on the directions and forms of cooperation.

In connection with the changes introduced in the classification of the member countries of the organization, the President of IFAD was requested to send an additional instrument on Kazakhstan’s accession to the Treaty establishing IFAD.

At a meeting with the Deputy Director General of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), David Kharsharik, issues of Kazakhstan’s interaction within the organization and prospects for bilateral cooperation were discussed.

The head of the organization informed about the activities of Food and Agriculture Organization, its goals and principles of cooperation with the member countries of the organization. It was noted that with the accession of the RK to the organization it is necessary to decide on the appointment of the official representative of the country to FAO, and also expressed the desire to increase the participation of experts in agriculture of

Kazakhstan in meetings and meetings held within the framework of the FAO program of activities.

During the presentation, was working meetings of the Minister of Agriculture Kulagina S.V. with representatives of 22 Italian companies and companies interested in developing cooperation in the field of agricultural production. The range of services offered by companies was very diverse: from the supply of equipment and technology, the exchange of technologies to the creation of joint ventures and the implementation of projects in the agro-industrial complex “turnkey” according to the scheme “from field to counter.” In general, the proposals were of some interest, and an agreement was reached on their consideration by the specialists of the Ministry of Agriculture and further informing them about the prospects for cooperation with them. (APRK. 1999: 114).

In 2007 The Business Council of Kazakhstan and Italy was established, which has been fruitfully working to this day.

According to official data, the commodity turnover between the RK and Italy in 2013 amounted to 16.2 bln USD (exports - 15.2, imports - 993 mln USD). For 2014 - 17.09 bln USD (exports - 16.05, imports - 1.04 bln USD); For the first quarter of 2015 - \$ 2.7 bln USD (exports - 2.4, imports - \$ 303 mln USD).

Italy still ranks third among the countries trading partners of the Republic of Kazakhstan (the share in the total commodity turnover of the Republic of Kazakhstan for 2014 was 22.0% (after China and Russia) and the first - among European countries).

An Intergovernmental Working Group (IWG) on Industrial and Economic Cooperation and Exchange was established to develop Kazakh-Italian trade and economic relations.

One of the important events of 2014 was the approval by the Head of State of the Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2014-2020, which continues the course of multi-vector, balanced and firm upholding of the country's national interests.

According to the National Bank of the Republic of Kazakhstan, the total volume of Italian investments for 1994-2012. amounted to 5.9 bln USD.

More than 200 Italian companies are currently operating in Kazakhstan. Cooperation develops in almost all areas, including development of mineral deposits, processing of agricultural products, food and light industry, agricultural machinery, energy, production of consumer goods.

Kazakhstan today is interested in the experience of development of the leading sectors of the Italian economy: machine building, metallurgy, agro-industrial sector, chemical and petrochemical, light, food industry, furniture, tourism and fashion. Italy has a serious innovative potential in alternative energy and other spheres. Joint work, projects in high-tech industries would further strengthen our partnership.

Trade and economic relations between Kazakhstan and San Marino retain positive dynamics. According to the Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan, in 2013 the volume of trade between the countries amounted to 1732.3 thousand USD.

In 2013, within the framework of strengthening bilateral economic relations in the Republic of San Marino, a bilateral business forum was held, during which representatives of the business community were presented with ample opportunities formed in the context of the integration processes of Eurasia, the dynamically developing national innovation potential Kazakhstan preferences for foreign business and investment. San Marin businessmen participated in the implementation of technological and infrastructure projects in preparation for and holding the International Specialized Exhibition «EXPO-2017».

Diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Malta were established on February 4, 1993. To date, political contacts between Kazakhstan and Malta are carried out mainly within the framework of international organizations, planned contacts and consultations of diplomats of the two countries.

In February 2013, the Ambassador of the Republic of Kazakhstan met with the

President of Malta J. Abel and the Speaker of the Parliament M. Frendo, a bilateral business forum was organized and held.

Kazakhstan's cooperation with international organizations such as the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), the World Food Program (WFP) and the International Fund for Agricultural Development (IFAD) deserve special attention. Aware of the extreme importance of cooperation with Kazakhstan, one of the world's largest producers of grain crops, these organizations are interested in further developing cooperation with our country in such topical areas as ensuring food security, using the opportunities of the Republic of Kazakhstan to supply environmentally friendly and competitive products to world markets, active implementation of Kazakhstan's capacity to provide various kinds of assistance to countries in need. For Kazakhstan, in turn, these organizations are of considerable interest in the context of implementing the state's innovative policy in the agrarian sector and using consolidated funds to address agrarian issues and alleviate the food needs of rural residents. (Elmesov A. 2014: 54-60).

Relations between Kazakhstan and Spain were established on February 11, 1992. As of January 1, 1994, 3 JV were registered: «Agro» in the East Kazakhstan region is oriented to the production and processing of fruit and vegetable products. “EreroPuntès” is engaged in the introduction of mining equipment and trade.

The trading house of the Republic of Kazakhstan opened in Madrid, in February and November 1994, the Days of Spanish Trade were held in Almaty, in November 1996 a seminar “Economic Relations with Spain” was held.

In February 1997, the first meeting of the Kazakh-Spanish intergovernmental commission for cooperation in the field of economy and industry was held in Madrid.

In 1997, a license was issued for the MG series No. 992 (oil) for the right to use subsoil and an agreement was signed between the Republic of Kazakhstan and the oil company Repsol Exploration, SA. (Spain) and Enterprise Oil Exploration Limited for exploration and production of hydrocarbons in the Baiganinsky contract area of Aktoberegion. (APRK. 1997: 38).

On February 6, 2013, during a working visit to the Kingdom of Spain, the head of state, N. Nazarbayev, met with the Prime Minister, M. Rajoi. The meeting discussed a wide range of issues of bilateral cooperation in trade, economic and investment spheres, as well as an exchange of views on topical issues of the international agenda.

On the same day, the Head of State met with King Juan Carlos I of Spain. During the conversation, the sides exchanged views on the state and prospects of cooperation between the two countries in the cultural and humanitarian sphere, in the field of tourism and international politics. At the end of the meeting, N.A. Nazarbayev awarded Juan Carlos I with the Order “AltynKyran” for his special contribution to the strengthening and development of the Kazakh-Spanish relations.

For 2015, the trade turnover between the RK and Spain amounted to 1.44 bln USD (exports - 1.22, imports - 220 mln USD), for 2014 - 2.741 bln USD (exports - 2.363 , import - 378 mln USD), for 2013 - 2,348 bln USD (exports - 1,844, imports - 504 mln USD).

For the period from 2005 to September 2015, gross inflow of direct investment from Spain to Kazakhstan amounted to \$ 182 mln USD, gross outflow - \$ 14.1mln USD.

Many leading Spanish companies continue to work successfully in Kazakhstan, including “Talgo”, “Repsol”, “Maksam”, “Indra”, “Airbus Military”, “Teltronic”, “Imabeberika”, “MYRE”, “Inditex”, “Eptisa”, “TYPSA”, “Grupo AGEM”, “OHL”, “INECO”, “IDOM”, “Globaltec”.

After the establishment of diplomatic relations between Kazakhstan and the Republic of Finland on May 13, 1992, all the contacts that existed before that developed within the framework of Soviet-Finnish relations acquired a bilateral character.

In accordance with the intergovernmental agreement on trade and economic

cooperation, signed on September 29, 1992, a mixed commission was created. The first joint meeting of this commission was held on September 16-19, 1993. (Tokayev K.K. 2008: 135).

On April 17, 2013, the Head of State met with President of the Republic of Finland S.Niniste, who arrived in Kazakhstan on a state visit. During the talks in a narrow and enlarged format, the state and prospects of bilateral cooperation in the economic, political, cultural and humanitarian spheres were examined. Particular attention was paid to further deepening trade and economic ties, expanding the participation of Finnish business in projects to diversify the Kazakh economy, transfer of technology. In addition, the sides exchanged views on a wide range of international issues, including the situation in Afghanistan and the Middle East. Following the results of the talks, intergovernmental agreements on cooperation for the development of the “green economy”, in the sphere of education and science, as well as the Memorandum on the establishment of twinning relations between Astana and Oulu

On the same day, the Presidents took part in the Kazakh-Finnish business forum dedicated to the issues of the “green economy”.

Note that in Kazakhstan, serious work is underway to move to a “green economy”. For this we have good opportunities, including a vast territory, favorable geopolitical position, financial and natural resources.

As is known, Finland is one of the main trade partners of Kazakhstan among the countries of Northern Europe. The country ranks second among the Nordic countries in terms of investment in the economy (about 300 mln USD). In Kazakhstan, there are about 70 Finnish campaigns in the fields of energy, telecommunications, transport, mining and manufacturing, agriculture, wooden housing and trade.

Diplomatic relations between Kazakhstan and Greece were established in 1992, and in October 1996 the representation of Kazakhstan in Greece was opened for the first time. In May 2009, the Diplomatic Mission of the Republic of Kazakhstan by the Decree of the Head of State was reorganized into the Embassy, which emphasized the importance of strengthening large-scale cooperation between Kazakhstan and Greece in many areas.

The second meeting of the Kazakh-Greek intergovernmental commission for economic and technological cooperation, held in Athens in October 2013 with the participation of its co-chairman, Deputy Foreign Minister of Kazakhstan A. Volkov, gave an additional impetus to the development of bilateral relations in the field of trade, economic, investment and cultural-humanitarian interaction.

It should be noted the increasing volume of trade turnover between our countries. Thus, in 2013 it amounted to 692.43 mln USD (exports - 673.05, imports - 19.38 mln USD), which is 2.7% more compared to the same period in 2012 (673.76 mln USD, including exports - 655.69, imports - 18.07 mln USD). As can be seen, in bilateral trade turnover exports prevail. This is due to the growing demand for Kazakh hydrocarbon raw materials. As for imports, organic chemistry, various products of the chemical industry, agricultural products (citrus fruits, olives and their derivatives) are supplied from Greece to Kazakhstan. Additional efforts of the parties on the diversity of the content of bilateral trade have positively affected the further expansion of trade ties between the business circles of Kazakhstan and Greece. Investment cooperation refers to long-term priorities for cooperation with Greece. As of 2013, the total volume of Greek investments in Kazakhstan's economy was \$ 3.2 mln USD. Cooperation in the fields of energy, telecommunications, transportation, tourism, agriculture and construction is considered as priority areas of Kazakh-Greek cooperation. Kazakhstan pays special attention to the search for alternative energy sources. The forthcoming international specialized exhibition EXPO-2017 on the topic “Energy of the Future” in Astana has a unique opportunity to become a platform for approbation of advanced initiatives. Greece has extensive experience in the use of alternative energy sources, especially developed

wind and photoelectric technologies. (Nurtaev S.N. 2014: 59-60).

Thus, the relations of Kazakhstan with individual European countries are of no small importance within the European Union.

Conclusion

Multilateral relations of Kazakhstan with the countries of Northern Europe, Benelux are being strengthened. The Austrian companies together with the Kazakh companies work in metallurgy, transport, medicine, conduct business forums, meetings, exhibitions. The relations between the regions of the Republic of Kazakhstan and the federal lands of Austria are expanding.

Sweden is also interested in a constructive dialogue with our Republic. A number of documents have been signed between the countries, which facilitates the expansion of contacts. Swedish companies invest in trade, transport, training in environmental protection. Bilateral relations have great potential, it must be used for fruitful cooperation.

Italy attaches great importance to relations with Kazakhstan. Italian companies are represented in our market in the agro-industrial complex, oil industry, food, chemical industry, engineering, tourism. Joint innovative projects further strengthen the partnership.

Kazakh-Spanish relations are developing in different directions: politics and economy, transport and communication, science and culture.

Mutually beneficial ties between Kazakhstan and Finland, Greece and Portugal are being strengthened.

Kazakhstan and European countries have diversified experience: representation of companies and firms, joint projects, exhibitions of modern equipment, business presentations, Days of Economics. Intergovernmental agreements have been signed, inter-parliamentary dialogue, political consultations, contacts at the highest political level have been established.

Literature:

Архив Президента Республики Казахстан (АПРК).Ф.75-Н.Оп.1.Д.5060. Л.94.

АП РК.Ф.75-Н.Оп.1.Д.5000.Л.93.

АП РК. Ф.75-Н.Оп.1.Д.4208Л.102.

АП РК.Ф.75-Н.Оп.1.Д.5002.ЛЛ.147-150.

АП РК.Ф.75-Н.Оп.1.Д.4295.ЛЛ.1-7.

АП РК.Ф.5-Н.Оп.6.Д.4251.Л.114.

АП РК.Ф.5-Н.Оп.1.Д.7412.Л.38.

//Дипломатия Жаршысы, 2012, №5(38).

Елемесов А. Основные тенденции двусторонних отношений Казахстана с Италией, Мальтой и Сан-Марино, сотрудничество с международными организациями: ФАО, ВПП и Международным фондом сельскохозяйственного развития IFAD//Государственное управление и государственная служба. Астана, 2014, №2, С. 54-60.

Исаев К.Д. Республика Казахстан и Европейский союз: основные этапы сотрудничества за 15 лет независимости Казахстана //ММНПК «Республике Казахстан 15 лет: достижения и перспективы». — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2007. -204 с.

Курмангужин Р.С. Республика Казахстан – Европейский союз: казахстанские инициативы по сотрудничеству с Евросоюзом (2000–2010 гг.). – Астана, ТОО «Жарқын Ко», 2014. – 176 с.

Нуртаев С.Н. Потенциал партнерства Казахстана и Греции // Государственное управление и государственная служба. – Астана, 2014. №2.

Официальный сайт МИД РК.<http://mfa.gov.kz>.

Стратегия Европейского союза в Центральной Азии на 2007-2013 гг.: предварительные итоги: Монография/ Под. общ.ред. А. Е. Чеботарева. – Алматы:

Центр актуальных исследований «Альтернатива»; Центр германских исследований Каз-НУ им. Аль – Фараби; Фонд им Фридриха Эберта в Казахстане, 2013. – 184с.

Токаев К.К. Векторы внешней политики. Европейское направление. – Алматы: ИД «ЖибекЖолы», 2008. Кн. 2. – 208 с.

References:

- Arkhip Prezidenta Respubliki Kazakhstan (APRK). F.75-N.Op.1.D.5060.L.94.
AP RK. F.75-N.Op.1.D.5000.L.93.
AP RK. F.75-N.Op.1.D.4208.L.102.
AP RK. F.75-N.Op.1.D.5002.LL.147-150.
AP RK. F.75-N.Op.1.D.4295.LL.1-7.
AP RK. F.5-N.Op.6.D.4251.L.114.
AP RK. F.5-N.Op.1.D.7412.L.38.
//Diplomatiya Zharshysy, 2012, №5(38).
Yelemesov A. Osnovnyye tendentsii dvustoronnikhotnosheniy Kazakhstana s Italiyey, Mal'toy i San-Marino, sotrudnichestvo s mezhdunarodnymi organizatsiyami: FAO, VPP i Mezhdunarodnym fondom sel'skokhozyaystvennogo razvitiya IFAD // Gosudarstvennoye upravleniye i gosudarstvennaya sluzhba. Astana, 2014, №2, S. 54-60.
Issayev K.D. Respublika Kazakhstan i Yevropeyskiy soyuz: osnovnyye etapy sotrudnichestva za 15 let nezavisimosti Kazakhstana // MMNPK «Respublike Kazakhstan 15 let: dostizheniya i perspektivy». — Алматы: KISI pri Prezidente RK, 2007. -204 s.
Kurmanguzhin R.S. Respublika Kazakhstan – Yevropeyskiy soyuz: kazakhstanskiye initsiativy posotrudnichestvu s Yevrosoyuzom (2000–2010 gg.). – Astana, TOO «ZharkynKo», 2014. – 176 s.
Nurtayev S.N. Potentsial partnerstva Kazakhstana i Gretsii // Gosudarstvennoye upravleniye i gosudarstvennaya sluzhba. – Astana, 2014. №2.
Ofitsial'nyy sayt MID RK. <http://mfa.gov.kz>.
Strategiya Yevropeyskogo soyuza v Tsentral'noy Aziina 2007-2013 gg.: predvaritel'nyye itogi: Monografiya/ Pod. obshch. red. A. Ye. Chebotareva. – Алматы: Tsentral'nykh issledovaniy «Al'ternativa»;
Tsentrgermanskikh issledovaniy Kaz-NU im. Al' – Farabi; Fond im Fridrikha Eberta v Kazakhstane, 2013. – 184s.
Tokayev K.K. Vektory vneshney politiki. Yevropeyskoye napravleniye. – Алматы: ID «Zhibek Zholy», 2008. Кн. 2. – 208 с.

Shamshidenova F.M.
Candidate of historical sciences,
Head of the department of ancient and medieval history of Kazakhstan
and neighboring countries of the Ch.Valikhanov Institute
of History and Ethnology.

ANALYTICAL RESEARCH OF THE INTERACTIVE SCIENTIFIC HISTORICAL MAP «PEOPLE OF KAZAKHSTAN»

Methods of an analytical research is characterized in this article. Analytical researches are generally used for clarification of the reasons which are the cornerstone of the studied phenomenon. In situations when it is necessary to understand how the happening changes of conditions of advertising influence formation of the relation, opinion and behavior or positioning of goods in the market, the pilot studies which are an independent kind of an analytical research will help. In the course of their carrying out the researcher changes or will transform something in an environment of the consumer with the purpose to learn what will occur.

Post-industrial theorists consider the scope of innovative activity and the influence of the force field of information attraction to be the decisive condition for the country's progressive movement in the world space. The parameters of change - the dissemination of information and fundamental theoretical research - are most significant in terms of the dynamics of the development of society.

The author believes that the use of information technology in research practice is a manifestation of the scientific status of historical knowledge.

The author characterizes the international experience during the work with the interactive historical map «People of Kazakhstan».

Key words: analytical research, interactive map, methods, people, ethnic groups.

Статья написана на основе проекта «Аналитическое исследование, актуализация и информационная поддержка «Интерактивной научной исторической карты «Народ Казахстана»

Шамшиденова Ф.М.¹

Тарих ғылымдарының кандидаты,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Қазақстан және іргелес елдердің ежелгі және орта ғасырлар
тарихы бөлімінің меңгерушісі

«ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ» ҒЫЛЫМИ ТАРИХИ ИНТЕРАКТИВТІ КАРТАНЫ АНАЛИТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Мақалада аналитикалық талдау әдістері сипатталады. Бұл талдау зерттелетін құбылыс негізіндегі себептерді анықтауда қолданылады. Қарым-қатынас, пікірлер және мінез-құлыққа өзгерістер қалай әсер ететінін түсіну қажеттігі болғанда аналитикалық зерттеудің дербес түрі болып саналатын эксперименттік талдаулар көмектеседі.

Постиндустриализм теоретиктері әлемдік кеңістіктегі постиндустриализм теоретиктері прогрестік қозғалыстың шешуші факторын инновациялық белсенділіктің қанат жаюымен анықталады. Өзгерістердің параметрлері – ақпараттың таратылуы және іргелі теориялық зерттеулер қоғам дамуы динамикасы тұрғысынан өзекті болып табылады.

Автор зерттеу тәжірибесінде ақпараттық технологияның қолданылуы – бұл

тарихи білімнің ғылыми дәрежесінің көрінісі және автор «Қазақстан халқы» интерактивті тарихи ғылыми картаны жасауда халықаралық тәжірибені көрсетеді.

Кілт сөздер: аналитикалық зерттеу, интерактивті карта, әдістер, халық, этникалық топтар.

Шамшиденова Ф.М.¹

¹кандидат исторических наук,
зав. Отделом древней и средневековой истории Казахстана и
сосредельных стран Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

АНАЛИТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НАУЧНОЙ ИНТЕРАКТИВНОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ КАРТЫ «НАРОД КАЗАХСТАНА»

В данной статье характеризуются методы аналитического исследования. Аналитические исследования в основном используются для выяснения причин, лежащих в основе изучаемого явления. В ситуациях, когда необходимо понять, как происходящие изменения условий рекламирования влияют на формирование отношения, мнения и поведения или на позиционирование товара на рынке, помогут экспериментальные исследования, являющиеся самостоятельной разновидностью аналитического исследования. В ситуациях, когда необходимо понять, как происходящие изменения условий рекламы влияют на формирование отношения, мнения и поведения, помогут экспериментальные исследования, являющиеся самостоятельным видом аналитического исследования.

Теоретики постиндустриализма решающим условием прогрессивного движения страны в мировом пространстве рассматривают размах инновационной активности и воздействие силового поля информационного притяжения. Параметры изменений - распространение информации и фундаментальные теоретические изыскания - наиболее существенны с точки зрения динамики развития общества.

Автор считает, что применение информационных технологий в исследовательской практике - это проявление научного статуса исторического знания и характеризует международный опыт работы с интерактивной исторической картой «Народ Казахстана».

Ключевые слова: аналитическое исследование, интерактивная карта, методы, народ, этнические группы.

Analytics we call the comprehensive use of databases, the statistical and quantitative analysis, explanatory and expected models and also evidential management applied to support of decisions and increase in value for consumers.

The first group of methods is connected with identification of “consumer qualities” the phenomena and events which became a subject of author’s attention. The second group includes methods of the estimated nomination most of which often and means when speak about assessment.

Depending on the purpose and methods the analytics can be divided into descriptive (descriptive), predictive (predicative) and standard (prescriptive). The unique project «Interactive scientific historical map “People of Kazakhstan»” was initiated by the Head of State N.A. Nazarbayev in April 2017. This project aims to create a figurative picture of the historical process of the addition of the people of Kazakhstan into a single national whole based on the value-cultural core of traditional Kazakh identity. Its centuries-old experience provided the necessary level of mutual trust, social safety margin, adaptation and modernization potential for the incoming diversity of ethnic groups in difficult

trials on a common path to the restoration and development of state independence, building an industrial society adequate to the information age.

The main idea of the Head of State's order is to create an interactive historical map "People of Kazakhstan" to show the historical process of the formation of a new community of people: "The electronic map will visually show in detail the process of consolidation of all nationalities on the ancient Kazakh land, taking into account the special state-forming mission of the Kazakh nation. I am sure that the new generation should understand how the people of Kazakhstan were formed in the difficult times of the last century." The Leader of the Nation sees the solution of this task in the development of a special project that will be implemented on a scientific basis and presented on the Thanksgiving Day on March 1, 2018.

Interactive scientific historical map "People of Kazakhstan" is able to show how difficult was the path of geo-cultural and geopolitical formation of the people of Kazakhstan, which can be understood and appreciated only in the scale of historical study. The study of the historical path of the united people of Kazakhstan is in demand and relevant for all mankind.

Historical maps of this nature create a figurative representation positioning the space of social responsibility at the national level and the scale of perception. Scientific and humanitarian achievements and political technologies of the early twentieth century, associated with the management of collective views and the mobilization of the energy of social protest, sometimes in a destructive way, have shown their effectiveness in the practice of the totalitarian regimes of Central Europe (the concept of "living space"), and then the whole world. Therefore, a cartographic and infographic view of the people of Kazakhstan should take into account its geocultural platform in historical continuity and development.

The project "Scientific interactive historical map" "People of Kazakhstan" was developed in accordance with comprehensive state programs for the development of the population of Kazakhstan, presented in the Head of State's Messages "Kazakhstan's Way - 2050: Common Goal, Common Interests, Single Future", «Nurly Zhol - Way to the Future», "Concepts for the entry of Kazakhstan among the 30 most developed countries of the world", "Plan of the Nation 100 concrete steps" for the implementation of 5 institutional reforms" and the national idea "Mungilik El", in which a red thread The idea of preserving the stability and unity of the people of Kazakhstan.

Head of State - Leader of the Nation N.A. Nazarbayev, in a program article in 2017 "Looking to the Future: Directions for Modernizing Public Consciousness," aimed at modernizing public consciousness, the spiritual revival of the Nation, noted that peace and stability do not add up on their own. Preservation of stability and unity of the Kazakhstan society is a priority task of our state. Day-to-day, painstaking work on strengthening national unity will lead Kazakhstan's society to create a personality competitive in a global world.

The interactive scientific historical map «People of Kazakhstan» is capable to show how difficult was a way of geocultural and geopolitical formation of the people of Kazakhstan which can be understood and estimated only on the scale of historical studying. Studying of a historical way of the uniform people of Kazakhstan is demanded and is relevant for all mankind.

Historical cards of similar character create figurative representation, positioning space of social responsibility at the national level and scale of perception. The scientific and humanitarian achievements and political technologies of the beginning of the XX century connected with management of collective representations and mobilization of energy of a social protest, sometimes to the destructive course showed the effectiveness in practice of the totalitarian modes of Central Europe (the concept of «vital space»), and then and the whole world. Therefore cartographic and infografichesky idea of the

people of Kazakhstan has to consider its geocultural platform in historical continuity and development.

The project «The scientific interactive historical map «People of Kazakhstan» is developed according to comprehensive state programs of development of the population of Kazakhstan, presented in Messages of the Head of state «The Kazakhstan way – 2050: The uniform purpose, uniform interests, the uniform future», «Nurla жол – the Way to the future», «Concepts on inclusion of Kazakhstan into number of 30 most developed states of the world», «The plan of the Nation of 100 concrete steps» for realization of 5 institutional reforms» and the national idea «Mang_1_k El» in which the idea of maintaining stability and unity of the people of Kazakhstan stands out.

The head of state is the Leader of the nation N.A. Nazarbayev in Program article of 2017. «Prospection: the directions of modernization of public consciousness», directed to modernization of public consciousness, spiritual revival of the Nation noted that the world, stability do not develop in itself. Maintaining stability and unity of the Kazakhstan society, is a priority problem of our state. Daily, laborious work on strengthening of national unity will lead the Kazakhstan society to creation of the personality competitive in the global world.

On April 26, 2017 Nursultan Nazarbayev participated in the XXV session of Assembly of the people of Kazakhstan in the Palace of Peace and Reconciliation. Elbasa paid attention to information work. He charged to create the multipurpose multimedia portal of Assembly of the people of Kazakhstan and also to develop the interactive historical map «People of Kazakhstan». The head of state told: «The electronic card will visually and in details show process of consolidation of all nationalities on the ancient Kazakh earth – taking into account a special, state-building mission of the Kazakh nation».

We executed this assignment, having created 16 cards on the ethnic history of Kazakhstan. During creation investigated many world maps, thus applied the international experience.

The interactive map is the electronic map working in the mode of a bilateral dialogovogovzaimodeystviye of the person (user) and the computer and represents a visual informatsionnuyusistema.

It is important to note that for interactive maps the concept of informational content extends. Besides information perceived by the user at map reading, interactive maps possess the hidden information which can be received, having performed on the card certain operations (for example, at guidance of the cursor наобъект).

Taking into account definition of the concepts «interactive map» electronic cards can be divided into three groups:

- not interactive program and dependent;
- interactive program and dependent;
- interactive program and independent;

The cards created in takikhprogramma as CorelDRAW, Adobe Illustrator, Macromedia Freehand and others belong to not interactive program and dependent electronic interactive maps. The computer with the operating system (generally Windows) and a sootvetstvuyushchayaprogramm in whom it was created, or the program supporting this format of the card is necessary for use of takoykarty.

Interactive program звисимые electronic cards are created, generally in special programs, such as MapInfo, Panorama, Microstation, Neva and other cartographic programs. As a result the card is the file (or several files).

For work with such card a neobkhodimkompyuter with the operating system (generally Windows) and the appropriate program in which it was created or the program supporting this format of the card.

Interactive program and independent electronic maps are created in special programs, такихкак, for example, Gisware, Curious World Maps, MapGps, etc. For work with

such card there is enough иметьтолько the computer with the operating system (generally Windows), that is, unlike two predydushchiksluchayev, there is no need to use the program in which this card was created as in an etomsluchaa the necessary mechanism of visualization takes root into the file of the card during its creation.

A few years ago to replace paper cards and atlases the cards allowing to find any objects in only a few seconds came electronic, or interactive: it is enough to enter the name of an object, to click on the corresponding button, and the necessary map fragment will appear before you. But matter not only in speed - in electronic cards, unlike usual, interactive viewing is realized, that is they react to actions of the user. Degree of interactivity can be different. In the simplest case (usually on the cards created on flash-technology) interactivity consists, for example, in display of some information on the chosen object.

Initially interactive maps displayed purely cartographic information describing some area of the land surface and performed functions of the reference book: geographical, political, bioclimatic and so forth. Therefore they were of interest from three points of view: educational, informative and research.

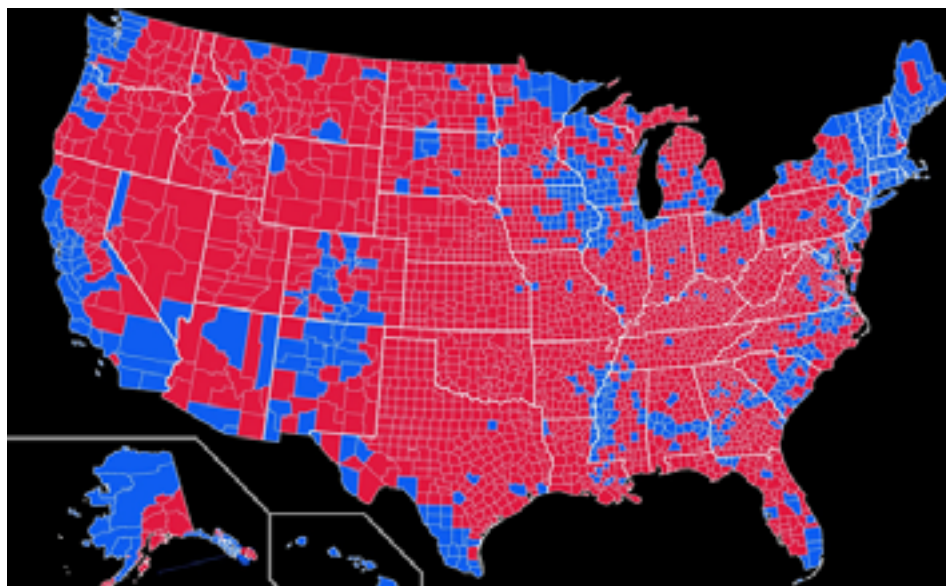
Now electronic maps should be considered not only as the cartographic reference book, but as a source of the most various data connected with the concrete territory. Can be examples of such interactive maps the subway map and city land transport, the card automobile and the railroads, location of gas stations and shops, tourist attractions and monuments of architecture, the weather map, etc.

First, interactive maps will help to orient rather geographical location of this or that area, its climatic conditions and religious features, time zones and much, many other. Secondly, interactive maps effectively and visually display analytical, statistical and other information.

Let's consider the international experience of creation of the interactive map on ethnoses.

USA. Arkansas is a top of ethnoses. Here the most widespread ethnoses in Arkansas according to data of users of My Heritage DNA service.

The Englishman – 57.5%, Skandinavtsa – 37.4%, the native of Northern and Western Europe – 35.9%, iralandets, the Scot, the Welshman – 19.9%, an iberiyets – 14.8%.

India is the country with very dense population. Among the large countries of India on this indicator cedes only Bangladesh. If such density was around the world, then Earth would be inhabited by 54 billion people. In India there are also especially densely inhabited territories — for example, states Uttar Pradesh, Bihar and West Bengal where density is reached by 1000 people per square kilometer.

The population of some Indian states is comparable with the population of Brazil.

Indians are about 17.6% of all people on Earth. That is approximately every fifth person in the world – the Indian.

It is clear, that so far as concerns the country with such population, any absolute figures can blow the mind. Here, for example: the approximate number of illiterate people in India - more than 300 million. It is necessary to understand why so occurred. In times when Great Britain owned India, the situation with education did not change in any way - for its local population was practically not. Only after India found independence in 1947, something began to occur. If literacy level in 1947 was 20%, then in 2011 it reached 74%. Progress is impressive, however it is necessary to recognize that China approximately for the same time managed to increase literacy level from 20% to 95%.

Electronic digital maps on various subject are formed a wide stream and replace the cards created on paper. Experience of creation of cards is accumulated, methodical methods of their drawing up are improved.

References:

1. Davletshina A. D. Stages and problems of creation of the electronic card//Young scientist. — 2017. - No. 3. - Page 191-193. <https://moluch.ru/archive/137/38285/>(date of the address: 29.11.2018).

2. Interactive map “People of Kazakhstan”//website of ANC.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Бекназаров Р.А.
О НЕКОТОРЫХ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ
СОВРЕМЕННОГО ПАМЯТНИКОВЕДЕНИЯ: НА МАТЕРИАЛАХ ЗКЭЭ
АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....5

Shaimerdenova M.
NAURYZ: A FESTIVAL OF JOY, HAPPINESS,
PEACE AND CHARITY.....16

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDING**

Alibek S.N., Naraliyeva R.T., Begaliyev A.K.
DESCRIPTION OF THE CULTURE AND LIFE OF THE
PEOPLES OF TURKESTAN IN THE WORKS OF
PRE-REVOLUTIONARY RUSSIAN RESEARCHERS
OF THE LATE XIX - EARLY XX23

Ануфриева Е., Уразбаева А., Суйнова А.
АУЫЗША ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ
МӘНІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....35

Baigabatova N., Sancak M.
ON THE ISSUE OF THE INTEGRATION OF REPATRIATES
IN KAZAKHSTAN SOCIETY: EXPECTATIONS,
ALIENATION, STRATEGIES.....44

**КӨШПЕЛІ АҚСҮЙЕКТЕР
АРИСТОКРАТИЯ КОЧЕВНИКОВ
NOMADIC ARISTOCRACY**

Tuleshova U.
KAZAKH NOMADIC ARISTOCRACY AS
NOBLEMEN OF RUSSIAN.....53

**ДЕМОГРАФИЯ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ ДЕМОГРАФИИ
HISTORY OF DEMOGRAPHY**

Құдайбергенова А.И.
ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ67

Жаркенова А.М.
ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ КАЗАХСКОГО
НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ
XIX-НАЧАЛЕ XXI ВВ.....78

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITIES**

Кабульдинов З.Е.
СУЛТАНМАМЕТ И ЕГО ДИПЛОМАТИЯ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИИ
С РОССИЙСКИМИ РЕГИОНАЛЬНЫМИ.....95

Қарасаев Ғ.М.
ӘМІРСАНА ЖӘНЕ XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ
АЗИЯДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТЫҢ ЖЕКЕЛЕГЕН
ТАРИХЫНАН (қазақ-жоңғар - қытай -орыс қатынастары).....109

Әпендиев Т.Ә., Сейтов М.Ж.
ӘЗІМХАН КЕНЕСАРИННИҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ.....124

**ДЕПОРТАЦИЯ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ ДЕПОРТАЦИИ
HISTORY OF THE DEPORTATION**

Ауаған В.
TO THE PROBLEM OF HISTORY OF THE DEPORTATION OF
POLES TO KAZAKHSTAN.....137

Мусағалиева А.С.
ДЕПОРТАЦИЯ КАК ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСИЛИЕ
(НА ПРИМЕРЕ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА).....147

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
CONTEMPORARY HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Nursultanova L.
COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND SMALL AND
MEDIUM WESTERN EUROPE COUNTRIES.....156

Shamshidenova F.
ANALYTICAL RESEARCH OF THE INTERACTIVE SCIENTIFIC
HISTORICAL MAP «PEOPLE OF KAZAKHSTAN».....174

Басуға 15.12.2018 қол қойылды
Шартты баспа табағы - 13
Офсеттік басылым
Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы»
журналының редакциясында
басылды

Редакцияның мекен-жайы:
051000, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28